

SYSTEMATYCZNY KURS NAUK

GRAMATYKA

JEZYKA POLSKIEGO

wyłożył

August Jeske

WYDANIE ÓSME

PRZEJRZANE I UZUPEŁNIONE

Wydanie 3-cie tej Gramatyki Ministerjum Oświaty zaleciło do użytku w Szkołach Okręgu Naukowego Warszawskiego

WARSZAWA

Nakładem MICHAŁA ARCTA

1900

Cena 50 kop.

GRAMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO.

Folia
Wstęp
I. Podstawy grammatyki
II. Budowa zdania
III. Budowa wyrazów
IV. Budowa słów
V. Budowa fraz
VI. Budowa wyrazów złożonych
VII. Budowa wyrazów złożonych
VIII. Budowa wyrazów złożonych
IX. Budowa wyrazów złożonych
X. Budowa wyrazów złożonych
XI. Budowa wyrazów złożonych
XII. Budowa wyrazów złożonych
XIII. Budowa wyrazów złożonych
XIV. Budowa wyrazów złożonych
XV. Budowa wyrazów złożonych
XVI. Budowa wyrazów złożonych
XVII. Budowa wyrazów złożonych
XVIII. Budowa wyrazów złożonych
XIX. Budowa wyrazów złożonych
XX. Budowa wyrazów złożonych
XXI. Budowa wyrazów złożonych
XXII. Budowa wyrazów złożonych
XXIII. Budowa wyrazów złożonych
XXIV. Budowa wyrazów złożonych
XXV. Budowa wyrazów złożonych
XXVI. Budowa wyrazów złożonych
XXVII. Budowa wyrazów złożonych
XXVIII. Budowa wyrazów złożonych
XXIX. Budowa wyrazów złożonych
XXX. Budowa wyrazów złożonych

Systematyczny Kurs Nauk.

GRAMATYKA

JĘZYKA POLSKIEGO

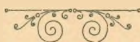
WYŁOŻYL

August Jeske.

WYDANIE ÓSME.

PRZEJRZANE I UZUPEŁNIONE.

Wydanie trzecie tej „Gramatyki” Ministerjum Oświaty zaleciło do użytku w Szkołach Okręgu Naukowego Warszawskiego.

WARSZAWA.

Nakładem MICHAŁA ARCTA.

—
1900.

150287

Дозволено Цензурою.
Варшава, 12 Октября 1899 года.

Część I.

1. Osoba lub rzecz, obraz, wyobrażenie, wyraz.

§ 1.

Wymień znane ci osoby (ojciec, matka, nauczyciel, Staś, Wandzia i t. p.).

Wymień rzeczy, które widzisz w tym pokoju (stół, krzesło, szafa, łóżko, książka, zeszyt, pióro i t. p.).

Nazwij jeszcze raz osoby i rzeczy, któreś wymienił. — Napisz nazwy tych osób i rzeczy, któreś wymienił.

Przeczytaj to, coś napisał. — Czy to są rzeczywiście osoby i rzeczy, czy też tylko ich nazwy?

Do czego służą te nazwy, któreś wymienił i napisał? — Do oznaczenia osób i rzeczy.

Nazwa osoby lub rzeczy, wypowiedziana lub napisana, to jest wyrażona, stanowi **wyraz**.

Cóż więc jest *wyraz*?

§ 2.

Nauczyciel, pokazując uczniowi jaką rzecz, np. książkę, zapytuje go: co to jest? — Książka.

Narysuj tę książkę. — Czy rysunek, przedstawiający tę książkę, jest rzeczywistą książką? — Nie, jest to tylko obraz książki. — Napisz: książka. — Czy to jest rzeczywista książka? —

Nie. — Co to jest? — Jest to **wyraz**, służący na nazwanie książki, przypominający mi książkę.

Schowaj teraz tę książkę; pomyśl o niej, wyobraź ją sobie w myśli. — Czy masz teraz w myśli obraz książki? — Mam. — Obraz książki w myśli nazywa się **wyobrażeniem** książki.

W podobny sposób możemy w myśli widzieć **wyobrażenie** osoby, np. ojca, matki, brata i t. d.

Obraz w myśli, uprzytomnienie jakiej osoby lub rzeczy stanowi **wyobrażenie** tej osoby lub rzeczy.

— Cóż więc jest **wyobrażeniem** osoby lub rzeczy?

Podobnie przerobić kilka przykładów, aby utrwalić różnicę pomiędzy *osobą* lub *rzeczą*, jej o b r a z e m, w y o b r a ż e n i e m, w y r a z e m. Wskazać np. kogoś, jako osobę, pokazać jego podobiznę (rysunek, fotografię), — wywołać jego obraz w myśli (w y o b r a ż e n i e), — napisać jego nazwisko (w y r a z). — Okazać zegarek (r z e c z) — narysować go (r y s u n e k) — przypomnieć go w myśli (w y o b r a ż e n i e) — napisać (w y r a z).

§ 3.

I. Przymioty osób, własności rzeczy.

Patrz na ten ołówek. — Jaki to jest ołówek? — *Ten ołówek jest długi, cienki, czarny, miękki, dobry.* — Wszystko to, coś powiedział o tym ołówku, stanowi **własności** tego ołówka, jako rzeczy. — Wymień jeszcze raz **własności** ołówka.

Jaki powinien być uczeń? — *Uczeń powinien być grzeczny, pilny, posłuszny* i t. p. — Wszystko to, coś teraz powiedział o uczniu, stanowi **przymioty** ucznia, jako osoby. — Wymień jeszcze raz przymioty ucznia.

Napisz *przymioty* ucznia — *własności* ołówka. — Co oznaczają te wyrazy? — Wyrazy te oznaczają przymioty osoby — własności rzeczy.

2. Czynności osób lub rzeczy.

Każdy człowiek, a nawet i rzecz jakaś, może wykonywać pewne **czynności**. — Jakie czynności wykonywa Józio podczas nauki? — *Podczas nauki Józio czyta, pisze, rachuje, rysuje.*

Wymień swoje dzienne czynności.— *Wstaję, ubieram się, modłę się, uczę się.* — Co czyni rzeka? — *Rzeka płynie, wzbiera, występuje z brzegów, zalewa pola.* — Co czyni słońce? — Co czyni koń?

Napisz czynności Stasia, swoje dzienne czynności, czynności rzeki, słońca, konia.

Co oznaczają te wyrazy?— Wyrazy te oznaczają czynności osób lub rzeczy.

2. Zdanie.

§ 4.

Patrz na tego ucznia piszącego. Odwróć się teraz, pomyśl o nim i powiedz to, coś o nim pomyślał. — *Uczeń pisze.* — Napisz, coś pomyślał i wypowiedział o uczniu.

Popatrz na tę książkę. — Co myślisz, co sądzisz o niej? Wypowiedz to, coś o niej pomyślał. — *Ta książka jest nowa.* — Napisz to, coś teraz myślał, sądził i wypowiedział o tej książce.

To, co człowiek o jakiej osobie lub rzeczy myśli, sądzi i wypowie, nazywa się **zdaniami**.

Cóż więc jest zdanie? — **Zdanie** jest to **myśl, sąd** o jakiej osobie lub rzeczy, wypowiedziany lub napisany wyrazami. — Z czego się składają te dwa zdania, któreś napisał? — *Z wyrazów.* — Z ilu wyrazów składa się pierwsze, z ilu drugie zdanie? — Z czegoż się składa każde zdanie?

Podobnie przeprowadzić następujące przykłady: *nauczyciel uczy, rolnik orze, mularz muruje, praczka pierze, atrament jest czarny, kreda jest biała; ja jestem uczniem, chleb jest pokarmem.*

§ 5.

(Wiosna). *Wiosna nadchodzi. Słońce przygrzewa. Śnieg topnieje. Łąki się zielenią. Drzewa kwitną. Skowronek nuci. Kukułka kuka. Bocian klekoce. Rolnik orze. Dziecko skacze. Wszystkie się radują.*

Widzimy tutaj 11 zdań.

W każdym z tych zdań mowa jest o pewnej osobie lub rzeczy. — W zdaniu: *Wiosna nadchodzi*, mowa jest o *wiosnie*; w zdaniu: *Słońce przygrzewa*, mowa jest o *słońcu*; w zdaniu: *Rolnik orze*, mowa jest o *rolniku* — i tak dalej. Słowem, chcąc powiedzieć cokolwiek, trzeba mieć zawsze jaką rzecz lub osobę na myśli.

Otóż w y r a z, n a z w ę tej rzeczy lub osoby, o której się cokolwiek mówi lub myśli, nazywamy **podmiotem** zdania.

Kto orze? — *Rolnik orze*. — Jakiem słówkiem muszę się zapytać, abym się dowiedział, kto orze? — Słówkiem: kto? — Co nadchodzi? — *Wiosna nadchodzi*. — Jakiem słówkiem trzeba się zapytać, aby się dowiedzieć, co nadchodzi? — Słówkkiem: co? — Jakimi częściami zdania są *rolnik* — *wiosna*? — Są **podmiotami**. — Na jakież pytania odpowiada podmiot zdania? — Na pytanie: *kto? co?*

Jeżeli podmiot oznacza osobę, na jakie pytanie odpowiada? — Na pytanie: *kto?* — Jeżeli oznacza rzecz? — Na pytanie: *co?* — Kiedy podmiot odpowiada na pytanie: *kto?* a kiedy na pytanie: *co?*

Podmiot jest zatem najważniejszą częścią zdania.

a) **Pytania**. — O jakiej rzeczy jest mowa w zdaniu: *Snieg topnieje*, — albo w zdaniu: *Skowronek ruci*, — albo w zdaniu: *Łąki się zielenią*? — O kim jest mowa w zdaniu: *Rolnik orze*? — Jak nazywamy w zdaniu tę rzecz lub osobę, o której mówimy lub myślimy? — Cóż to jest więc podmiot? — Na jakie pytania odpowiada podmiot zdania? — Kiedy na pytanie: *kto?* a kiedy na pytanie: *co?* — Jak się zowie najważniejsza część zdania?

b) **Ćwiczenia piśmienne**. — Przepisać (starannie) zdania, znajdujące się na czele § 5, i podkreślić w każdym z nich podmiot. (Np. w zdaniu: *Rolnik orze*, mowa jest... o kim? — o *rolniku* — a zatem podkreślić w tem zdaniu wyraz *rolnik*, bo on jest podmiotem zdania.

§ 6.

Nie dość jest mieć na myśli rzecz lub osobę; trzeba przecie o r z e c czyli wypowiedzieć, co ona robi lub czyni. Gdybyśmy się wyrazili tak np.: *Dziecko... i skończyli* na tym wy-

razie, to niktby nas nie zrozumiał, bośmy jeszcze o *dziecku* nie powiedzieli. Lecz wyrażmy się tak: *Dziecko skacze*, wówczas zdanie nasze stanie się jasnym, bo wyrazem *skacze* orzekliśmy dopiero coś pewnego o dziecku; wyraz ten jest więc tu niejako omówieniem czyli orzeczeniem dziecka. Otóż:

Wyraz, który orzeka czyli wypowiada nasz sąd o jakiejś osobie lub rzeczy, nazywa się **orzeczeniem**.

Co robi dziecko? — *Dziecko skacze*. — Jak muszę zapytać się, abym się dowiedział, że dziecko skacze? — Muszę się zapytać wyrazami: *co robi?* *co czyni* dziecko? — Jaką częścią zdania jest wyraz: *skacze?* — *S k a c z e* jest **orzeczeniem** zdania. — Na jakież więc pytania odpowiada orzeczenie zdania? — Na pytanie: *co robi* lub *co czyni* osoba jaka lub rzecz?

Zdanie składa się zatem z dwóch części: z *podmiotu*, czyli nazwy osoby lub rzeczy, o której się mówi i z *orzeczenia*, czyli tego, co się o tej rzeczy wypowiada.

Podmiot i orzeczenie nazywają się **głównymi** albo **istotnymi** częściami zdania.

a) **Pytania**. — Czy podmiot sam starczy za zdanie? — Czegoż potrzeba jeszcze, aby zdanie było całkowite? — Którą tedy część zdania nazywamy orzeczeniem? (... tę część, która zamyka w sobie to, co o podmiocie wypowiadamy). — Cóż to jest więc orzeczenie? (... jest to ta część zdania, która zamyka w sobie to, co...). — Na jakie pytanie odpowiada orzeczenie? — Z ilu części składać się powinno zdanie całkowite?

b) **Ćwiczenia piśmienne**. — Przepisać starannie i bez pomyłek przykłady z § 5 i podkreślić w każdym orzeczenie!

§ 7.

(Rodzina). *Ojciec gospodarzy. Matka dopomaga. Córka szyje. Syn pisze. Czładka pracuje. Babka się modli. Dziadunio opowiada. Rodzina słucha.*

W zdaniu: *Ojciec gospodarzy* co jest podmiotem? A co orzeczeniem? Czy jest więcej wyrazów w tem zdaniu?

Zdanie, w którym się znajduje tylko podmiot i orzeczenie, nazywa się zdaniem **nierozwiniętem**.

a) **Pytania.** — Z ilu głównych części składać się powinno każde zdanie? — Co nazywamy podmiotem zdania? — Co nazywamy orzeczeniem? — Kiedy zdanie nazywamy nierozwiniętem? — Ile wyrazów znajduje się w zdaniu nierozwiniętem?

b) **Ćwiczenia ustne.** — Rozebrać zdania z tego § na części osobne w taki sposób:

Ojciec gospodarzy. — Kto gospodarzy? *ojciec* — a zatem wyraz *ojciec* jest podmiotem tego zdania; a co czyni *ojciec*?... *gospodarzy* — a zatem *gospodarzy* jest orzeczeniem. — Zdanie to składa się tylko z podmiotu i orzeczenia, jest to więc zdanie nierozwinięte. (— Podobnież rozebrać wszystkie zdania następne! —)

§ 8.

(Noc). *Słońce zachodzi prześlicznie.* — *Mrok wieczorny zapada.* — *Wszystko milknie powoli.* — *Ciemność coraz większa ogarnia wszystko.* — *Ludzie żegnają modlitwą dzieńek spędzony.* — *Już noc ponura zapanowała dokoła.* — *Dochodzą nas tylko jeszcze ciężkie kroki stróża nocnego.*

W zdaniu: *Słońce zachodzi prześlicznie* cóż jest podmiotem? — Co orzeczeniem? — A jaką częścią zdania jest wyraz *prześlicznie*? — Wyraz ten jest tylko dodatkiem, określającym bliżej orzeczenie, bo na zapytanie za pomocą orzeczenia: **jak zachodzi?** — odpowiadamy wyrazem *prześlicznie*.

Zdanie, w którym dla większej jasności i dokładności dodajemy albo do podmiotu, albo do orzeczenia, albo do obojga jaki wyraz objaśniający, przez który zdanie rozwija się, nazywa się zdaniem **rozwiniętem**.

Przeciwnie, zdanie, które prócz podmiotu i orzeczenia nic więcej w sobie nie zawiera, zowiemy zdaniem **nierozwiniętem** (albo **gołym**).

W zdaniu nierozwiniętem: *Słońce zachodzi*, ile jest podmiotów? — ile orzeczeń?

W zdaniu rozwiniętem: *Słońce zachodzi prześlicznie*, ile jest podmiotów? — ile orzeczeń?

a) **Pytania.**— Co to jest zdanie nierozwinięte?— Co to jest zdanie rozwinięte? — Z ilu wyrazów składa się zdanie nierozwinięte?

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Przepisać zdania, na początku tego § będące, i podkreślić podmiot raz, a orzeczenie dwa razy.

§ 9.

Ze zdań rozwiniętych, pomieszczonych na czele poprzedniego §, zrobmy zdania nierozwinięte, opuszczając wszystkie wyrazy dodatkowe, a zostawiając tylko podmiot i orzeczenie.

Słońce zachodzi. Mrok zapada. Wszystko milknie. Ciemność ogarnia... Ludzie żegnają... Noc zapanowała. Kroki dochodzą.

To są zdania nierozwinięte, składają się one tylko z dwóch wyrazów: *podmiotu i orzeczenia*; ale to nie wystarcza; niektóre z tych zdań, jak: *ciemność ogarnia... ludzie żegnają...* nie są nawet zrozumiałe, potrzebują koniecznie *określenia lub dopełnienia*. Pospolicie określamy lub uzupełniamy myśl naszą przez dodatkowe wyrazy.

Słońce zachodzi (jak?) *prześlicznie*.

Mrok zapada (jaki?) *wieczorny*.

Wszystko milknie (jak?) *powoli*.

Ciemność (jaka?) *coraz większa ogarnia* (co?) *wszystko*.

Ludzie żegnają (co?) *dzionek* (jaki?) *spędzony* (czem żegnają?) *modlitwą*.

Noc (jaka?) *ponura zapanowała* (gdzie?) *dokoła*.

Kroki (jakie?) *ciężkie* (czyje?) *stróża* (jakiego?) *nocnego dochodzą* (kogo?) *nas*.

Wszystkie te wyrazy dodatkowe nazywają się **pobocznymi częściami zdania** i albo *określają* bliżej wyrazy główne (stróż jaki? — nocny), albo *dopełniają* myśl naszą (ludzie żegnają kogo? co? — dzionek), i dlatego nazywają się **wyrazami dopełniającymi i określającymi**.

a) **Pytania.** — Jak się dzielą części zdania rozwiniętego? (Na główne i dodatkowe czyli poboczne). — Do czego służą poboczne części zdania? — Czy są one potrzebne? — Dlaczego są

one potrzebne? — Jak się dzielił poboczne części zdania? — Na jakie pytania odpowiadają poboczne części zdania? — (Na pytania: *kogo? co? jaki? jak? gdzie? czyj? czem? i t. p.*).

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Napisać z własnego pomysłu kilka zdań *rozwinętych*, podkreślić podmiot *raz*, a orzeczenie *dwa* razy, porzedzając pytaniem każdą poboczną część zdania. — (Dobrze jest żądać, aby uczeń w ustępie, wskazanym w książce do czytania, podkreślał podmiot i orzeczenie, a inne wyrazy poprzedzał odpowiednimi pytaniami).

§ 10.

Czy dziecię kocha rodziców?

— *Dziecię kocha rodziców.*

Czy widziałeś morze?

— *Ja nie widziałem morza.*

Zamknij drzwi!

Jakże tu zimno!

Z przykładów powyższych okazuje się, że zdanie wyrażać może:

- 1) pytanie (**zdanie pytające**)
- 2) twierdzenie (**zdanie twierdzące**)
- 3) przeczenie (**zdanie przeczące**)
- 4) rozkaz (**zdanie rozkazowe**)
- 5) okrzyk (**zdanie wykrzyknikowe**).

Po zdaniu pytającym kładzie się *znak zapytania* (?).

Po zdaniu twierdzącym lub przeczącym kładzie się *kropka* (.

Po zdaniu rozkazowym lub wykrzyknikowym kładzie się *wykrzyknik* (!).

a) **Pytania.** — W ilu postaciach wypowiadać możemy myśli nasze? (... w postaci twierdzenia, pytania i t. d.). — Jaki znak pisarski kładzie się po zdaniu twierdzącym? — pytającym? — rozkazowym? — wykrzyknikowym?

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Napisać z własnego pomysłu 5 zdań pytających. — Tyleż twierdzących. — Tyleż przeczących. — Tyleż rozkazowych. — Tyleż wykrzyknikowych. — Położyć po każdym odpowiedni znak pisarski.

3. Rzeczownik.

§ 11.

Nauczyciel, — lekarz, — rolnik, — wół, — koń, — słowik, — róża, — stół, — dom, — kamień, — rzeka, — świat, — słońce, — powietrze, — ziemia, — cnota, — myśl, — ruch, — nauka.

Nauczyciel, — lekarz, — rolnik są to wyrazy oznaczające osoby; *wół, koń, słowik* są to nazwy zwierząt; *dom, kamień* i t. d. są nazwami rzeczy; *cnota, myśl, ruch, nauka* są to wyrazy oznaczające pojęcia.

Każdy z tych wyrazów oznacza pewną osobę lub rzecz. Do rzeczy zaliczają się nie tylko przedmioty martwe, jak: *stół, kamień*, lecz i zwierzęta i rośliny, a także pojęcia, jak: *żał, — tęsknota, — głód, — myśl*.

Wyrazy, które oznaczają osoby, rzeczy, zwierzęta lub pojęcia, nazywamy **imionami rzeczowymi** lub **rzeczownikami**.

Uwaga. Należy uważać, aby uczeń rzeczy samej nie brał czasem za *rzeczownik*, bo to przecie nie ten koń żywy, który się pasie na łące, i nie ten stół z drzewa, na którym piszemy, ale tylko **wyrazy** tych rzeczy zowią się «*rzeczownikami*».

* Śluszenie **rzeczownik** zwiemy także **imieniem rzeczowym**, każda bowiem rzecz musi mieć przecie swoją nazwę, swoje **imię**, i tak np. rzecz, na której leżą zwykle książki i papiery nasze, ma **imię** «*stół*»; — rzecz, której używamy do kraniania przedmiotów, ma **imię** «*nóż*»; — rzecz, którą się podpie-ramy, ma **imię** «*laska*» i t. d.

a) **Pytania.** — Czy każda osoba lub rzecz ma swoje imię, swój wyraz, którym ją oznaczamy? — Jak nazywamy wyrazy, które osoby lub rzecz jaką oznaczają? — Dlaczego więc nazywamy wyrazy takie *rzeczownikami*? — Co zaliczamy do rzeczy? — Czy pszczoła żywa, latająca po kwiatkach, będzie także «*rzeczownikiem*»? — (... nie ta pszczoła rzeczywista, lecz tylko **wyraz** «*pszczoła*» nazywać się będzie *rzeczownikiem*). — Do jakich wyrazów zaliczysz wyraz «*pszczoła*»? (... do wyrazów *rzeczowych*). — A dlaczego do *rzeczowych*? — Co to jest *rzeczownik*?

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Napisać z pamięci 10 wyrazów *rzeczowych* czyli *rzeczowników*! — Napisać 10

rzeczowników, oznaczających osoby! — Napisać 10 rzeczowników, oznaczających zwierzęta! — Napisać 10 rzeczowników, oznaczających rośliny! — Napisać 10 rzeczowników, oznaczających przedmioty martwe!

§ 12.

1. *Słońce — chmura — błyskawica — grzmot — woda — ziemia — człowiek — roślina — kamień — książka — stół — pióro — kreda — tablica.*

Są to nazwy rzeczy, które możemy widzieć, słyszeć, smakować... (pojmować zmysłami); rzeczy takie nazywamy **zmysłowemi**. Z tego powodu i *rzeczowniki*, które oznaczają rzeczy zmysłowe, nazywamy także rzeczownikami **zmysłowemi**.

2. *Wiara — miłość — nadzieja — dobroć — pokora — praca — wytrwałość — męstwo — siejba — czytanie.*

To są nazwy **pojęć**, których nie można ani widzieć, ani słyszeć... które tylko umysłem ogarnąć możemy. Dla tej przyczyny *rzeczowniki* takie nazywamy rzeczownikami **umysłowemi**.

Nie można bowiem widzieć *dobroci, męstwa, siejby, czytania*, ale chyba ludzi *dobrych, męźnych, siejących, czytających*.

3. *Człowiek — uczeń — rolnik — sędzia — żołnierz — koń — orzeł — szczupak — motyl — żaba.*

Te wyrazy oznaczają osoby lub zwierzęta — czyli istoty żyjące i nazywają się rzeczownikami **żywotnemi**.

Do rzeczowników żywotnych liczą się też w gramatyce nazwy duchów i bóstw (anioł, Jowisz).

Rzeczowniki żywotne dzielą się na **ludzkie** czyli **osobowe** (ojciec, syn, siostra) i **zwierzęce** (koń, pies).

Przeciwnie, nazwy rzeczy czyli istot nieżyjących, martwych, jak: *kamień, książka, klucz*... nazywają się rzeczownikami **nieżywotnemi**.

Nazwy roślin należą do **rzeczowników nieżywotnych**.

4. Jak się nazywa główne miasto Cesarstwa Rosyjskiego? (*Petersburg*). — Jak się nazywa główne miasto Królestwa Polskiego? (*Warszawa*). — Jak się nazywa naj-

większa rzeka w Cesarstwie Rosyjskiem? (*Wołga*). — Jak się nazywa założyciel Petersburga? (*Piotr Wielki*). — Jak się nazywa król, który poraził Turków pod Wiedniem? (*Jan Sobieski*). — Jak się nazywają słynniejsi poeci polscy? (*Jan Kochanowski, Ignacy Krasicki, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Zygmunt Krasiński*).

Czy każde miasto nazywa się *Petersburgiem*? — Czy każda rzeka nazywa się *Wołgą*? — Czy każdy założyciel miasta nazywa się *Piotr Wielki*?

Otóż:

Osobne nazwy osób lub rzeczy, po których je odróżniamy od innych osób lub od rzeczy tego samego gatunku, nazywają się **imionami własnymi**.

Do **imion własnych** należą:

a) **Imiona i nazwiska ludzi**, tudzież nazwy **bogów**, a także osobne **nazwy zwierząt**: *Bolesław, Jadwiga, Jan, Zamoyski, Sokrates, Jowisz, Perkun, Zagraj*.

b) **Nazwy krajów, gór, wód, miast** i t. p.: np.: *Europa, Włochy, Tatry, Baltyk, Wisła, Radom, Bielany, Moskwa*.

(Imię własne pisze się dużą literą).

Przeciwnie, nazwy osób lub rzeczy, mogące się stosować do każdej istoty tego samego gatunku lub rodzaju (uczeń, dom, koń), nazywają się **imionami pospolitemi**.

5. *Naród — szlachta — dziatwa — wojsko — stado — gromada — zboże — kwiecie — pierze — flota*.

Rzeczowniki powyższe oznaczają zbiór osób lub rzeczy, nazywają się przeto rzeczownikami **zbiorowemi**.

6. Wyróżniamy nakoniec rzeczowniki **zdrobniałe**, jeżeli wyrażają pewną pieśczoć, jak: *chłopiek, synek, córeczka, konik, bacik, Józiczek* i t. p.; lecz wyróżniamy także i rzeczowniki **zgrubiałe**, jeżeli odzywamy się o osobie, zwierzęciu lub rzeczy z pogardą lub politowaniem, jak: *chłopisko, chłopczyisko, konisko, psisko, kocisko, kobicisko*.

a) **Powtórzenie.** *Podział rzeczowników.*

1. Zmysłowe.	{	a. Żywotne (ludzkie czyli osobowe i zwierzęce).
		b. Nieżywotne.

2. Umysłowe.

Każdy rzeczownik jest: **własny** lub **pospolity**.

Niektóre rzeczowniki bywają **zbiorowe**.

Wyróżniamy także rzeczowniki **zdrobniałe** i **zgrubiałe**.

Uwaga. — Rzeczowniki zwierzęce i nieżywotne nazywają się **rzeczo**wemi — jako wogóle oznaczające rzeczy, w przeciwstawienu do rzeczowników **osobowych**, oznaczających osoby.

Pytania. — Które rzeczowniki nazywamy *zmysłowemi*? — Które *umysłowemi*? — *ludzkimi*? — *zwierzęcemi*? — *żywotnemi*? — *nieżywotnemi*? — Imionami *własnymi*? — *pospolitemi*? — Które rzeczowniki zwiemy *zbiorowemi*? — Które *zdrobniałemi*? — A które *zgrubiałemi*? — Każdą odpowiedź objaśnić przykładami!

c) **Ćwiczenia piśmienne.** — Napisać z własnego pomysłu po 5 rzeczowników: osobowych — zwierzęcych — nieżywotnych — własnych — pospolitych — zdrobniałych — zgrubiałych — umysłowych.

§ 13.

Nie można powiedzieć: *ta* ojciec, *to* matka, *ten* dziecię.

Mówimy: *ten* ojciec — *ta* matka — *to* dziecię;

ten wół — *ta* krowa — *to* ciele;

ten kwiatek — *ta* trawa — *to* drzewo.

Rzeczowniki, do których da się zastosować tylko słówko: **ten**, są **rodzaju męskiego**.

Rzeczowniki, do których da się zastosować tylko słówko: **ta**, są **rodzaju żeńskiego**.

Rzeczowniki, do których da się zastosować tylko słówko: **to**, są **rodzaju nijakiego**.

Rodzaj rzeczownika poznaje się za pomocą zastosowania słówka: **ten** (dla męskich), — **ta** (dla żeńskich), — **to** (dla nijakich).

a) **Pytania.**—Jakiego rodzaju są rzeczowniki, do których da się zastosować słówko: **ta...?** Jakiego rodzaju są rzeczowniki, do których da się zastosować słówko: **ten...?** Jakiego rodzaju są rzeczowniki, do których da się zastosować tylko słówko: **to...?** Ile odróżniamy rodzajów gramatycznych? Wymieni je!

b) **Ćwiczenia ustne.** — Które z poniżej wymienionych rzeczowników są *męskie*, które *żeńskie*, a które *nijakie*:

dom — pole — rozum — wola — duch — niebo — pień — drzewo — słońce — gwiazda — lew — wrona — wróbel — dzida — luk — dzionek — Józio — bat — chłop — chłopczyzna — chłopiec — chłopisko — biczysko — lato — dziadunio — Stefcio — kaznodzija.

§ 14.

W zdaniu: *Syn pracuje* -- o ilu synach jest mowa: czy o jednym, czy o kilku?

W zdaniu: *Synowie pracują* — o ilu synach jest mowa: czy o jednym, czy o kilku? Otóż:

Stosownie do tego, czy mówimy o *jednej* osobie lub rzeczy, czy też o *wielu* osobach lub rzeczach, rzeczownik jest w **liczbie pojedynczej** lub w **liczbie mnogiej**.

a) **Pytania.** — Kiedy rzeczownik jest w liczbie pojedynczej? Kiedy rzeczownik jest w liczbie mnogiej? — Objasnić to przykładami! — Ile **liczb** odróżniamy w gramatyce? — Wymieni je!

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Napisać 10 jakichbądź rzeczowników w liczbie pojedynczej! — Napisać te same rzeczowniki w liczbie mnogiej! — Napisać następnie 5 *zdań* w liczbie pojedynczej i w liczbie mnogiej; tak: *Skowronek nuci — Skowronki nucą* i t. d.

§ 15.

1	Kto musi być nieraz surowy?	— <i>nauczyciel.</i>
2	Czyj rozkaz musi być wykonany?	— <i>nauczyciel-a.</i>
3	Komu dopomagać trzeba?	— <i>nauczyciel-owi.</i>
4	Kogo słuchać należy?	— <i>nauczyciel-a.</i>
5	O! bądź wyrozumiały!	— <i>nauczyciel-u!</i>
6	Z kim byliście na majówce?	— <i>z nauczyciel-em.</i>
7	O kim dotąd mówiliśmy?	— <i>o nauczyciel-u.</i>

Co się dzieje z rzeczownikiem «*nauczyciel*» po takich pytaniach, jak powyższe: **kto?**... **czyj?**... **komu?**... **kogo?**... i t. d.

Po tych pytaniach rzeczownik ten podlega zmianom, a zmiany te widać głównie w końcówkach jego, które za każdym nowym pytaniem są inne.

I tak np. po 2-ym pytaniu przybyła rzeczownikowi końcówka **a**, której pierwotnie nie było. Po 3-ym pytaniu występuje końcówka **owi**; po 4-ym pytaniu końcówka **a**; po 5-ym końcówka **u**; po 6-ym końcówka **em**; po 7-ym pytaniu końcówka **u**.

Pytania zatem są następujące:

1-sze pytanie	kto? albo co? (<i>tam jest?</i>) . . . . .
	(brat — ptak)
2-gie	kogo? czego? (<i>szukasz?</i>) . . . . .
"	albo czyj? czyja? czyje? (<i>jest?</i>) . . . . .
3-cie	komu? albo czemu? (<i>przyglądasz się?</i>) . . . . .
4-te	kogo? albo co? (<i>kochasz?</i>) . . . . .
5-te (wołanie)	o! (<i>przybądź!</i>) . . . . .
6-te pytanie	kim? albo czem? (<i>chlubisz się?</i>) . . . . .
7-me	przy kim? albo przy czem? (<i>siedziałeś?</i>)

Pierwszem z tych słówek: **kto?** pytamy się zwykle o osoby, drugim: **co?** — pytamy się o rzeczy (t. j. zwierzęta i przedmioty martwe).

Z tych siedmiu pytań wynikło siedm zmian końcówkowych. Zmiany te nazywamy **przypadkami**.

Wszystkie te przypadki stanowią **odmianę** albo **deklinację rzeczownika**.

Całkowita **deklinacja** rzeczownika: *nauczyciel*, tak się nam przedstawi:

Przypadek 1: (<i>kto?</i>)	nauczyciel	—nauczyciel- e
" 2: (<i>czyj?</i>)	nauczyciel- a	—nauczyciel- i
" 3: (<i>komu?</i>)	nauczyciel- owi	—nauczyciel- om
" 4: (<i>kogo?</i>)	nauczyciel- a	—nauczyciel- i
" 5: (<i>o!</i>)	nauczyciel- u	—nauczyciel- e!
" 6: (<i>kim?</i>)	nauczyciel- em	—nauczyciel- ami
" 7: (<i>w kim?</i>)	w nauczyciel- u	—w nauczyciel- ach .

Przypadkom tym nadano osobne nazwy. Nazwy te są: **1. Mianownik. 2. Dopełniacz. 3. Celownik 4. Biernik. 5. Wołacz. 6. Narzędnik. 7. Miejscownik.** Nazw tych używać będziemy w odmianach rzeczowników i innych wyrazów.

a) **Pytania.** — Co się dzieje z rzeczownikiem po takich np. pytaniach, jak: **kto tam jest?... czego szukasz?... komu ufasz?...** i t. p. — Jak brzmią te pytania? — Które z tych pytań służą tylko osobom, a które rzeczom? — Co to jest odmiana czy deklinacja? — Przez co się odmieniają rzeczowniki? — Ile jest przypadków? — Jak je nazywamy? — (1-szy Mianownik, 2-gi Dopełniacz i t. d.)

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — 1. Przepisać następujące zdania (pytania), a na końcu każdego dodać rzeczownik *nauka* w odmianie, zgodnej z pytaniem.

1. Co jest potrzebne każdemu? — *nauka.*
2. Czyje światło rozchodzi się daleko? — *nauki.*
3. Czemu zawdzięczamy dużo dobrego? — ...
4. Co każdy szanować powinien? — ...
5. O! jakże pożyteczną jesteś! — ...
6. Czemu nie wolno gardzić? — ...
7. W czym uczeń pilny jest zamiłowany? — ...

Przepisać powtórnie zdania powyższe, a w końcu dodać ten sam rzeczownik w liczbie **mnoziej!**

2. Ułożyć całkowite wzorce odmiany dla rzeczowników: *matka* — *serce* — *imię* — *Francuz* — *siostra* — a to w sposób następujący:

Liczba pojedyncza:	Liczba mnoga:
Mianownik: <i>matka</i>	— <i>matki</i>
Dopełniacz: <i>matki</i>	— <i>matek</i>
Celownik: <i>matce</i>	— <i>matkom</i>
i t. d. i t. d.	i t. d.

3. Przepisać zdania poniższe i odpowiedzieć następnie: na jakie pytania odpowiada każdy rzeczownik, czyli w którym znajduje się on **przypadku** i jaką oznacza **liczbę**:

Oświata podnosi kraje i ludy. — Sady wymierzają sprawiedliwość mieszkańcom kraju. — Cnota skarb wieczny. — Modlitwa pociesza w nieszczęściu. — Rozum i dobroć serca jednają przyjaciół. — W głębinach ziemi i morza

znajdują się bogactwa nieprzebrane. — Religja jest życiem duszy, przyjaźń życiem serca, nauka życiem umysłu, pokarm życiem ciała. + O dziatwo! słuchaj rad i nauk rodzicielskich. — Praca jest błogosławionym nakazem nieba. — W nieszczęściu poznajemy przyjaciół. — Ogrodnik hoduje drzewa, krzewy, kwiaty i owoce. ✕

Dotąd dowiedzieliśmy się o **rzeczowniku** szczegółów następujących.

- 1) że rzeczownikiem nazywamy **wyraz**, oznaczający osobę, rzecz lub pojęcie (*ojciec, stół, cierpienie*).
- 2) że rzeczowniki dzielą się na: zmysłowe i umysłowe; — żywotne (osobowe lub zwierzęce) i nieżywotne; — własne i pospolite; — zdrobniałe i zgrubiałe; — oraz zbiorowe.
- 3) że odróżniamy 3 rodzaje rzeczowników: męski, żeński i nijaki.
- 4) że odróżniamy dwie liczby: pojedynczą i mnogą.
- 5) że odróżniamy siedm zmian końcówek rzeczownika, czyli siedm przypadków.
- 6) że rzeczowniki odmieniają się przez liczby i przypadki.

4. Zaimek.

§ 16.

1. Mówiąc o sobie, nie powiem: *Nauczyciel...* ucze was, — lecz: **ja** was ucze. — Mówiąc do ciebie, powiem: *Stanisławie*, uważasz, albo też: **ty** uważasz. — Mówiąc do was, nie powiem: *Uczniowie* słuchacie, — lecz: **wy** słuchacie.

Otóż zamiast imienia mego, zamiast imienia twego, zamiast imion waszych, użyłem wyrazów: *ja, ty, wy*.

Widzimy, że te wyrazy: *ja, ty, wy*, zastępują imiona rzeczowne, t. j. rzeczowniki: *nauczyciel, Stanisław, uczniowie*; podobne wyrazy zastępują także (jak później zobaczymy) i imiona przymiotne, oraz imiona liczbowe; stąd: takie wyrazy, które *zastępują imiona*, zowią się **zaimkami** (za-imek, za-imie).

2. Zaimki mają w mowie naszej różne przeznaczenie.

I tak:

a) Jedne zastępują imiona osób, i dlatego zowią się **osobistemi**. Takimi są: **ja**, a w liczbie mnogiej: **my**; te nam zastępują osobę, która przemawia do drugiej, czyli osobę 1-szą; **ty**, a w liczbie mnogiej **wy** — te nam zastępują osobę, do której się przemawia, czyli osobę 2-gą; — **on, ona, ono**, a w liczbie mnogiej **oni, one**; te nam zastępują osobę, o której się mówi, czyli osobę 3-cią.

b) Inne wskazują niejako osobę lub rzecz, np. *ten* człowiek, *ów* posłaniec, — dlatego zowią się **wskazującami**. Takimi są: **ten** (ta, to); **ów** (owa, owo), **on** (ona, ono), **sam** (sama, samo).

c) Inne pytają o osobę lub rzecz, np. *kto* tam jest? *jakie* to drzewo? — i dlatego zowią się **pytająciami**. Takimi są: **kto? co? — który? jaki? czyj?**

d) Innemi wyrażamy posiadanie czyli dzierżenie jakiejś rzeczy, np. to *moja* książka — *wasz* dom — *nasze* ogrody, i dlatego nazywają się **dzierżawczami**. Takimi są: **mój** (a, e), **twój** (a, e), **swój** (a, e), **nasz** (a, e), **wasz** (a, e), **jego, jej, ich**.

e) Inne znowu wiążą nieraz całe zdanie z rzeczownikiem poprzedzającym, np. Oto przyjaciel, *którego* kocham nad życie! Zaimki takie nazywamy **względniemi**, ponieważ oznaczają względ na poprzednie rzeczowniki. Takimi są: **który** (a, e), **jaki** (a, e), **kto, co**.

f) Inne znowu tem się odznaczają, że nam osoby lub rzeczy niejasno i niepewno określają, np. *ktos* tam czeka, — dlatego zowią się **nieokreślonemi**. Takimi są: **ktos, coś, ktokolwiek, cokolwiek, — nikt, nic, — jakiś, któryś, jakikolwiek, czyjkolwiek, czyjs, niejaki, jeden, niejeden, pewien, inny, każdy, wszelki** i t. p.

g) Jest wreszcie jeszcze tak zwany zaimek **zwrotny**: **siebie, się**, używany w takich zdaniach, jak np. (*ja*) *chwale się*, (*on*) *dogadza sobie*, (*wy*) *chelpicie się*; — tu osoby: *ja, on, wy*, o sobie samych myślą i mówią, czyli całą czynność do siebie zwracają, i stąd też pochodzi nazwa zaimka **zwrotnego**.

3. Jak ważne znaczenie mają zaimki w mowie naszej, przekonamy się o tem z dwóch następujących przykładów:

Karol jest to człowiek zacny, nie zapomina on o swoim przyjacielu; zawsze o nim pamięta, zawsze go wspomaga, bo młodzieniec ten jest podobno jego blizkim krewnym.

W zdaniu tem wyrazy: **on, swoim, nim, go, ten, jego** są zaimkami, ponieważ zastępują wyraźnie pewne imiona, do których się w myśli odnoszą.

Bez zaimków zdanie powyższe brzmiałoby tak:

Karol jest to człowiek zacny, nie zapomina Karol o przyjacielu Karola; zawsze o przyjacielu pamięta, zawsze przyjaciela wspomaga, bo młodzieniec przyjaciel jest podobno Karola blizkim krewnym.

Otóż zdanie takie byłoby nie tylko rozwlekłe, ale zgoła niejasne; tej rozwlekłości w mowie zapobiega użycie stosownych zaimków.

4. Zaimki odmieniają się, podobnie jak rzeczowniki, przez **przypadki i liczby**.

Oto wzór tej odmiany:

Liczba pojedyncza:

M. <i>Kto</i> pracuje?	Ja pracuję, ty pracujesz, on, ona, ono pracuje.
D. <i>Kogo</i> potrzebują?	Mnie, ciebie, jego, jej potrzebują.
C. <i>Komu</i> ufają?	Mnie, tobie, jemu, jej ufają.
B. <i>Kogo</i> chwala?	Mnie, ciebie, jego, ją, je chwala.
W. —	—
N. <i>Kim</i> się szczyca?	Mną, tobą, nim, nią, niem się szczyca.
M. <i>W kim</i> mają zaufanie?	We mnie, w tobie, w nim, w niej, w niem mają zaufanie.

Liczba mnoga:

M. <i>Kto</i> woła?	My wołamy, wy wołacie, oni, one wołają.
D. <i>Kogo</i> się wypierają?	Nas, was, ich się wypierają.
C. <i>Komu</i> zakazują?	Nam, wam, im zakazują.
B. <i>Kogo</i> napominają?	Nas, was, ich, je napominają.
W. —	—
N. <i>Kim</i> się świadczą?	Nami, wami, niemi się świadczą.
M. <i>W kim</i> mają nadzieję?	W nas, w was, w nich mają nadzieję.

5. Dowiedzieliśmy się zatem o **zaimku** szczegółów następujących:

- 1) że zaimek jest to wyraz, zastępujący zwykle miejsce *imienia* czyli *rzeczownika*;
- 2) że zaimek zowie się *osobistym*, jeżeli zastępuje imię osoby (np. *ja, ty, on*); —
- 3) *pytającym*, jeżeli przezeń pytamy o rzecz jaką (np. *kto? co?*); —
- 4) *dzierżawczym*, jeżeli wyraża posiadanie czyli *dzierżenie* (np. *mój, twój, nasz*);
- 5) że zaimek zowie się *względny*, jeżeli oznacza *względ* na poprzednią osobę lub rzecz (np. *który, a, e, kto, co*); —
- 6) *wrotnym*, gdy wyraża, że *jakaś* czynność *zwracamy* do siebie samych (*siebie, się*); —
- 7) *wskazującym*, jeżeli *wskazuje* osobę lub rzecz (np. *ten, ta, to — on, ona, ono — ów, owa, owo*); —
- 8) *nieokreślonym*, jeżeli osobę lub rzecz *określa* niejasno, niepewno (np. *ktoś, coś, nikt, jakiś* i t. d.);
- 9) że zaimek odmienia się przez *przypadki* i *liczby* (np. *ten, tego, temu* i t. d.);
- 10) że przez umiejętne stosowanie zaimków nie dopuszczamy nazbyt częstego powtarzania się rzeczowników i unikamy tem samym rozwlekłości i niejasności w mowie.

a) **Pytania.** — Co to jest zaimek? (Zaimek jest to wyraz, który zastępuje...) — Wymienić kilka zaimków! — Dlaczego nazywamy je zaimkami? (...za imię...) — Wymienić po kilka zaimków osobistych! — wskazujących! — pytających! — dzierżawczych! — względnych! — nieokreślonych! — Do czego przyczyniają się zaimki w mowie? (...do jedności i zwięzłości, przez nie bowiem zapobiegamy nazbyt częstemu i niemiłemu powtarzaniu się rzeczowników).

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Przepisać zdania następujące i podkreślić w nich wszystkie zaimki tak, jak poniżej:

Kto tam? — **Kto** rano wstaje, **temu** Pan Bóg daje. — **Jak ty** rodzice **swoje**, tak **ci**bie **dziatki** **twoje** **czci**ć będą. — **Ten, co się sam** chwali, przez **nikogo** chwalony nie będzie. — Kochaj bliźniego, jak **siebie** **samego**. — Bądź usłużny przyjacielom

twoim, ciesz się z ich szczęścia i oddaj każdemu, co się jemu należy. — Jak **sobie** pościelesz, tak **się** wyśpisz. — **Kto** pod **kim** dołki kopie, **sam** w nie wpada.

5. Przymiotnik.

§ 17.

Jaki jest ten zegarek? (*mały, okrągły, drogi*); — **jaka** jest ta książka? (*duża, gruba, ciężka*); — **jakie** jest to jabłko? (*kuliste, rumiane, smaczne*). *)

Wyrazy: *mały — okrągły — drogi — duża — gruba — ciężka — kuliste — rumiane — smaczne* — oznaczają **przymioty**.

Każda rzecz bowiem wyróżnia się zawsze czemkolwiek od innych. Ta jest *pożyteczna*, a tamta *szkodliwa*, ta *wielka*, a tamta *mała*; ta *kulista*, a tamta *plaska*; inna wreszcie *bywa stara lub nowa, zła lub dobra, przyjemna lub niemiła* i t. d. Słowem, niema rzeczy, niema istoty, któraby się nie wyróżniała czemkolwiek od innych, któraby nie miała jakiejś cechy szczególnej, jakiejś właściwości, jakiegoś **przymiotu** swojego.

Otóż wyrazy takie, które oznaczają **przymiot** pewnej osoby lub rzeczy, nazywamy **imionami przymiotnymi**, albo krócej **przymiotnikami**.

O przymiot rzeczy pytamy się zwykle wyrazami: **jaki? jaka? jakie?** np. **jaki** jest ten świat? *wielki — niezmierzony — prześliczny*... (to są właśnie przymioty świata); — **jaka** jest ta praca? *cicha — skromna — pożyteczna*... (to są przymioty pracy); — **jakie** jest to dziecko? — *wesołe — roztropne — ciekawe*... (to są przymioty dziecka).

Zatem na słowa: *jaki? jaka? jakie?* odpowiadamy wyrazem, oznaczającym przymiot czyli **przymiotnikiem**.

*) Uwaga. Odpowiednie przedmioty trzeba pokazać.

a) **Pytania.** — Jak nazywamy wyrazy takie, które nam powiadają, *jaka jest rzecz każda?* Dlaczego je nazywamy wyrazami *przymiotnemi* (*przymiotnikami?*) — Jaka jest różnica między *reczownikiem* a *przymiotnikiem*? (...ta, że rzeczownik oznacza rzecz samą, a przymiotnik tylko jej przymiot). Objasnić to przykładami!

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Przepisać starannie przykłady następujące i podkreślić w każdym przymiotnik:
Człowiek zacny. Uczeń wzorowy. Prawy obywatel. Serce łitościwe. Sumienny urzędnik. Sędzia bezstronny. Niewinna duszyczka. Ojciec surowy. Wieśniak pracowity. Bezinteresowna i stała przyjaźń. Usposobienie wesołe i pogodne.

(Należy objasnić te przykłady tak: W przykładzie: *Człowiek zacny* — wyraz: *człowiek* jest to rzeczownik, ponieważ oznacza *osobę*, lecz wyraz: *zacny* jest to przymiotnik, ponieważ oznacza *przymiot* tej osoby, — i t. d.).

§ 18.

1. Gdyby cudzoziemiec, nie znający dobrze języka naszego, wyraził się np. tak: *sędzia sprawiedliwa*, — albo: *Stefcio mile*, powiedzielibyśmy mu, że po polsku mówi się: *sędzia sprawiedliwy*, *Stefcio miły*. W zdaniu bowiem: *sędzia sprawiedliwy*, wyraz: *sędzia* jest rzeczownikiem rodzaju męskiego (**ten sędzia**), więc też i **przymiotnik sprawiedliwy** stosować się musi do niego tak, jak tego wymaga duch języka naszego.

Otóż duch języka powiada nam, że **przymiotnik zgadzać się powinien ze swym rzeczownikiem:**

a) w **rodzajach**; — jeżeli mam np. rzeczownik rodzaju męskiego, wówczas musi i przymiotnik jego przybrać **końcówkę rodzaju męskiego**, — powiem zatem: *dąb wspaniały*, a nie *dąb wspaniała*; — jeżeli mam np. rzeczownik rodzaju żeńskiego, wówczas musi i przymiotnik jego zastosować się do rodzaju żeńskiego; — powiem zatem: *budowla wspaniała*, a nie *budowla wspaniały*; — jeżeli mam wreszcie rzeczownik rodzaju nijakiego, wówczas i przymiotnik stosować się musi do rodzaju nijakiego, — powiem zatem: *słońce wspaniałe*, a nie *słońce wspaniały*; —

b) w **liczbie i przypadku**; — jeżeli np. rzeczownik znajduje się w 1-ym przypadku liczby *mnogiej*, wówczas i przymiotnik jego stosować się musi do tejże formy rzeczownika, — powiem zatem: *dęby wspaniałe* — *żołnierze waleczni* — *ludzie wielcy* i t. d.; w 2-gim przypadku liczby *mnogiej* powiem: *dębów wspaniałych* — *żołnierzy walecznych* — *ludzi wielkich* i t. d.; w 3-cim przypadku liczby *mnogiej* powiem: *dębom wspaniałym* — *żołnierzom walecznym* — *ludziom wielkim* i t. d.

2. Z tego, cośmy mówili o zgadzaniu się przymiotnika z rzeczownikiem w rodzaju, liczbie i przypadku, okazuje się, że:

a) ponieważ przymiotnik zgadzać się powinien z rzeczownikiem w trzech różnych rodzajach, musi przeto posiadać także trzy osobne formy rodzajowe. — Otóż formy te oznaczamy w liczbie pojedynczej końcówkami **y** lub **i** dla rzeczowników **męskich**, — **a** dla rzeczowników **żeńskich**, — **e** dla rzeczowników **nijkich**, jakoto: *dobry* (*ojciec*) — *dobra* (*matka*) — *dobrze* (*dziecko*), albo: *wielki* (*wojownik*) — *wielka* (*bitwa*) — *wielkie* (*zwycięstwo*).

W liczbie *mnogiej* mamy końcówki **y** lub **i** dla rzeczowników **męskich** osobowych, — **e** dla wszystkich innych rzeczowników (t. j. dla **męskich**, tak zwierzęcych, jak i niezwyrodnym, tudzież dla wszystkich **żeńskich** i **nijkich**); —

b) ponieważ przymiotnik **zgadzać** się powinien ze swym rzeczownikiem w przypadku i liczbie, musi przeto i on także odmieniać się przez **przypadki** i **liczby**. Ta odmiana, ta **deklinacja przymiotnika** przedstawi nam się na następującym wzorcu, w którym odmieniać będziemy jednocześnie przymiotnik z rzeczownikiem.

Liczba pojedyncza:

M. uczeń <i>jaki?</i> — pilny,	uczennica <i>jaka?</i> — pilna,
D. ucznia <i>jakiego?</i> — pilnego,	uczennicy <i>jakiej?</i> — pilnej,
C. uczniowi <i>jakiemu?</i> — pilnemu,	uczennicy <i>jakiej?</i> — pilnej,
B. ucznia <i>jakiego?</i> — pilnego,	uczennicę <i>jaka?</i> — pilna,
W. (wołając:) o! uczniu pilny,	(wołając:) o! uczennico pilna!
N. uczniem <i>jakim?</i> — pilnym,	uczennicą <i>jaka?</i> — pilna,
M. w uczniu <i>jakim?</i> — pilnym,	w uczennicy <i>jakiej?</i> — pilnej.

- M. dziecko *jakie?* — miłe, W. (wołając:) o! dziecko miłe!
 D. dziecka *jakiego?* — miłego, N. dzieckiem *jakim?* — miłym,
 C. dziecku *jakiemu?* — miłemu, M. w dziecku *jakim?* — miłym.
 B. dziecko *jakie?* — miłe,

Liczba mnoga:

- M. uczniowie *jacy?* — pilni, W. (wołając:) o! uczniowie
 D. uczniów *jakich?* — pilnych, pilni,
 C. uczniom *jakim?* — pilnym, N. uczniami *jakimi?* — pilnemi.
 B. uczniów *jakich?* — pilnych, M. w uczniach *jakich?* — pilnych,

- M. uczennice *jakie?* — pilne, — dzieci miłe,
 D. uczennic *jakich?* — pilnych, — dzieci miłych,
 C. uczennicom *jakim?* — pilnym, — dzieciom miłym,
 B. uczennice *jakie?* — pilne, — dzieci miłe,
 W. (wołając:) o! uczennice pilne! — dzieci miłe!
 N. uczennicami *jakimi?* — pilnemi, — dziećmi miłemi,
 M. w uczennicach *jakich?* — pilnych, — w dzieciach miłych.

3. Prócz odmian przez rodzaje, przypadki i liczby, mają przymiotniki jeszcze jedną własność szczególną.

Jaki uczeń pilnie przykłada się do nauk? (uczeń *pilny*).

Jak określić ucznia, który w porównaniu z innym jeszcze pilniej przykłada się do nauk? (uczeń *pilniejszy*).

Jak określić ucznia, który się z was wszystkich najbardziej przykłada do nauk? (uczeń *najpilniejszy*).

Przepiszmy te zdania, przypatrzmy się uważnie różnicom, ukazującym się w formach przymiotnika: *pilny* — *pilniejszy* — *najpilniejszy*, — a spostrzeżemy w nich pewne potęgowanie się, coraz to wyższe stopnie tego przymiotu.

Takie odcienie, takie stopnie, jakie przymiotnik przechodzi, nazywamy **stopniowaniem**.

Mamy trzy stopnie:

1) stopień **równy**: — *pilny*.

2) stopień **wyższy**: — *pilniejszy*.

3) stopień **najwyższy**: — *najpilniejszy*.

Dowiedzieliśmy się zatem o **przymiotniku** szczegółów następujących:

- 1) że przymiotnik oznacza nie osobę lub rzecz, lecz tylko *przymiot, właściwość* osoby lub rzeczy (np. *dobry, zły, cnotliwy*);
- 2) że przymiotnik ma w liczbie pojedynczej *trzy formy* czyli końcówki *rodzajowe*: męską, żeńską i nijaką;
- 3) że przymiotnik odmienia się przez *przypadki* i *liczby* (np. *dobry, dobrego, dobremu, — dobrzy, dobrych* i t. d.);
- 4) że przymiotnik odmienia się także jeszcze przez *stopnie* (*miły — miłszy — najmiłszy*).

a) **Pytania.** — Gdyby cudzoziemiec, nie znający dobrze języka naszego, tak się wyraził: *sędzia jest sprawiedliwa*, jak należy sprostować tę pomyłkę? — Jakie z tej pomyłki wyprowadza się правило co do zgody przymiotnika z rzeczownikiem? (...przymiotnik zgadzać się powinien ze swym rzeczownikiem). — W czym zgadzać się powinien przymiotnik ze swym rzeczownikiem? — (...w *rodzaju, liczbie* i *przypadku*). — Ile form (końcówek) rodzajowych miewa przymiotnik? — Jaką końcówkę ma przymiotnik dla rzeczowników męskich, jaką dla żeńskich, jaką dla nijakich? — Te trzy zakończenia nazywają się **odmianą przez rodzaje**. — Czy prócz tej odmiany przez rodzaje istnieje jeszcze inna odmiana przymiotnika? (...odmiana **przez przypadki i liczby** czyli deklinacja przymiotnika). — A jakim jeszcze zmianom podlega przymiotnik? (...przez **stopnie**). — Co nazywamy stopniowaniem przymiotnika? (...stopniowaniem nazywamy **zmiany przymiotnika**, które oznaczamy coraz wyższy przymiot rzeczy). — Ile stopni oznaczyć można przymiotnikiem?

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — 1. *Człowiek — Uczeń — Nauczyciel — Kapłan — Król — Nauka — Dziecię — Rodzina — Miasto — Wioska — Naród — Kraj.* — Do tych rzeczowników dodać po dwa przymiotniki w odpowiednich rodzajach, w liczbie pojedynczej i mnogiej, np. *Miasto wielkie i bogate.* — *Człowiek skromny i bogobożny.* — *Miasta wielkie i bogate.* — *Ludzie skromni i bogobożni* i t. p.

2. Ułożyć wzorce deklinacyjne z następujących rzeczowników i przymiotników: *serce litościwe — przysłowie starodawne — chrześcijanin cnotliwy — praca rzetelna — wieś porządna* — a to podług wzoru takiego:

Liczba pojedyncza:

- M. serce litościwe
D. serca litościwego
C. sercu litościwemu i t. d.

Liczba mnoga:

- M. serca litościwe
D. serc litościwych
C. sercom litościwym i t. d.

3. Napisać następujące przymiotniki z rzeczownikami ze **stopniowaniem** ich w obu liczbach: — *Piękna* pokora. *Prawdziwe* szczęście. *Czynne* życie. *Dobre* słowo. *Wielka* zasługa. *Zacny* mąż. *Szlachetna* dusza.

6. Słowo (Czasownik).

§ 19.

1. Co czyni uczeń w szkole? (*czyta — pisze — rachuje* i t. d.). — Co czyni rolnik w polu? (*orze — sieje — bronuje — radli* i t. d.). — Co czyni kapłan w kościele? (*modli się — błogosławia — naucza* i t. d.).

Wyrazy: *czyta — pisze — orze — sieje — błogosławia — naucza*, — oznaczają pewne zajęcia, pewną **czynność** osób.

2. Kiedy widzę roślinę, obsypaną kwiatem, mówię, że roślina *kwitnie*. — Kiedy czuję ruch wiatru w powietrzu, mówię, że wiatr *wieje*. — Kiedy widzę człowieka, we śnie pogrążonego, mówię, że ten człowiek *śpi*. — Kiedy widzę drzewo ścięte lub przez wiatr powalone, mówię, że drzewo *leży*.

Wyrazy: *rośnie — wieje — śpi — leży* — oznaczają pewien **stan** osób lub rzeczy.

3. Bóg *jest*. — Bóg *był*. — Bóg *będzie*. — Wieczność *istniała*. — Wieczność *istnieje*.

Wyrazy: *jest — był — będzie — istniała — istnieje* — oznaczają istnienie czyli **byt**.

Wyrazy oznaczające **czynność, stan** albo **byt** osób lub rzeczy, nazywają się **słowami**. Ponieważ słowa odmieniają się, jak to zaraz zobaczymy, przez czasy, więc zowią się także **czasownikami**.

Słowami (czasownikami) będą zatem wyrazy: *myśleć — czuć — mówić — pracować — stać — leżeć — spać — jeść — pić — płakać — skakać — chodzić — być — istnieć — uczyć*

się — *modlić się* i t. p., ponieważ każdy z tych wyrazów oznacza albo czynność albo byt, albo stan jakiś — powiada nam zatem, co się *dzieje* z podmiotem.

a) **Pytania.** — Co to jest słowo?

1. Które z załączonych tu wyrazów są słowami (czasownikami), które przymiotnikami, a które rzeczownikami:

niebo — *łagodny* — *rozum* — *czytać* — *chodzić* — *czcigodny* — *miłość* — *pracować* — *cnota* — *płynąć* — *jechać* — *myśleć* — *mowa* — *mówić* — *czuć* — *iść* — *stać* — *być* — *istnieć* — *kwiat* — *kwitnąć* — *gromada* — *gromadzić* — *sivyy* — *siviec* — *równy* — *równać* — *wiara* — *wierzyć* — *ufać* — *kochać*.

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — 1. Napisać 15 jakiegobądź czasowników!

2. Napisać 6 zdań pojedynczych, nierozwiniętych, w których orzeczeniem będzie czasownik; np. *Bóg rządzi.* — *Człowiek myśli.* — *Słowik nuci.* — *Chory leży* i t. p.

§ 20.

Czynność każda odbywać się musi koniecznie w jakimś *czasie*.

Kiedy bowiem mówię do kogo: *czytam* książkę, to daję mu do zrozumienia, że «*czytam*» w *tej* właśnie chwili, t. j. **teraz**, czyli w **czasie terażniejszym**.

Kiedy mówię: *czytałem* książkę, to czytanie moje nie odbywa się obecnie, lecz przeciwnie, odbywało się *dawniej*, t. j. w czasie, który *minął*, **przeszedł** — słowem w **czasie przeszłym**.

Kiedy mówię wreszcie: *będę czytał* książkę, to czytanie moje nastąpi dopiero w *przyszłości* — odbędzie się w czasie, który ma dopiero *nadejść*, **przyjść**, a więc w **czasie przyszłym**.

Mamy zatem trzy **czasy** dla każdej czynności; mamy: **czas terażniejszy** (*czytam teraz*) — **czas przeszły** (*czytałem dawniej*) — **czas przyszły** (*będę czytał w przyszłości*).

a) **Pytania.** — W jakim **czasie** odbywa się czynność: *pisze?* — W jakim **czasie** — czynność: *pisałem?* — W jakim **czasie** — czynność: *będę pisał?* — Ileż tedy mamy czasów dla każdej czynności? — Jak się zowią te czasy? — Co wyraża czas teraźniejszy? (...że czynność odbywa się *teraz*, w chwili obecnej). — Co wyraża czas przeszły? — Co wyraża czas przyszły?

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Napisać 5 słów (czasowników) w czasie *teraźniejszym* — *przeszłym* — *przyszłym* — podług wzoru następującego.

Czas teraźniejszy.

Myszę — mówię — piszę — rysuję — maluję.

Czas przeszły.

Myslałem — mówiłem — pisałem — malowałem.

Czas przyszły.

Będę myślał — będę mówił — będę pisał — będę malował.
Napisać jeszcze kilka słów w powyższy sposób.

§ 21.

1. Mówiąc o jednym człowieku, powiem: *czyta*.
Mówiąc o kilku, powiem: *czytają*.

Otóż: w czasownikach odróżniamy nie tylko **czas**,
lecz także i **liczbę**.

2. Mówiąc o sobie (jako osoba **pierwsza**), powiem:
czytam.

Mówiąc do brata, (który względem mnie jest tu osobą
drugą), powiem: *czytasz*.

Mówiąc o kuzynku swoim, (który względem mnie jest tu
osobą **trzecią**), powiem: *czyta*.

Mówiąc o czytaniu kilku towarzyszków, w którym sam
biorę udział, powiem: *czytamy*.

Mówiąc do towarzyszków o czytaniu, do którego sam nie
należę, powiem: *czytacie*.

Mówiąc zaś o towarzyszkach czytających, powiem: *czytają*.

Otóż za pomocą **czasowników** oznaczamy nie tylko
liczbę, lecz także i **osobę**.

Ta osoba, która przemawia do drugich, zowie się *pierwszą*.

Ta osoba, do której przemawiamy, zowie się *drugą*.

Ta osoba, o której mówimy, zowie się *trzecią*.

a) **Pytania.** — Ile liczb wyróżniamy w odmianie czasownika? — Kiedy używamy liczby pojedynczej, a kiedy liczby mnogiej? — Ile osób wyróżniamy w odmianie czasownika? — Którą osobę nazywamy *pierwszą*?, którą *drugą*?, a którą *trzecią*?

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — *Czytam—czytacie—czyta—czytasz—czytają—czytamy—czytałem—czytaliśmy—czytałeś—czytali—czytał—czytaliście—będziesz czytał—będą czytali—będzie czytał—będziemy czytali—będziecie czytali.* — Po każdym z czasowników powyższych zaznaczyć w nawiasie osobę, liczbę i czas; tak np.: *Czytam* (osoba pierwsza, liczba pojedyncza, czas teraźniejszy) i t. d. — Jeżeli nie można oznaczyć odrazu osoby lub liczby, trzeba sobie postawić pytanie: **kto** czyta? — a jeżeli trudno oznaczyć czas, postawić sobie pytanie: **kiedy** czyta?

§ 22.

Myszę — myślałem — będę myślał.

Dla wyrażenia trzech różnych czasów zmieniamy końcówki słowa czyli czasownika, podobnie jak zmieniamy końcówki rzeczownika dla wyrażenia różnych jego przypadków. Otóż, jak rzeczowniki odmieniają się przez *przypadki* i *liczby*, tak znowu czasowniki odmieniają się przez *osoby*, *liczby* i *czasy*. Tamtę odmianę nazwano *przypadkowaniem* (deklinacją), a tę: **czasowaniem** (albo z łacińska: **konjugacją**).

Dla uwidocznienia *odmiany* czasownika przez *osoby*, *liczby* i *czasy* podajemy tu dwa wzorce. W jednym przedstawimy odmianę słowa *być*, a w drugim odmianę słowa *czytać*.

I.

Odmiana słowa: *być*.**Czas teraźniejszy.***Liczba pojedyncza:*

1. *osoba*: jestem,
2. „ jesteś,
3. „ jest,

Liczba mnoga:

1. *osoba*: jesteśmy,
2. „ jesteście,
3. „ są.

Czas przeszły.*Liczba pojedyncza:*

1. *osoba*: byłem-byłam,
2. „ byłeś-byłaś,
3. „ był-była-było,

Liczba mnoga:

1. *osoba*: byliśmy-byłyśmy,
2. „ byliście-byłyście,
3. „ byli-były.

Czas przyszły.*Liczba pojedyncza:*

1. *osoba*: będę,
2. „ będziesz,
3. „ będzie,

Liczba mnoga:

1. *osoba*: będziemy,
2. „ będziecie,
3. „ będą.

II.

Odmiana słowa: *czytać*.**Czas teraźniejszy.***Liczba pojedyncza:*

1. *osoba*: czytam,
2. „ czytasz,
3. „ czyta,

Liczba mnoga:

1. *osoba*: czytamy,
2. „ czytacie,
3. „ czytają.

Czas przeszły.*Liczba pojedyncza:*

1. *osoba*: czytałem-am,
2. „ czytałeś-łaś,
3. „ czytał-tała-tało,

Liczba mnoga:

1. *osoba*: czytaliśmy-łyśmy,
2. „ czytaliście-łyście,
3. „ czytali-czytały.

Czas przyszły.*Liczba pojedyncza:*

1. *osoba*: będę czytał-a,
2. „ będziesz czytał-a,
3. „ będzie czytał-a-o,

Liczba mnoga:

1. *osoba*: będziemy czytali-ły,
2. „ będziecie czytali-ły,
3. „ będą czytali-ły.

Ćwiczenia ustne i piśmienne. — Odmieniać podług powyższych wzorców czasowniki: *myśleć*—*mówić*—*chwalić*—*słyszeć*—*istnieć*—*modlić się*—*namyślać się*—*ufać*—*po cieszać*—*przechadzać się*.

§ 23.

Kupiłem książkę. — *Świat istnieje od wieków.* — *Słońce oświeca ziemię.* — *Liście opadają z drzew w jesieni.* — *Praca uszlachetnia człowieka.* — *Obżarstwo szkodzi zdrowiu.* — *Nauka wzbogaca umysł.*

W zdaniach tych jest mowa o czynnościach rzeczywiście, nie podlegających wątpliwości, nie zależących od żadnych warunków.

Gdy jednak zdanie: *«kupiłem książkę»* zmienimy w podobny sposób: *«kupiłbym książkę, gdybym miał pieniądze,»* wypadnie, że czynność moja nie istnieje rzeczywiście, lecz istniałaby i zależy od warunku (od pieniędzy).

Mówiąc: *kupiłem książkę*, wyrażamy myśl rzeczywistą.

Mówiąc: *kupiłbym książkę*, wyrażamy myśl przypuszczalną, warunkową.

Zestawiwszy dwa wyrazy: *kupiłem* i *kupiłbym*, widzimy dwie formy jednego słowa, dwa sposoby wyrażenia, dwa **tryby**.

Pierwszy nazywa się **trybem oznajmującym**, bo wyraża, **oznajmia** czynność rzeczywistą; drugi nazywa się **trybem warunkowym**, bo wyraża czynność warunkową, która **zależy od** okoliczności, od **warunków**.

Czynność nierzeczywista może oznaczać **życzenie** (*oby ojciec przyjechał!*), lub **zamiar** (*wyjął woreczek, aby dać ubogiemu jałmużnę*).

Są to odcienie trybu warunkowego.

Uwaga. Możemy też użyć takiej formy słowa, która nie wyraża osoby, np. *mówiono tam o Panu źle i dobrze*; taki sposób wyrażania się nazywamy sposobem **nieosobowym**.

Przybywaj! — *Zlituj się!* — *Słuchaj rodziców!* — *Czuwajcie!* — *Niech się stanie wola Boża!* — *Długo myśl, prędko czyn!* — *Miłujmy się!*

Jak przemówisz do brata, aby przybył do ciebie?—(*Przybywaj!*) — Jak przemówisz do młodszych, aby słuchali rodziców? — (*Słuchajcie rodziców!*).

Taki **tryb** czyli sposób mówienia, w którym się przebija wołanie, prośba lub rozkaz, nazywamy ogólnie trybem **rozkazującym**.

3. Mamy zatem w słowie polskiem trzy tryby: **oznajmujący, warunkowy i rozkazujący**. Trybem **oznajmującym** oznajmiamy czynność rzeczywistą (*piszę, czytam*); trybem **warunkowym** wyrażamy czynność zależną od warunku, możliwą lub wogóle tylko przypuszczalną (*pisałbym, czytałbym*); trybem **rozkazującym** wyrażamy rozkaz (*pisz! ratuj!*).

a) **Pytania**.—Co nazywamy **trybem**?—(Trybem nazywamy sposób wypowiedzania myśli naszych). — Ile mamy trybów w czasowniku polskim? — Kiedy się wyrażamy w trybie **oznajmującym**? — Kiedy się wyrażamy w trybie **rozkazującym**? — Kiedy się wyrażamy w trybie **warunkowym**? — A jakie odcienie wyróżniamy jeszcze w trybie **warunkowym**?

b) **Ćwiczenia piśmienne**. — Przepisać starannie zdania poniższe, zastanowić się uważnie nad każdym czasownikiem, i zaznaczyć obok niego w nawiasie **tryb** jego (na wzór zdania pierwszego):

Nie ufaj ślepo każdej myśli (ufaj, tr. rozk.) — Bądź cnotliwy w myślach swoich. — Roztropny nawet ze złego umie korzystać. — Serce ludzkie zdobywamy dobrocią. — Świat jest księgą Bożą. — Obyś dopomógł sprawie pocziwej! — Niejeden umiałby więcej, gdyby pracował wytrwale. — Mamy pięć zmysłów, abyśmy pojmowali niemi przedmioty.

§ 24.

1. *Pracować — myśleć — czuć — działać — spoczywać — rosnać — stać — pocieszać.*

W tych formach słowa nie możemy odróżnić ani osoby, ani czasu, ani trybu: widzimy tylko pojęcia czynności; forma taka nie wyraża żadnej okoliczności i nazywa się dlatego **wyrazem bezokolicznym**, albo krócej: **bezokolicznikiem**.

2. Dalej ukazuje nam się często czasownik w postaci przymiotnika: np. *piszący-a-e*, *pisany-a-e*, *były-a-e*, *umyty-a-e*.

Formy takie nazywamy **imiesłowami**, to znaczy: w połowie imionami przymiotnemi, w połowie słowami czyli czasownikami.

Natura przymiotnikowa imiesłowów okazuje się w tem, że tak jak przymiotniki, nie tylko odmieniają się one przez rodzaje, ale i *deklinują* się przez przypadki, np. *piszący-a-e*, *piszącego-ej-ego* i t. d. Czasownikowa zaś właściwość jest w imiesłowach w tem widoczna, że one wyrażają *czynność*, *byt* lub *stan* (np. *kochający* = ten, który *kocha*), czego nie widzimy w zwyczajnych przymiotnikach, jak: *biały*, *czarny*, *ciężki* i t. d.

(Dalsze szczegóły o imiesłowach odmiennych i nieodmiennych będą w części II-ej «Gramatyki»).

a) **Pytania.** — 1. Jak nazywamy takie formy czasownika, jak: *myśleć* — *stać* — *pisać* — *chodzić* i t. p.? — Dlaczego nazywamy je «*bezokolicznikami*?» (...ponieważ nie wyrażają żadnej zgoda okoliczności, t. j. ani osoby, ani liczby; ani czasu, ani trybu, — są zatem «*bezokoliczne*»). — Jeżeli tedy wyrazem bezokolicznym nie można oznaczyć ani osób ani trybów, ani czasów, cóż nim wyrażamy? (Pojęcie czynności).

2. Jak nazywamy tę formę, w której czasownik okazuje się w postaci przymiotnika? — Dlaczego zwiemy postać taką «**imiesłowem**?»

§ 25.

1. *Syn uwielbia ojca.* — *Ludzie miłują Boga.* — *Nauka oświeca umysły.* — *Praca zdobi człowieka.* — *Miłość rodzi zgodę.* — *Znaj siebie samego.* — *Deszcz wilży ziemię.*

Jeżeli się przypatrzymy któremukolwiek ze zdań powyższych, np. zdaniu: *Syn uwielbia ojca*, spostrzeżemy, że czynność syna, wyrażona czasownikiem *uwielbia*, jest czynnością *przechodnią*, przechodzi bowiem z syna na *ojca* i dopiero przez ten dodatek nabiera wyraźnego znaczenia, bez niego zaś byłaby zaledwie zrozumiała. (Syn

uwielbia — muszę się jeszcze koniecznie zapytać: *kogo, co uwielbia?*).

Podobnież ma się rzecz z czynnościami (czyli czasownikami) wszystkich zdań następujących.

Otóż: wszelkie czynności, które przechodzą na jaką osobę lub rzecz, nazywamy czynnościami **przechodniami**, a czasowniki, wyrażające tę czynność, nazywamy **czasownikami czynnymi przechodniami**.

2. Są jeszcze czynności takie, jak: *pomagać komu, ufać, sprzeciwić się komu*, albo: *brzydzić się czem, bać się kogo* i t. p., które zwracają się wprawdzie ku jakiemu przedmiotowi, ale nie w taki sposób, żeby na niego przechodziły. Te czynności nazywamy **nieprzechodniami**, a czasowniki, wyrażające tę czynność, nazywamy **czasownikami czynnymi nieprzechodniami**.

3. Nie każda czynność ma taką własność, żeby mogła przechodzić na inną osobę lub rzecz. W zdaniach: *wiatr wieje — drzewo rośnie — dziecię płacze* — czynności: *wieje — rośnie — płacze* — nie przechodzą na żaden przedmiot. Czasowniki takie nazywamy **nieprzechodniami** albo **nijkami**.

Z czynności przechodnich (jak: *uwielbiać — kochać — oświecać — znać* i t. p.) wynika zwykle pytanie: **kogo? co?** — i po tych właśnie pytaniach łatwo je wyróżnić od czynności nieprzechodnich.

4. Zdarza się często, że czasowniki przechodnie łączą się z zaimkiem zwrotnym: **się**, mianowicie jeżeli chcemy wyrazić czynność, zwracającą się ku osobie działającej; np.: *ten zarozumialec chwali się ustawicznie*, — tu czynność podmiotu: *chwali się* — czyli *chwali siebie* — nie przechodzi na kogoś drugiego, lecz zwraca się raczej ku podmiotowi samemu. Otóż czasowniki takie nazywamy **zwrotnymi**.

Podobne z pozoru do zwrotnych są znowu tak zwane słowa (czasowniki) **zaimkowe**, które tem się różnią od zwrotnych, że są słowami nieprzechodnimi, że ich nigdy bez zaimka *się* użyć nie można, np. *bać się, pocić się, przechadzać się, spodziewać się* i t. p. Zwrotne przeciwnie,

mogą używać się i bez zaimka, a wtenczas są słowami przechodniami, np. *chwalić* (kogo?), *chwalić się* — *leczyć* (kogo), *leczyć się*, — *bronić* (kogo), *bronić się*.

5. Są nakoniec czynności niewykonywane przez osoby, a czasowniki, służące na ich wyrażenie, nie odmieniają się przez osoby i nazywają się **nieosobowemi**, np. *grzmi*, *błyska*, *świta*, *dnieje*, *chmurzy się* i t. d.

* * *

W § niniejszym poznaliśmy tedy **sześć** rodzajów słów: 1. **czynne przechodnie** (*chwalić*, *kochać*); 2. **czynne nieprzechodnie** (*pomagać*, *ufać*); 3. **nijakie** (*leżeć*, *stać*); 4. **zwrotne** (*chwalić się*, *leczyć się*); 5. **zaimkowe** (*bać się*, *przechadzać się*); 6. **nieosobowe** (*grzmi*, *dnieje*).

Uwaga. — Jeżeliby podział powyższy okazał się przytrodny dla ucznia, nauczyciel może nie odróżniać słów czynnych nieprzechodnich od nijakich, nazywając obie te kategorie mianem słów *nieprzechodnich* w przeciwstawieniu do przechodnich.

a) **Pytania.** — Które słowa nazywamy przechodniami? Objąć to przykładami? — Które słowa nazywamy nieprzechodniami? — Które słowa zwiemy nijakimi? — Objąć to przykładami! — Do jakich czasowników zaliczamy np. słowa: *pomagać komu*, — *bać się kogo*, — *brzydzić się czem* i t. p.? — Które słowo nazywamy zwrotnem? — Objąć to przykładem! — A kiedy zwiemy je zaimkowym? — Jaki czasownik nazywamy nieosobowym? — Podać na to kilka przykładów!

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Napisać po 5 zdań: — a) w których orzeczeniu będzie słowo *przechodnie*, — b) w których orzeczeniu będzie słowo *nieprzechodnie*, — c) w których orzeczeniu będzie słowo *zwrotne*, — d) w których orzeczeniu będzie czasownik *zaimkowy*, — e) w których orzeczeniu będzie czasownik *nieosobowy*.

Z tego, cośmy dotychczas mówili o **słowie**, dowiedzieliśmy się o niem szczegółów następujących:

- 1) że słowem nazywamy wyraz, oznaczający *czynność*, *byt* lub *stan* osoby lub rzeczy;
- 2) że słowem oznaczyć możemy czas *teraźniejszy*, *przeszły* i *przyszły*;

- 3) że słowem oznaczają się *trzy osoby* działające i obie-
dnie *liczby*;
- 4) że słowem oznaczają się różne *sposoby* czyli *tryby*
czynności;
- 5) że słowo okazuje się także w postaci *bezokolicznika*,
oraz w postaci *imiesłowu*; nakoniec:
- 6) że słowem oznaczamy różne rodzaje czynności, jako
to: czynności *przechodnie*, *nieprzechodnie*, *zwrot-*
ne i t. d.
- 7) że słowa dzielą się na: *a)* czynne *przechodnie*
(*uwielbiać* — kogo?), *b)* czynne *nieprze-*
chodnie (*ufać* — komu?), *c)* nijakie (*stać*),
d) zwrotne (*chwalić się*), *e)* zaimkowe
(*bać się*) i *f)* nieosobowe (*grześć*).

7. Liczebnik.

§ 26.

1. *Ile masz głów? — Ile masz rąk? — Ile dni jest
w tygodniu? — Ile jest miesięcy w roku? — Ile dni w mie-*
siącu? — Ile lat w jednym wieku? — Ile upłynęło lat od
Narodzenia Chrystusa Pana?

Napisać odpowiedzi na tablicy i przypatrzeć im się
dobrze!

Cóż tu oznaczają wyrazy: *jeden* — *dwie* — *siedm* — *dwa-*
naście — *trzydzieści* — *sto* i t. d.? Oznaczają one pewną liczbę
rzeczy.

Każdy wyraz, który oznacza pewną liczbę osób lub
rzeczy, nazywa się imieniem **liczbowem**, albo krócieb
liczebnikiem.

Wyrazy takie, jak: *pierwszy*, *drugi*, albo: *pojedynczy*,
podwójny, albo: *trojaki*, *czworaki*, *pięcioraki*, — tak podobne
z pozoru do przymiotników — są także liczebnikami,
ponieważ w każdym z nich mieści się wyraźnie **pojęcie liczby**
lub **ilości**.

2. *Jeden*, *dwa*, *trzy*,... *dziesięć*,... *sto*,... *tysiąc*,... *miljon*
i t. p. oznaczają liczbę dokładnie wyrażoną. Przeciwnie:
kilka — *kilkoro* — *wiele* — *tylko* — *ile* i t. p. oznaczają liczbę
tylko w przybliżeniu.

Pierwsze nazywamy liczebnikami **oznaczonymi**, drugie zaś **nieoznaczonymi**; — i to jest niejako główny podział liczebników.

3. Rozróżniamy także liczebniki jeszcze pod wielu innymi względami. I tak:

a) Liczebniki: *jeden-a-o, dwaj, dwa, dwie, obaj, oba, obie, obadwaj, obiedwie, trzej, trzy, cztery, pięć, sześć, siedm, ośm, dziesięć, ... sto, ... tysiąc, ... milion, ... półtora ($1\frac{1}{2}$), półtrzecia ($2\frac{1}{2}$), półczwarta ($3\frac{1}{2}$)*, nazywamy **głównymi**, — głównymi dlatego, że one najwłaściwiej przedstawiają istotę liczebnika i że od nich dopiero wszystkie inne mniej więcej pochodzą. Używamy ich zwykle na pytanie: **ile?** np. *Bóg jest jeden. — Rok ma cztery pory. — Godzina ma sześćdziesiąt minut. — Od Narodzenia Chrystusa Pana upłynęło tysiąc dziewięćset lat. — Od wprowadzenia chrześcijaństwa do Rosji upłynęło przeszło 1,000 lat.*

Do liczebników głównych należą także liczebniki tak zwane **zbiorowe**: *dwoje, troje, czworo, pięcioro, siedmioro, dziesięcioro, dwanaścioro, — pięćdziesięcioro, dwadzieścia dwoje, troje — trzydzieści i czworo i t. p.*; — oraz z **nieoznaczonych**, takie, jak: *ile, tyle, wiele, kilka, kilkoro, kilkanaście i t. p.*, np. *kilka wieków, dziesięcioro Bożego przykazania, dzieci pięcioro, troje ludzi.*

b) Liczebniki: *pierwszy-a-e, wtóry* (albo: *drugi-a-e*), *trzeci-a-e, dziesiąty-a-e, setny-a-e* i t. p., nazywamy **porządkowymi**, ponieważ oznaczają porządek, w jakim osoby lub rzeczy po sobie następują, a używamy ich na pytanie: **który z porządku, czyli który z kolei?** np. *Syn Boży jest w którą osobą Trójcy Św. — Wiosna jest niejako pierwszą, a zima ostatnią porą roku.*

c) Liczebniki: *pojedynczy-a-e, podwójny-a-e, potrójny-a-e*, albo: *jednaki-a-e, dwojaki-a-e, trojaki-a-e*, albo: *jednokrotny-a-e, dwukrotny-a-e, trzykrotny-a-e, dziesięciokrotny-a-e* i t. p., nazywamy **wielorakimi** albo **mnożnymi**, ponieważ wyrażają jakąś mnogość i wielorakość części lub własności, wchodzących do składu pewnej rzeczy, np. *Linja geometryczna jest dwojaka: prosta albo krzywa. — Korzyść z nauk jest podwójna: dla siebie i dla innych.*

Z nieoznaczonych zaliczamy do **wielorakich** takie, jak: *iloraki-a-e, tyloraki-a-e, wieloraki-a-e, kilkoraki-a-e.*

Widzimy, że niektóre liczebniki odmieniają się przez *rodzaje*. Oprócz tego odmieniają się przez *przypadki*.

Dowiedzieliśmy się więc o **liczebniku** szczegółów następujących:

- 1) że *liczebnikiem* nazywamy wyraz, oznaczający *liczbę* osób lub rzeczy;
- 2) że między liczebnikami wyróżniamy przedewszystkiem liczebniki: *oznaczone* i *nieoznaczone*; następnie: *główne* — *porządkowe* — i *wielorakie* albo *mnożne*;
- 3) że liczebniki odmieniają się przez *przypadki* i *rodzaje*.

a) **Pytania.** — Które wyrazy nazywamy imionami liczbowymi albo liczebnikami? — Objaśnić to przykładami! — Cóż więc oznacza liczebnik i czem się różni od przymiotnika? — Objaśnić to przykładami! — Który liczebnik nazywamy *oznaczonym*, a który *nieoznaczonym*? — Które liczebniki nazywamy *głównymi*? — *porządkowymi*? — *wielorakimi*? — Objaśnić każdą odpowiedź przykładami!

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — 1. Przepisać zdania następujące i podkreślić w nich liczebniki:

Rok ma trzysta sześćdziesiąt i pięć (lub sześć) dni, pięćdziesiąt dwa tygodnie, dwanaście miesięcy i cztery pory roku. — Każda pora obejmuje trzy miesiące, czyli kwartał jeden. — W roku mamy siedm miesięcy, które mają po trzydzieści jeden dni, a temi są: styczeń, marzec, maj, lipiec, sierpień, październik, grudzień. — Reszta miesięcy ma po trzydzieści dni, to jest: kwiecień, czerwiec, wrzesień, listopad, z wyjątkiem lutego, który miewa to dwadzieścia ośm, to dwadzieścia dziewięć dni.

2. Przepisać następujące zdania, podkreślić *liczebniki* i wytłómaczyć ustnie, do jakiego szeregu należy każdy z nich.

Tydzień ma siedm dni. — Niedziela jest siódmym dniem tygodnia, a poniedziałek pierwszym. — Doba ma dwadzieścia cztery godziny, godzina — sześćdziesiąt minut, minuta — sześćdziesiąt sekund; godzina jest zatem dwudziestą czwartą częścią doby. — Dobę dzielimy na dwie części, każda z nich ma po dwanaście godzin. — Człowiek ma jedne

usta, dwoje oczu, dwie ręce, dwie nogi i po pięć palców u każdej nogi i ręki. — Ten kupiec sprzedaje dwojaką kawę i trojaką herbatę. — Rosja w tysiąc ósmset dziewięćdziesiątym dziewiątym roku liczyła sto pięćnaście milionów mieszkańców.

3. Przepisać następujące przykłady, a cyfry w nich podane wypisać wyrazami:

8 kopiejek — 3 ruble — 100 arszynów — 8 mil — 11 wiorst — 4 mile kwadratowe — 69, 70, 80, 90 — 21, 41 — 1000 000 — $\frac{1}{2}$, $\frac{5}{5}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{4}{2}$, $\frac{3}{9}$, $\frac{9}{1}$ 000 000 — 1-szy, 2-gi, 3-ci, 10-ty, 100-tny.

8. Przysłówek.

§ 27.

1. *Gdzie jest Bóg?* („wszędzie). — *Kiedy budzi się ptactwo?* (...wczesnie). — *Jak wół pracuje?* (...ciężko).

Odpowiedzieć całemi zdaniami na te pytania i napisać to na tablicy. (*Bóg jest wszędzie. Ptactwo wstaje wczesnie. Wół pracuje ciężko.*)

Co mówi w drugim zdaniu wyraz: *wszędzie?* (...mówi, **gdzie** jest Bóg). Wyraz *wszędzie* służy zatem do bliższego określenia czasownika: *jest*.

Co mówi w trzecim zdaniu wyraz: *wczesnie?* (...mówi, **kiedy** wstaje ptactwo). Wyraz *wczesnie* służy zatem do bliższego określenia czasownika: *wstaje*.

Co mówi w pierwszym zdaniu wyraz: *ciężko?* (...mówi, **jak** pracuje wół). Wyraz *ciężko* służy zatem do bliższego określenia czasownika: *pracuje*.

Otóż, takie wyrazy, które służą do dokładniejszego **określenia czynności** (czyli czasowników) zowią się **przysłówkami** (= przy słowie czyli przy czasowniku).

2. *Jak wysokie są Tatry?* (...bardzo wysokie). — *Jak szybko leci piorun?* (...nadzwyczaj szybko).

Do czego służą tutaj wyrazy: *bardzo* i *nadzwyczaj?* (Pierwszy do określenia przymiotnika: *wysoki*, - - drugi do określenia przysłówka: *szybko*).

Wyrazy, służące do bliższego określenia **właściwości** (czyli przymiotników i przysłówków), nazywają się także **przysłówkami**.

Ponieważ przysłówki mogą wyrażać pytanie, przeczenie lub twierdzenie, dzielimy je tedy na: pytające, przeczące, twierdzące.

Pytające są następujące: jak? gdzie? kiedy? ile? dlaczego? czy? dopóki? skąd? dokąd? którądy?

Na te pytania można odpowiadać przecząco lub twierdząco przez przysłówki:

przeczące: nie, bynajmniej, jako żywo, nigdy, przenigdy, przeciwnie, nigdzie, znikąd.

twierdzące: tak, zaiste, oczywiście, istotnie, prawdziwie, rzeczywiście.

Lub też na pytania odpowiadamy szczegółowo, określając czynność jaką lub właściwość pod względem sposobu, miejsca, czasu, powodu, miary; — przez:

1) Przysłówki **sposobu** z pytaniem: **jak?**

np. *tak, nie, ował, inaczej, równie, podobnie; — dobrze, źle, pięknie, ślicznie, zielono, czerwono, głęboko, wysoko; — zlekka, zgoła; — prosto, pocichu, postwojemu* i t. p.

2) Przysłówki **miejsca** z pytaniem: **gdzie?**

np. *tu, tam, wszędzie, nigdzie, stąd, dotąd, tędy, owdędy, gdzieśgdzie* i t. p.

3) Przysłówki **czasu** z pytaniem: **kiedy?**

np. *dziś, wczoraj, jutro, zawsze, nigdy, już, jeszcze, dawno, potem, dopóki, dopóty, kiedyś, kiedykolwiek* i t. p.

4) Przysłówki **powodu** (przyczyny) z zapytaniem: **dłaczego?**

np. *dlatego, nato* i t. p.

5) Przysłówki **miary** z zapytaniem: **ile?**

np. *tylko, tylko, trochę, cokolwiek, nieco, wiele, dużo, nader, mało, dosyć, nadto, zanadto, zbyt, nazbyt* i t. p.

Tu należą także tak zwane **przysłówki liczebne mnożne**: *podwójnie, potrójnie, poczwórnice, dwoiście, troiście, jednokrotnie, trzykrotnie* i t. d., *wedwójnasób, wtrójnasób* i t. d., *dwojako, trojako, czworako* i t. d., tudzież przysłówki **liczebne porządkowe**: *po pierwsze, po drugie*, albo *pozwórc, po trzecie* i t. d. (które w skróceniu piszemy 1°, 2°, 3° i t. d.)

3. W języku naszym mało jest przysłówków właściwych. Większa część urabia się w potrzebie od przymiotników (np. blizki — *blizko*), lub rzeczowników (np. ranek — *rankiem*), lub zaimków (np. co — *czemu?*), lub liczebników (np. pierwszy — *pierwej*) i t. d.

Te przysłówki, które się urabiają od **przymiotników**, **stopniają się** tak samo, jak i przymiotniki; np.: Oko lśni się *pięknie*, rosa jeszcze *piękniej*, a brylant *najpiękniej*. Światło pożaru widać *daleko*, światło błyskawicy jeszcze *dalej*, światło gwiazd *najdalej*.

a) **Pytania.** — Co to jest przysłówek? — Iloraki jest podział przysłówków? (dwojaki). — Wyliczyć rodzaje przysłówków i objaśnić przykładami. — Czy przysłówki odmieniają się przez przypadki i liczby? — a przez rodzaje? — a przez czasy? (Przysłówek jest częścią mowy nieodmienna). — Jakim zmianom podlegają przysłówki, pochodzące od przymiotników? (Od tych przysłówków możemy formować stopień wyższy i najwyższy). Objąć to przykładami!

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — 1. Napisać, do której z pięciu gromad należy każdy z załączonych tu *przysłówków*:

Rodzice kochają szczerze swoje dzieci. Bóg za grzechy ciężko karać nas będzie. Nie ruszaj nigdy cudzego! Idź szybko do domu i przynieś mi natychmiast książki, które tam leżą na stole! Człowiek to nader zdolny i przenikliwy. Pisać pięknie nie każdy potrafi. Zima bywa czasem niesłychanie ciężka. Latem upały dają się ciężko we znaki. Niektórzy uczniowie piszą bardzo pięknie. Jutro odwiedzę was wszystkich razem. Ile zapłaciłeś za tę książkę? Wspomóż mnie trochę! Daj nieco! Skrada się pokryjomu.

2. Zestawić wymienione tu przysłówki w 5 gromad: tak, gdy, mało, nadzwyczaj, blisko, daleko, wiele, nie, wtedy, jak, ile, pięknie, prosto, jutro, tam, kiedykolwiek, bardzo, tu, zawsze, wszędzie, mało, dosyć, nazbyt, obficie, rozsądnie, teraz, nigdy, niegdyś, długo, zabawnie, mądrze.

3. Wybrać *przysłówki* z następujących wyrazów: nasz, tu, nagle, ojciec, dwa, tak, dobrze, kolej, zdala, zlekka, dlatego, daleki, nigdzie, daleko, dać, bić, zawsze, wszędzie, brat, mało, mały, mniejszy, ratuj, wtedy, prędko, prędko, prosty, czemu, prosto, szalenie, szął, dlaczego, tysiąc, wiele,

nadto, kilka, inaczej, wtenczas, nakoniec, siedzieć, ten, cztery, trojako, sam, samotnie, tyle, tylko, zajmować, cacko, ślicznie.

4. *Uformować stopnie* od następujących przysłówków: głośno (— głośniej — najgłośniej) — wysoko — biegle — śmiało — tanio — daleko — mało — wiele — ciemno — rzadko — rześisto — smutno — rozumnie — chwalebnie — czule — ozięble — rażno — źle — gorąco.

5. Z pomocą pytania: **jak?** uformować *przysłówki* z przymiotników następujących:

(*Jaki?*) dobry (— **jak?**... *dobrze*) — (*jaki?*) głośny (— **jak?**... *głośno*) — blizki — zły — wysoki — daleki — mały — gorzki — duży — daremny — srogi (*srogo* lub *srodze*) bujny (*bujno* lub *bujnie*) — straszny (*straszno* lub...) — dziwny (*dziwno* lub...) — miły (*miło* lub...) — cichy — skromny — doskonały — wielki (*wielce*).

9. Przyimek.

§ 28.

1. Gdybyśmy, dajmy na to, tak się wyrazili: *zapał... praca zdobi człowieka*, myśl nasza byłaby niecałkiem zrozumiałą. Zachodzi tu widocznie jakiś stosunek między temi dwoma pojęciami: *zapał... praca*, aleśmy tego stosunku nie oznaczyli wyraźnie. Lecz powiedzmy tak: *Zapał do pracy zdobi młodzieńca*: myśl wtedy stanie się jasną, bo wyrazem: **do** oznaczyliśmy dokładnie, jaki to stosunek, jaki związek zachodzi między pojęciami: *zapał... praca*.

Również np. w zdaniu: *Ciało bez duszy to proch marny*, — wyraz: **bez** okazuje stosunek, zachodzący między *ciałem a duszą*.

Podobnie znowu w zdaniu: *Matka czuwa nad dziećciem*, słówko: **nad** oznacza stosunek między *czuwaniem* matki a *dziećciem*.

Wyrazy: *do*, *bez*, *nad*, oznaczają zatem różne **stosunki**, zachodzące jużto między osobami lub rzeczami, jużto między czynnością a osobą lub rzeczą; że zaś stoją zawsze przy imieniu (...*do pracy*, ...*bez duszy*, ...*nad dziećciem*), nazywamy je przeto **przyimkami**.

Stosunki osoby lub rzeczy jednej do drugiej wyrażaćby się powinny właściwie tylko przez przypadki, albo raczej przez końcówki przypadków, np. w zdaniu: *Lubię zapach róży...* końcówka **y** wyraża dokładnie stosunek, zachodzący między *różą* a *zapachem*. Ale na oznaczenie wszystkich najrozmaitszych względów i stosunków, jakie się zdarzyć mogą, nie wystarcza szczupła liczba siedmiu przypadków.

Otóż przyimki wspomagają nas w tych razach.

Co bowiem przez sam przypadek byłoby czasem niedostatecznie wyrażone, to się dobitniej wyraża przez użycie przyimka z tym lub owym przypadkiem: zamiast takich np. niejasnych wyrażen: *pamięć zasługi*, — *wdzięczność rodzicom*, — *miłość Boga*, — powiemy jaśniej, — dobitniej z przyimkami: *pamięć na zasługi* — *wdzięczność dla rodziców* — *miłość ku Bogu*. Wielu zaś względów nie moglibyśmy nawet wcale wyrazić bez przyimków.

Ale oto jeszcze kilka przykładów, w których użyto przyimków: *Człowiek tęskni do ziemi rodzinnej.* — *Każdy powinien polegać na sobie.* — *Nauka jest w naszej władzy.* — *Bądź łagodnym dla drugich!* — *Do mądrości dochodzimy przez pracę.* — *Strzeż się sądzić z pozorów!* — *Trudno płynąć pod wodę.* — *Przeciwko słońcu ziemia punkcikiem.* — *Przy zdrowiu praca idzie nam skorzej.* — *Podług stawu grobla.* — *Wzdłuż rzek leżą miasta handlowe.* — *Petersburg jest budowany nad Newą.* — (Okazać poszczególne stosunki, wyrażone przyimkami!).

2. Przyimki łatwo poznać można po tem mianowicie, że pociągają za sobą pytanie, wymagające jakiegoś przypadku, np. *dążyć do... czego?* (drugi przypadek); *wyruszyć przeciw... komu?* (trzeci przypadek); *stać przed... kim?* (szósty przypadek).

Ponieważ po przyimku zawsze następuje rzeczownik w pewnym przypadku, dlatego mówimy, że przyimki « **rządzą** » przypadkami. Używszy zatem przyimka, musimy po nim położyć rzeczownik w tym przypadku, którego przyimek wymaga, czyli którym rządzi.

Nie jest rzeczą dowolną, czy ten lub ów przypadek kładzie się po tym lub owym przyimku. Są stałe i nieod-

mienne zasady, podług których jeden przyimek tylko tym, a drugi znowu innym rządzi przypadkiem.

Mamy przyimki, rządzące przypadkiem II-gim, są także takie, które rządzą III-cim, IV-tym, VI-tym, albo VII-ym. Pomiędzy niemi jedne rządzą zawsze tylko jednym przypadkiem, inne znowu to dwoma, to trzema przypadkami. Czy zaś tym, czy owym przypadkiem rządzić mają, to zależy od znaczenia, jakie ma w danym razie przyimek.

3. Przed mianownikiem i wołaczem nie znajdujemy nigdy przyimków, ponieważ to są jedyne przypadki w deklinacji, które od żadnego rządzącego słowa nie zależą. Znajdujemy je za to przed wszystkimi innymi przypadkami w obydwóch liczbach.

Tablica niniejsza, razem z przykładami zamieszczonemi poniżej, pokaże nam w szczególach **rząd** przyimków:

Przypadkiem	Jednym przypadkiem rządzą:	D w o m a przypadkami rządzą:				Trzema przypadkami rządzą:
II-im	<i>u, od, do, dla, bez,</i>			<i>mimo (pomimo)</i>	<i>z</i>	<i>za</i>
III-im	<i>ku (k)</i>					
IV-ym	<i>przez</i>	<i>przed, między, nad, pod,</i>	<i>w, o, na, po</i>	<i>mimo (pomimo)</i>		<i>za</i>
VI-ym		<i>przed, między, nad, pod,</i>			<i>z</i>	<i>za</i>
VII-ym	<i>przy</i>		<i>w, o, na, po</i>			

Przykłady użycia przyimków:

Z II-gim przypadkiem: **U** konia kopyta, racice u bydła. **Od** złego ucieka. **Do** czasu dzban wodę nosi. **Dla** bydła pasza. **Bez** książki uczeń.

Z III-cim przypadkiem: **Ku** Krakowu jechać. **K** sobie ciągnąć.

Z IV-tym przypadkiem: **Przez** morza płyną do Ameryki.

Z VII-ym przypadkiem: **Przy** pracy apetyt. **Przy** urzędzie zastuga.

Z II-gim i IV-tym przypadkiem: **Mimo** uszu nie jeden nie słyszy. **Mimo to**, **pomimo tego**, lub **pomimo to**.

Z IV-tym i VI-tym przypadkiem: **Przed** twierdzą wystąpić. **Przed** twierdzą obozować. **Między** góry wjechać. **Między** górami mieszkać. **Nade** wszystko miłuj Boga. **Nad** wszystkimi Bóg czuwa. **Pod** obłoki wzbija się orzeł. **Pod** obłokami krąży kania. **Po** książkę pójść. **Po** pracy odpocząć.

Z IV-tym i VII-ym przypadkiem: **W** rzekę wpaść (Dokąd?). **W** rzece się kąpać (Gdzie?). **O** nauki się starać. **O** naukach myśleć. **Na** miasto iść. **Na** mieście kupić.

Z II-gim, IV-tym i VI-tym przypadkiem: **Z** Warszawy rodem. **Cera** jak krew **z** mlekiem.

Z II-gim, IV-tym i VI-tym przypadkiem: **Za** naszej pamięci. **Za** granicę jechać. **Za** górą wieść.

4. Oprócz wyżej wymienionych przyimków **właściwych, pierwotnych**, mamy dużo jeszcze przyimków **niewłaściwych, pochodnych**, utworzonych lub żywcem wziętych z przysłówków i rzeczowników, jak to:

Używane z drugim przypadkiem.

Utworzone z przysłówków:

Naprzeciw ojca biegnąć.
Naprzeciwko strażnicy (od-
[wachu]).

Blisko stolicy mieszkać.

Wprost lasu droga.

Wzwyż Morskiego Oka

[Czarny Staw.

Według mego zdania.

Powyżej wsi gościniec.

Poniżej Gdańska ujście Wisły.

Wskroś bagna jechać.

Wewnątrz piersi serce bije.

Zewnątrz miasta gród.

Utworzone z rzeczowników:

<i>Obok</i> Krakowa Podgórze.	<i>Okolo</i> południa ciepłej.
<i>Wobec</i> starszych skromność.	<i>Naokoło</i> ziemi powietrze.
<i>Względem</i> zebrała jesteś [szczęśliwy.	<i>Wzdłuż</i> łąki rów.
<i>Miasto</i> wdzięczności przy- [krość.	<i>Śród</i> dnia zaćmienie słońca.
<i>Zamiast</i> zemsty życzliwość.	<i>Poprzek</i> drogi zając przebiegł.
<i>Wśród</i> gradu kul postępować.	<i>Wgłęb</i> nurtów się rzucić.
<i>Pośród</i> przyjaciół żyć miło.	<i>Wszereż</i> pola jechać.
<i>Koło</i> Warszawy Bielany.	<i>Zapomocą</i> mowy rozumiemy [się.
	<i>Podczas</i> nauki nie bawię się.

Używane z trzecim przypadkiem.

Utworzone z przysłówków:

Przeciw prądowi płynąć.
Przeciwno słońcu ziemia punkcikiem.

Utworzone z rzeczowników:

Gwoli (*kwoli*) Imieniu Pańskiemu.
Wbrew woli rodziców nie postępuj.

5. W razie, gdy przyimka jednozgłoskowego, zakończonego na spółgłoskę, nie można łagodnie wymówić przed wyrazem, mającym na początku kilka spółgłosek, przydajemy mu głos *e* dla miłego brzmienia; i tak:

za ostro brzmi:

w Lwowie, z stratą, pod drzwiami, z zbożem;
łagodniej zaś: *we Lwowie, ze stratą, pode drzwiami, ze zbożem.*

Tak samo należy mówić: *pode dworem, nade dnim, ze wszystkimi* i t. d.

Zawsze się też mówi: *beze mnie, ode mnie, przcze mnie* i t. d.

Pytania i Ćwiczenia. — 1. Co oznaczają wyrazy: *nad, na, do?* w przykładach: *Warszawa nad Wisłą — kamień na polu — idę do ciebie* — (...oznaczają jużto stosunek rzeczy jednych do drugich, jużto stosunek czynności do rzeczy). Jakże się więc nazywają wyrazy, oznaczające stosunek rzeczy jednych do drugich? — Cóż to są zatem

przyimki? — Powiedzieć kilka krótkich przykładów z przyimkami!

2. Po czem można z łatwością rozróżnić przyimek od przysłówka? (...po *pytaniach*, nasuwających nam się zaraz po każdym przyimku). — Objaśnić to przykładami!

3. Dlaczego mówimy, że przyimki «rządzą» przypadkami? — Czy przyimki mogą rządzić wszystkimi przypadkami? — Którymi przypadkami rządzą? — Którymi nie rządzą? — A teraz przyjrzyj się bliżej tablicy, na której jest unaczniony rząd przyimków. — Objaśnij ją przykładami!

4. Czy oprócz przyimków właściwych, posiada język nasz także przyimki, urabiane z innych wyrazów? — Z jakich mianowicie wyrazów urabia się większa część przyimków? (...z przysłówków i rzeczowników). — Przeczytać przykłady, znajdujące się na stronie 44 i 45, i wytłómaczyć pochodzenie każdego przyimka!

10. Wykrzyknik.

§ 29.

Gdy nam ból dokuczy, wykrzyknjemy nieraz: **ach!**
Gdy wołamy na kogo, wykrzyknjemy: **hej!** Dziwiąc się, wykrzyknjemy nieraz: **o!**

Wyrazów tych, albo raczej głosów, używamy tylko przy silniejszych uczuciach, a że je wymawiamy zwykle silniej, jak gdyby wykrzykując, nazwano je przeto **wykrzyknikami**.

Wykrzykniki wyrażają: a) **uczucia**, jak oto: *a! ach! e! och! ej! he! ha! ho! hej! hola! hejże! nuże! naźci! no! pfe! biada! niestety! przebóg!* — b) **głosy natury**, jak oto: *miau! hau! hauhau! bee! mee! uhu!* — c) **dźwięki**, jak oto: *puf! paf! bec! pac! szus! szust! szast! trzask! prask!* i t. d.

Po wykrzyknikach, (jużto zaraz po nich, jużto na końcu zwrotu lub zdania całego), kładzie się znak wykrzyknienia, zowiący się także wykrzyknikiem; np. *Ach!* — *Biada!* — *Biada wam!* — *Nużć w taniec.* — *Ej! przyjdzie koza do woza.*

a) **Pytania.** — Jakie wyrazy nazywamy wykrzyknikami? — Powiedzieć kilka wykrzykników, wyrażających: *uczucie—głosy natury—dźwięki!* — Jaki znak pisarski kładzie się po wykrzykniku? — Czy znak ten kładzie się zawsze zaraz po wykrzykniku?

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Przepisać przykłady poniższe i podkreślić wykrzykniki:

Biada ci, nieszczęsny! — Ot! jakoś będzie ranek! Jak las wysokie żyto się udało: oj! będzie za to pieniędzy nie-mało! — Jam się już napił, nażci i tobie! — Hej! skały i nivy, zadrżycie na strzał! — O, jakże bolesną jest niewdzięczność!

11. Części mowy.

§ 30.

Mówiliśmy dotychczas o rozmaitych rodzajach wyrazów: mówiliśmy o rzeczownikach, przymiotnikach, zaimkach, liczebnikach, czasownikach, przysłówkach, przymkach i wykrzyknikach.

Z nich, jakby z części, składa się cała mowa nasza. Nazwano je przeto **częściami** mowy.

Takich **części**, takich **gromad** wyrazów mamy w mowie naszej **dziewięć**.

Do I-ej gromady należą wyrazy, które *osobę* lub *rzecz* mianują (jak: *matka, stół, książka, gwiazda*), i dlatego zowie-my je **reczownikami** (imionami rzeczownemi).

Do II-ej gromady zaliczamy wyrazy takie, które zastę-pują *imię* (jak: *ja, ty, on, my*), i dlatego **zaimkami** je zowiemy.

Do III-ej gromady zaliczono znowu wyrazy takie, które malują *przymioty* osób lub *własności* rzeczy (jak: *dobry, zły, wielki*), i dlatego nazwano je **przymiotnikami**.

Do IV-ej gromady należą wyrazy takie, które podają nam *liczbę* (ilość) osób lub rzeczy (jak: *jeden, pięć, sto, milion*), i dlatego zowią się **liczebnikami**.

Do V-ej gromady zaliczamy wyrazy, które oznaczają *byt, stan* lub *czynność* osoby lub rzeczy (jak: *jestem, rosnę, piszę*); wyrazy takie nazywamy **słowami** lub **czasownikami**.

Do VI-ej gromady zaliczono wyrazy, których używamy do określenia słów i przymiotników (jak: *czytam dobrze, — bardzo szybki*); wyrazy takie nazwano **przysłówkami**.

Do VII-ej gromady zaliczono wyrazy, które oznaczają *stosunki i względy*, zachodzące już to między samymi osobami lub rzeczami, już to między osobami lub rzeczami a czynnościami (jak: *Warszawa nad Wisłą — biegnę do miasta*); wyrazy takie nazwano **przyimkami**.

(O gromadzie VIII-ej pomówimy w Części 2-ej).

Do IX-ej gromady zaliczono wyrazy, które oznaczają już to uczucia silniejsze (*ach! biada! niestety!*), już głosy natury (*bee! mee! miau! hau!*), już dźwięki przeróżne (*pa! pu! be! szust!*); wyrazy takie nazywamy **wykrzyknikami**.

* * *

Z tych dziewięciu gromad, 5 gromad jest odmiennych, t. j. podlegających różnym *odmianom końcówek*, i z tego powodu zowiemy je częściami mowy **odmiennymi**; pozostałe zaś gromady są częściami mowy **nieodmiennymi**.

Rzeczowniki, przymiotniki, zaimki i licebnyki nazywamy ogólnie **imionami**.

Oto są **części mowy naszej**.

Obeznaliśmy się potrosze z ich znaczeniem i użyciem. Możemy więc teraz wrócić do nauki o zdaniu, którąśmy przerwali wykładem owych części mowy.

12. Ciąg dalszy nauki o zdaniu prostem.

§ 31.

1. Przedewszystkiem przypomnijmy i streśćmy sobie to, cośmy mówili o zdaniu na początku części niniejszej.

Naukę zaczęliśmy od wykazania, że co innego jest osoba lub rzecz, a co innego jej nazwa czyli wyraz. Poznaliśmy następnie, że wyrazy oznaczają nie tylko nazwy osób lub rzeczy, lecz także ich przymioty, własności i czynności.

Dowiedzieliśmy się dalej, że wyrazami możemy wyrażać myśli nasze, i że myśli, wypowiedziane słowami, tworzą zdania. Z myśli i zdań powstaje mowa.

2. Zdanie zatem jest to **myśl, wypowiedziana słowami**.

Zdanie składać się powinno z dwóch głównych części.

Pierwszą, a zarazem i najważniejszą częścią zdania jest to, o czym się mówi; np. w zdaniu: *Rolnik pracuje*, wyraz *rolnik* będzie właśnie tą najważniejszą częścią zdania, ponieważ o nim głównie tu myślimy i mówimy.

Taką część zdania nazywamy **podmiotem**.

Drugą konieczną częścią zdania jest to, co się podmiotowi przypisuje. Wszelkie zatem wyrażenia, które powiadają: *czem* jest, albo *jakim* jest, albo co *czyni podmiot*, nazywamy **orzeczeniem** (od *orzekać*, czyli *wypowiadać*). W zdaniu: *Rolnik pracuje*, — wyraz: *pracuje* jest właśnie orzeczeniem, ponieważ wyraża to, co o podmiocie orzekamy, wypowiadamy.

Podmiot i orzeczenie nazywamy **głównymi częściami zdania**.

3. Ale w zdaniu prostym podmiot albo orzeczenie można określić bliżej dodatkami, przez co zdanie nabiera treści i rozmiaru, słowem rozwija się należycie — i natenczas zowie się już **zdaniem rozwiniętym**; np. zdanie: *Dziecię szanuje...* nie byłoby zrozumiałe; ale będzie zrozumiałem, jeśli powiemy: *Dziecię szanuje rodziców*, bośmy tu orzeczenie (*szanuje kogo? co?*) dopełnili wyrazem: *rodziców*.

Przeciwnie, zdanie takie, w którego skład wchodzi tylko sam podmiot i samo orzeczenie, bez wszelkich bliższych określeń i dopełnień (np. *Uczeń rysuje. Czas bieży*), nazywa się **zdaniem nierozwiniętym**.

To było mniej więcej przedmiotem nauki o zdaniu, wyłożonej we wstępie części pierwszej.

Idźmy dalej i przypatrzmy się jeszcze szczegółowiej: *a)* budowie zdania nierozwiniętego i *b)* budowie zdania rozwiniętego.

§ 32.

a) Zdanie nierozwinięte.

1. *Człowiek myśli. — Dziecko kształci się. — Czas bieży. — Wicher huczy. — Pioruny biją. — Deszcz leje. — Bóg zasmuci. — Bóg pocieszy.*

Przeczytać te przykłady i a) wskazać podmiot w każdym zdaniu, b) powiedzieć, jaką częścią mowy jest każdy podmiot! — Otóż:

Podmiotem w zdaniu bywa rzeczownik.

2. *Kto przyszedł? — Ja przyszedłem. — Jeden tego nie dokaże. — Czworo dzieciek chowa się. — Mądry milczy. — Sprawiedliwy wygrywa. — Myślaczy nie błądzi. — Przyjechał nieznanomy. — Chwalić jest miło. — Kochać bliźniego jest przykazaniem Chrystusa.*

Wskazać w tych zdaniach podmiot i powiedzieć, następnie, jaką częścią mowy jest każdy podmiot! — Otóż:

W zastępstwie i znaczeniu rzeczownika podmiotem zdania może być także: zaimek, przymiotnik, liczebnik, czasownik (słowo) w bezokoliczniku i imiesłów.

3. *Twoje ach! przerażyło mnie. — «P» jest spółgłoską. — «Bóg zapłać!» było całym jego podziękowaniem.*

Wskazać podmiot w każdym zdaniu i powiedzieć zarazem, co to za część mowy! — Otóż:

Podmiotem w zdaniu może być także: każda nieodmienna część mowy, wszelkie brzmienie, a nawet całe zdanie, lecz tylko w zastępstwie i znaczeniu rzeczownika.

4. Co do **sposobu wyrażania** podmiot bywa:

a) Wyrażny, np. *Bóg istnieje. — Zima nadchodzi. — Dziecię barwi się.*

b) Domyślny, gdy opuszczamy podmiot, jako łatwy do odgadnięcia, lub gdy używamy sposobu nieosobistego, np. *Czy Jan kupił konia? — Kupił (domyślne: Jan). — Przepowiadają ciężką zimę (kto? ludzie). — Przestrzegano mnie — i t. d.*

Uwaga. — Są zdania bez podmiotu: **zдания bezpodmiotowe**; orzeczeniami takich zdań są słowa **nieosobowe**, np. *grzmi, zaświtało, zachmurzyło się, przestało padać, zimno mi, cni mi się w oczach.*

*

*

5. *Ziemia jest kulista. — Morze jest głębokie. — Kraśnicki był poetą. — Ja będę lekarzem.*

Gdybyśmy np. zamiast: *Ziemia jest kulista*, powiedzieli tylko: *ziemia... kulista*, zdanie takie nie byłoby ani pełne, ani

jasne, ponieważ sam wyraz: *kulista* niczego jeszcze nie orzeka o *ziemi*. Zdanie to będzie dopiero pełne i jasne, jeżeli przymiotnik: *kulista* połączymy z rzeczownikiem: *ziemia*. Połączenia tego dokonywamy w języku polskim za pomocą czasownika: **być** (*jestem, jesteś, jest, jesteście, są — byłem, będę* i t. d.), który się też z tego powodu nazywa w zdaniu **łącznikiem**. Tak tedy z luźnych wyrazów: *ziemia... kulista*, utworzy się z pomocą łącznika zdanie: *Ziemia jest kulista*.

W powyższem zdaniu orzeczeniem jest przymiotnik — i to nazywa się **orzeczeniem przymiotnem**; w zdaniu: «*ja będę lekarzem*» orzeczeniem jest rzeczownik, i to nazywa się **orzeczeniem rzeczownem**.

Z tego widzimy: że orzeczenie jest trojakie:

a) **czasownikowe** czyli **słowne**, np. *Kapłan błogosławi. Motyl lata. Wiatr wieje.*

b) **przymiotne** (przymiotnik, zaimek, liczebnik, imię-słów) — np. *Bóg jest Wszechmocny. Bóg jest jeden. Ta książka jest moja. Te kwiaty są zwiędłe.*

c) **rzeczowne**, np. *Bóg jest Stwórca. Ojciec jest gospodarzem. Pszczoła jest owad.*

d) Bywa jeszcze orzeczenie **przysłówkowe**, mianowicie wtedy, gdy podmiotem jest bezokolicznik np. *Chwalić jest miło. Przykro było słuchać.*

Uwaga. — Zamiast przysłówka używać się może przymiotnik w rodzaju żeńskim (z domyślnym wyrazem: rzecz). np. *Wytrzymać niepodobna (rzecz).* — *Jeżeli słuszna Wajdelotom wierzyć* (Mickiewicz).

Orzeczenie przymiotne kładziemy z zasady w przypadku pierwszym; w następujących jednak razach kładziemy je w przypadku VI-tym:

1) jeżeli przymiotnik ma znaczenie rzeczowne, albo przy nim opuszczono rzeczownik, np. *Kto jest naszym bliźnim? Mój stryj jest uczonym. Powinieneś być dobrym, pilnym (uczniem).*

2) jeżeli łącznik **być** znaczy tyle co: *stać się, zostać czemś*, np. *Powinieneś być pracowitym. Nie będziesz mądrym bez bojaźni Boga.*

3) jeżeli orzeczenie stoi na początku zdania, np. *Starym nie był, młodym też się nie wydawał.*

4) jeżeli orzeczenie jest zaimkiem wskazującym, np. *Nie był on tym, za kogo go miano.*

Uwaga. Nie należy mówić ani pisać: *Co tylko było możliwem (!!)* *To niezawodnem (!!)* *Mało nam jest wiadomem (!!)*, lecz: — *Co tylko było można. To niezawodna. Mało nam wiadomo.*

Orzeczenie rzeczowne kładziemy przeważnie w przypadku VI-tym, w następujących jednak razach kładziemy je w przypadku I-szym:

1) jeżeli chcemy uwydatnić, że sąd nasz nie podlega najmniejszej wątpliwości, że wypływa z natury podmiotu, że się zmienić nie może, np. *Bóg jest najwyższa istota. Jestem Polak. Jesteś kobieta.*

Uwaga. Przeciwnie, jeżeli chcemy uwydatnić, że sąd nasz znienić się może, że jest tylko porównaniem — kładziemy orzeczenie w przypadku VI-tym, np. *Jesteś kobietą, jesteś dzieckiem (jesteś jak kobieta, jak dziecko, gdy to mówimy do mężczyzny dorosłego).*

2) w niezwykłych lub skróconych wyrażeniach, w przyśłowiach, np. *Cnota — skarb wielki, cnota — klejnot drogi* (Kochanowski). *Ja — mistrz!* (Mickiewicz). *Sen — mara, Bóg — wiara.*

3) jeżeli w zdaniu jest wyraz **to**, bądź jako zaimek wskazujący, bądź jako przyrostek, np. *To jest Moniuszko. Kłamstwo jest to brzydka wada.*

* * *

Ozdobną zwięzłością mowy naszej jest opuszczanie słowa *być*, czy ono jest całkowitem orzeczeniem, czy też tylko łącznikiem; np. *Obmowa występkiem* (z domyślnem: *jest*). *W naszym domu stare obyczaje* (z domyślnem: *są* czyli *istnieją*). Opuszczenie to zachodzi tylko w czasie teraźniejszym.

a) **Pytania.** — 1. Co to jest myśl? — Co to jest zdanie? — Z ilu części istotnych składa się zdanie? — Co zwiemy podmiotem? a co orzeczeniem? — Jakie zdanie nazywamy nierozwiniętem? a jakie rozwiniętem? — Objaśnić każdą odpowiedź przykładami!

2. Jaka część mowy bywa zwykle podmiotem w zdaniu? — Co więcej może być podmiotem w zdaniu i pod jakim warunkiem?

(Przymiotnik, zaimek, liczebnik...) — Kiedy podmiot nazywamy wyraźnym, a kiedy domyślnym? — Objaśnić to szczegółowo przykładami!

3. Z ilu części składa się orzeczenie w zdaniu? — Czy zatem np. sam rzeczownik, sam przymiotnik lub zaimek może być orzeczeniem w zdaniu? — Co im się dodaje w takim razie? (...łącznik!) — Jaki wyraz bywa zwykle łącznikiem w zdaniu? (Słowo: *być*).

4. Jaka część mowy bywa zwykle orzeczeniem w zdaniu? (...czasownik, albo wszelkie imię w I-szym lub VI-tym przypadku). — Objaśnić to przykładami!

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Przepisać zdania następujące, podkreślić w nich podmioty i orzeczenia i powiedzieć o każdym podmiocie i orzeczeniu wszystko to, co się do niego stosuje z wyłożonej poprzednio nauki o częściach mowy, a więc np. przy *imieniu*: jaka to część mowy — jaki rodzaj — jaka liczba — jaki przypadek — jaki stopień — jakie wreszcie inne cechy szczególne, a przy *czasowniku*: jaka osoba i liczba — jaki czas i tryb — jaka czynność (przechodnia, nieprzechodnia...) i t. d.

Cnota jest szczęściem duszy. Zdrowie jest szczęściem ciała. Nadzieja jest pociechą nieszczęśliwego. W każdym losie upatrzeć można coś korzystnego. Głupota jest wadą umysłu. Samolubstwo jest wadą dusz poziomych. Nuda pochodzi z próżni głowy i serca. Praca jest prawem bytu naszego. Pamiętaj zawsze na koniec. Czuwaj! Istna bieda ludziom z uporem. Można być głośnym myślicielem.

§ 33.

b) Zdanie rozwinięte.

Nierozwinięte	Rozwinięte	
Bóg wyświadcza	Bóg wyświadcza ludziom dobrodziejstwa.	Najdobrotliwszy Bóg, Wszechmogący Stwórca świata, wyświadcza zawsze i na każdym miejscu ludziom nieprzebrane dobrodziejstwa.

W przykładach powyższych widzimy wyraźnie różnicę między zdaniem nierozwiniętym a rozwiniętym.

Zdanie pierwsze: *Bóg wyświadcza...* aczkolwiek zdaje się być całkowite, nie jest przecie dosyć zrozumiałe. Zrozumiałszym stanie się dopiero, jeśli je uzupełnimy dodatkami. Dodatków potrzeba tu mianowicie orzeczeniu, które samo w sobie nie orzeka nic wyraźnego o Bogu. *Bóg wyświadcza... co wyświadcza? i komu wyświadcza?...* Otóż na to odpowiemy: *Bóg wyświadcza ludziom dobrodziejstwa.* Przez wyrazy: *ludziom... dobrodziejstwa...* uzupełniłszy dokładnie orzeczenie, a zdanie całe nabrało treści i mocy, czyli: **rozwinęło się.**

Wyrazy rozwijające dodają się przedewszystkiem albo do podmiotu albo do orzeczenia. Że zaś podmiotem bywa zwykle rzeczownik, a orzeczeniem przymiotnik, czasownik lub rzeczownik, przeto owe dodatki, owe uzupełnienia w zdaniu, dotyczą zawsze tylko albo rzeczownika, albo przymiotnika, albo czasownika.

1. Obaczmy tedy nasampierw, jakie to mogą być dodatki **rzeczownika.**

1) *Miłuj Boga, Stwórcę wszech rzeczy! — Mikołaj Kopernik, astronom polski, umarł w Narzycach. — O poezjo, matko piękności!*

Przyjrzyjmy się bliżej zdaniu: *Mikołaj Kopernik, astronom polski, umarł w Narzycach.* Któż to był ów Mikołaj Kopernik? (...astronom). Do któregoż więc wyrazu w zdaniu, a zarazem i do jakiej części mowy, należy *astronom?* Czemże jest tedy wyraz *astronom* dla rzeczownika: *Kopernik?* — (bliższem określeniem). W którym przypadku położone są rzeczowniki: *Kopernik* i *astronom?* Otóż:

Rzeczownik, przydany swemu głównemu rzeczownikowi jako bliższe określenie i położony w tym samym co i on przypadku, nazywa się: **dopowiedzeniem.**

2) *Dusza ludzka jest nieśmiertelna. — Miłość macierzyńska nigdy się nie wyczerpuje. — Małe oszczędności dają pomoc we wszystkich potrzebach.*

Weźmy pod rozbiór zdanie: *Dusza ludzka jest nieśmiertelna* — i zapytajmy: Kto jest nieśmiertelny? (*dusza*). A **jaka** dusza jest nieśmiertelna? (*ludzka*). Zatem wyraz: *ludzka* jest bliższem określeniem..., czego? ...rzeczownika *dusza*. Jaka częścią mowy jest wyraz: *ludzka*? (przymiotnikiem). Jakiego rodzaju, w którym przypadku i jakiej liczbie znajduje się rzeczownik: *dusza*? — A w jakim rodzaju, w którym przypadku i w jakiej liczbie użyty jest przymiotnik: *ludzka*? — Otóż:

Przymiotnik (oraz zaimek, liczebnik i imięstów), dodany do rzeczownika, zgadzający się z nim w rodzaju, liczbie i przypadku, nazywa się **przydawką**.

3) *Pień jodły jest wysmukły*. — *Dobrocią serca jednamy sobie przyjaciół*. — *Dobrobyt kraju zawisł od liczby obywateli wykształconych*.

Weźmy zdanie: *Pień jodły jest wysmukły* — i zapytajmy: Co jest wysmukłe? (*pień*). **Czyj** pień? (*jodły*). Wyraz: *jodły* jest tu zatem bliższem określeniem... czego? ...rzeczownika *pień*. A który to przypadek: *jodły*? (II-gi przypadek czyli dopełniacz). Otóż:

Wszelki rzeczownik w II-gim przypadku, dodany innemu rzeczownikowi jako uzupełnienie, nazywa się: **dopełniaczem**.

4) *Gra w szachy jest miłą rozrywką*. — *Człowiek bez religji jest zimnym głazem*. — *Uśmiech na twarzy nie zawsze jest oznaką wesołości*.

Weźmy zdanie: *Gra w szachy jest miłą rozrywką* — i zapytajmy: Co jest miłą rozrywką? (*gra*). **A co za** gra? (...w szachy). Czem jest wyrażenie *w szachy* dla rzeczownika *gra*? (bliższem określeniem). A który to przypadek? (IV-ty przypadek). Od czego jest zależny ten przypadek? (od przyimka **w**...). Nazwiemy go przeto określeniem przyimkowym. Otóż:

Rzeczowniki dodane do innego rzeczownika za pomocą wszelkiego rodzaju przyimków, nazywają się wogóle: **określeniami przyimkowymi**.

II. Obaczmy teraz, jakie to być mogą **dotatki czasowników i przymiotników**:

1) *Świat jest nieskończenie wielki.* — *Myśli wielkie z serca pochodzą.* — *Litewski Niemen słynie z gościnności.* — *Będącym w strapieniu modlitwa jedyną jest pociechą.* — *Na ludzi gienjalnych czekać trzeba całe wieki.*

Weźmy zdanie: *Świat jest nieskończenie wielki* — i zapytajmy: Co jest wielkie? (*świat*). **A jak wielki?** (*nieskończenie..*). Jaką część mowy określamy wyrazem: *nieskończenie?* (przymiotnik: *wielki*). A jaką częścią mowy jest samo określenie? (przysłówkiem).

Weźmy inne zdanie, np. *Myśli wielkie z serca pochodzą*—i zapytajmy: **Skąd pochodzą** myśli wielkie? (*z serca*).— Do którego wyrazu należy dodatek: *z serca?* (do wyrazu: *pochodzą*, ponieważ na pytanie: **skąd pochodzą?** odpowiadamy wyrazem: *pochodzą z serca*). — Jaką częścią mowy jest wyraz: *pochodzą?* (czasownikiem). — A jaką formą jest dodatek: *z serca?* (jest to II-gi przypadek rzeczownika: *serce*, zależny od przyimka: «**z**»).

Jaką częścią mowy był dodatek: *nieskończenie* w zdaniu poprzednim? (*przysłówkiem*); a jaką częścią mowy jest dodatek: *z serca* w zdaniu powyższym? (jest wyrażeniem *przysłówkowym*, ponieważ odpowiada na pytanie przysłówkowe: **skąd?**).

Otóż: wszelkie dodatki, któremi dany czasownik lub przymiotnik bliżej określamy, nazywają się ogólnie: **określeniami przysłówkowymi**. Określeniami temi bywają albo przysłówki, albo też rzeczowniki z przyimkami lub bez nich, położone w którymkolwiek przypadku, tylko nie w I-szym, ani w V-tym.

2) *Iluż to ludzi pragnie zaszczytów!* — *Człowiek blizki śmierci zaczyna uczuwać skruchę.* — *Bogu ufa dusza moja.* — *Ojcowie nasi byli radzi każdemu cudzoziemcowi.* — *Brzydzą się kłamstwem.*

W zdaniu: *Iluż to ludzi pragnie zaszczytów!* do jakiego wyrazu należy dodatek: *zaszczytów?* (do *pragnie... czego?*...). — Od czego więc zależny jest ten dodatek? (od czasownika: *pragnąć*, wymagającego uzupełnienia w przypadku II-gim).

W zdaniu: *Bogu ufa dusza moja* — od czego zależny jest dodatek: *Bogu?* (od czasownika: *uścić... komu?...*, wymagającego uzupełnienia w przypadku **III-cim**).

W zdaniu: *Człowiek uczuwa skrucbę* — od czego zależny jest dodatek: *skrucbę?* (od czasownika: *uczuwać... kogo? co?...*, wymagającego zawsze dla siebie uzupełnienia w przypadku **IV-tym**).

W zdaniu: *Brzydę się kłamstwem* — od czego zależny jest dodatek: *kłamstwem?* (od czasownika: *brzydzić się kim? czym?...*, wymagającego zawsze dla siebie uzupełnienia w przypadku **VI-tym**). Otóż:

Wszelkie uzupełnienia, przydane czasownikom lub przymiotnikom, w przypadku II, III, IV lub VI-tym, nazywamy wogóle **dopełnieniem**.

Dopełnienie w przypadku IV, nierzadko i w II, nazywa się **biernikiem**.

* Częstość znajdujemy przy czasownikach i przymiotnikach powyższych zamiast rzeczownika w przypadku II-gim lub IV-tym, bezokolicznik, który jest wówczas także dopełnieniem; np. *Każdy pragnie dźwignąć i uszczęśliwić swój naród* (zamiast: *Każdy pragnie dźwignienia i uszczęśliwienia swego narodu*).

Do czasowników, wymagających po sobie wyrazu bezokolicznego (jako *dopełnienia* w IV-tym przypadku), należą czasowniki, nie wyrażające same przez się zupełnej myśli; takimi są np. *chcieć, woleć, móc, mieć, musieć, zwyknąć, lubić, zamierzyć, postanowić...* i t. p.; np. *chcę pracować; wolę przechadzać się; mam pójść do kościoła*.

Natomiast w czasownikach ruchu: *ić, jechać, dążyć, lecieć, pędzić, śpieszyć się, podskoczyć...* wyraz bezokoliczny nie jest dopełnieniem, ale raczej określeniem przyszłówkowym na pytanie: *dokąd? w jakim celu?* i t. p.; np. *idę spać, — lecę kąpać się*.

** Nietylko najważniejsze części zdania, podmiot i orzeczenie, lecz i wszelkie ich dodatki, a więc dopełnienie, dopowiedzenie, określenie przymikowe, określenie przyszłówkowe i t. d., mogą także

przybierać bliższe dodatki, a to podług tychże zasad, według jakich wogóle rzeczownik, przymiotnik i czasownik dodatki swe przybierają. Takiego zdania rozwiniętego mieliśmy wiele przykładów powyżej, a między innymi w zdaniu rozwiniętym, znajdującym się na czele § niniejszego.

a) **Pytania.** — Co to jest zdanie nierozwinięte? — Co to jest zdanie rozwinięte? — Ile jest podmiotów w zdaniu rozwiniętym? — ile orzeczeń? — A czem jest reszta wyrazów w takim zdaniu? — Jakie części mowy przybierają dodatki określające? (...reczownik, czasownik i przymiotnik). — Dlaczego te trzy tylko? (...gdyż one bywają zwykle głównymi częściami zdania). — Jakimi dodatkami określamy: a) rzeczowniki? — b) czasowniki? — c) przymiotniki? — Co zowiemy *dopowiedzeniem* — *dopełnieniem* — *określeniem przyimkowym* — *przydawką*? — Jakimi dodatkami określamy czasownik i przymiotnik? — Co zowiemy zatem: *określeniem przysłówkowym*?

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Przeczytać uważnie opisy poniższe, przepisać je bez pomyłek i opowiedzieć na lekcji, które zdania są nierozwinięte, a które rozwinięte? Wskazać i objaśnić dodatki w każdym zdaniu rozwiniętym.

1. (Upał). *Słońce piecze. Żarem płonie niebo. Ziemia pęka. Powiedle rośliny chylą się ku ziemi. Pot leje się źnizwarzom z czoła. Bydło biega niespokojnie. Psy wywieszają języki. Ptactwo kryje się w cieniu. Wszyscy oczekują burzy.*

2. (Żniwo). *Dnieje. Słońce wschodzi. Żnizwarz ruszają w pole. W domu zostają tylko dzieci. Przed łanem zboża starwa rzędem drużyna. Błyskają kosy. Zboże kładzie się pokosem. Jedni je zbierają w garście. Drudzy wiążą w snopki. Inni snopki w mandle lub kopy układają. Parobcy zwożą je do stodoły.*

*

Obeznałiśmy się tedy w rozdziale niniejszym z istotą i budową zdania. Nim przejdziemy do dalszych szczegółów nauki o zdaniu, zatrzymamy się jeszcze przy deklinacjach i konjugacjach, aby poznać ich zasady i prawa.

Część II.

ROZDZIAŁ PIERWSZY.

Wiadomości z glosowni i etymologii.

13. O głoskach.

§ 34.

1. Z ilu brzmień oddzielnych składa się wyraz: **ul**—?
A z ilu wyraz: **osa**—? (pierwszy składa się z dwóch brzmień: **u-l**, drugi z trzech: **o-s-a**).

Takie oddzielne brzmienia mowy naszej nazywamy **głoskami**. Brzmienia: **a, o, u, s, l..** są to więc głoski.

2. Czy słyhać jeszcze inną jaką głoskę, gdy wymawiamy: «*a*»? Czy więc głoska: «*a*» da się **sama** wymówić? — A czy głoska: «*b*» da się także wymówić sama tak wyraźnie i czysto?

Pokazuje się więc, że niektóre głoski takie, jak «*a*» dadzą się wymówić **same** głośno, czysto i wyraźnie; inne zaś głoski, takie jak «*b*» nie dadzą się wymówić **same** tak wyraźnie, czysto i głośno, lecz do wymówienia ich potrzeba im pomocy innych głosek.

Otóż: te głoski, które **samo** wymówić się dadzą, nazywają się **samo-głosami** czyli **samogłoskami**; takimi są: *a, o, e, i, y, a, e, ó, é*.

Te zaś głoski, których bez pomocy innych głosek czysto i dźwięcznie wymówić nie można, nazywają się **spół-głoskami**, a to dlatego, że je tylko **spólnie** z samogłoskami dobrze wymówić można. Spółgłoskami będą zatem głoski: *b, d, sz, r, l, m, cz, z, s, dz* i t. p.

Znaki podwójne (dwójki), jak: **ch, cz, dz, rz**, aczkolwiek składają się w druku z dwóch znaczków, wyobrażają **jedno-głoskę**, ponieważ przy ich wymawianiu słychać tylko **jedną brzmienie**.

3. Każda głoska ma w piśmie i w druku swój znaczek osobny. Głoska: «*a*» ma znaczek taki: (*nauczyciel pisze lub wskazuje literę a*); głoska «*b*» ma znaczek taki: **b**) i t. d. — Otóż:

Każda głoska, **wydrukowana** lub **napisana**, nazywa się **literą**.

Do wymawiania głosek potrzeba szczególnej pomocy narzędzi mownych, czyli organów artykulacji: warg, zębów, języka, podniebienia *).

14. Samogłoski.

§ 35.

1. Samogłoski są to głosy, dające się wymówić bez szczególnej pomocy organów artykulacji.

Między samogłoskami wyróżniamy: 1) *czyste* (otwarte): **a, e, i, o, y**; 2) *nosowe*: **a, e**; 3) *ściśnione* czyli *pochylone* (oznaczone u góry kreską): **ó, é** **).

*) **Uwaga.** Nie dajemy już odtąd **pytań**, nie naznaczamy ćwiczeń piśmiennych, jak to robiliśmy w Części I-ej; nauczyciel bowiem już mógł dotąd obeznać się z metodą, i w jej duchu powtarzać będzie z uczniem, zadawać mu pytania i ćwiczenia, zastosowane do jego pojętności, wieku i stopnia znajomości języka.

) **Uwaga. Co do głoski *e* pochylone (*é*), wychodzącej obecnie z użycia, porównać § 55.

Drugi podział samogłosek jest na **twarde** i **miękkie**. Miękkimi nazywamy takie, które mają własność miękczenia poprzedzającej spółgłoski; twardemi takie, które tej własności nie mają.

Samogłoski **twarde** są: **a, e, ó, u, y, ą**.

Miękkie zaś są następujące: **i, e, é, ę** (te trzy ostatnie w pewnych tylko razach).

Do miękkich brzmień samogłoskowych liczą się również tak zwane **samogłoski jotowane**: **ja, je, jé, ji, jo, jó, ją, ję**, które mają także tę własność, że jeżeli następują po spółgłosce, natenczas to **j** zlewa się ze spółgłoską i przemienia ją na odpowiednią miękką; i tak np. z prastarego *deptję* powstało dzisiejsze *depce*, ze starego *mogje* powstało *może*.

2. Powiedziano wyżej, że miękkie samogłoski mają własność miękczenia poprzedzającej spółgłoski. Otóż powszechna reguła tego miękczenia jest następująca:

Samogłoska **twarda** pozostawia poprzedzającą ją spółgłoskę zawsze w takim stanie, w jakim ją w wyrazie zastaje.

Przeciwnie, każda samogłoska **miękka** zamienia poprzedzającą ją spółgłoskę na miękką; np. w rzeczowniku: *muł* końcowe **ł** przemieni się na miękkie **l**, skoro rzeczownikowi temu dodamy końcówkę 7-go przypadku **liczby** pojedynczej, t. j. miękkie **e**; z formy *muł* powstanie zatem forma: (w) *mule*; podobnie z formy *wół* powstanie (w) *wole*, z formy *pas* — (w) *pasie*, z formy *sad* — (w) *sadzie*; podobnie z *wrót-ić* zrobiło się: *wróci-ć*, z *nud-ić* — *nudzi-ć*, ze *świat-ja* — *świcca*, z *wład-ja* — *władza*.

15. Spółgłoski.

§ 36.

Spółgłoski są to głoski (właściwie — szepty) wymawiane przy szczególnej pomocy organów artykulacji, t. j. warg, zębów, języka, podniebienia. Przy podziale spółgłosek wychodzimy z kilku względów: to patrzymy na «narzędzia mowne,» przy pomocy których urabiają się spółgłoski; to na trwałość ich brzmienia i siłę dźwięku czyli

natężenie, wreszcie na twardszy lub delikatniejszy sposób wymawiania. Stąd mamy potrójny podział spółgłosek *).

1. **Pierwszy podział spółgłosek podług organów artykulacji** (narzędzi mownych).

- a) **Wargowe:** p, b — f, w.
- b) **Zębowe:** t, d — s, z — c, dz — ł, n (nazywają się one także językowo-zębowe).
- c) **Gardłowe:** k, g — ch, h.
- d) **Podniebienne:** cz, dż — sz, ż — r, rz
ć, dź — ś, ź — j, l, ń.

2. **Drugi podział spółgłosek, podług natężenia głosu.**

Niektóre spółgłoski, aby były słyszane, wymagają pewnego natężenia w wymawianiu, gdyż powstają jakby bez współudziału głosu: są to niejako szmery, wywołane tarcie powietrza, przedzierającego się przez zetknięte lub przymknięte narzędzia mowne. Są to:

- a) **spółgłoski mocne** (zwane także cichemi): t, p, f — s, t, c — k, ch — cz, sz.

Inne spółgłoski wymagają mniejszego natężenia głosu; dzielą się one na:

- b) **spółgłoski słabe** (brzmiające): w, b — z, d, dz — g, h — dź, ź, dź, ź.
- c) **spółgłoski płynne:** l, ł, m, n, ń, r, rz.

Każda spółgłoska mocna ma odpowiednią sobie słabą, i tak:

Spółgłoski mocne:	p f	t s c	k ch	cz sz	ć ś
Spółgłoski słabe:	b w	d z dz	g h	dź ź	dź ź
	wargowe	zębowe	gardłowe	podniebienne grube	podniebienne cienkie.

*) **Uwaga.** Jeśli nauczyciel chce, aby uczniowie zrozumieli podział spółgłosek, musi kazać wymawiać je bez pomocy samo-

3. Trzeci podział spółgłosek na: twarde i miękkie.

Twardemi spółgłoskami zwiemy te, w których nie sły-
chać żadnego pieszczenia głosu, jak: **b, p, d, t, w,**
f, g, h, ł, s, z i t. p.

Miękkimi przeciwnie nazywamy te, w których dźwięku
czuć zmiękczenie i pieszczotliwość; takimi są
np.: **ń, ć, ś, ź, l, dź,** oraz grubsze nieco zmiękczenia takie, jak:
ż, sz, rz, dz, dź i t. p. *).

Spółgłoski **miękkie** tworzą się ze spółgłosek *twar-*
dych pod wpływem **samogłosek** miękkich, jotowanych i in-
nych różnych dźwięków.

Przykłady miękczenia spółgłosek twardych:

t na **c**: **złoto** — **złocę**
cz: **platać** — **plącz**
c(i): **plotę** — **plecie**
S—**sz**: **piśać** — **piśsz**
s(i): **rosa** — **rosie**
k—**k(i)**: **rak** — **rakiem**
c: **ręka** — **ręce**
cz: **plakać** — **plącz**
sz: **ptak** — **ptaszek**
s(i): **szpak** — **szpasio**
ch—**sz**: **duch** — **dusza**
s(i): **Czech** — **Czesi**
p—**p(i)**: **kopać** — **kopie**
f—**f(i)**: **huf** — **hufiec**
m—**m(i)**: **łamać** — **łamie**
ł—**l**: **czoło** — **na czole**

d—**dz**: **rada** — **radze**
dź: **jazda** — **jeżdżą**
dź(i): **rosada** — **rosadzi**
z—**ź**: **kazać** — **każ**
ź: **blażen** — **blaźnica**
z(i): **gryzę** — **gryzie**
g—**g(i)**: **róg** — **rogiem**
dz: **noga** — **nodze**
dź: **mózg** — **mózdżek**
ż: **Bóg** — **Boże**
z(i): **papuga** — **papuzi**
h—**ź**: **Sapieha** — **Sapieżyna**
b—**b(i)**: **rabać** — **rabie**
w—**w(i)**: **drzewo** — **drzewie**
n—**n(i)**: **pan** — **panie**
r—**rz**: **góra** — **górze**

głosek; inaczej podział, zwłaszcza na mocne i słabe, tak potrzebnym
ze względu na pisownię, będzie dla nich całkiem straconym.

Zbyteczną nadmieniam, że nauczyciel powinien podanego tu
podziału wyuczyć tylko tyle, ile uczeń jest w stanie pojąć bez wysiłku;
później zaś wracać do tego podziału, ile razy przy dalszej nauce grama-
tyki okaże się tego potrzeba.

*) Szczegółowy, na podstawie anatomji i fizjologii oparty po-
dział głosek uważamy za wielce ułatwiający dalszą naukę gramatyki;
dlatego też nauczyciela, chcącego rzecz gruntownie poznać, odsyłamy
do «Ćwiczeń mowy» w III tomie «Encyklopedji Wychowawczej,» oraz
do «Fizjologii mowy ze szczególnem uwzględnieniem głosek alfabetu
polskiego» przez d-ra Oltuszewskiego (Warszawa, 1893).

Oto tablica, unaoczniająca twarde i miękkie spółgłoski:

Twarde:	t, d	s, z	k, g	p, b	f, w	n, m	ł, r	ch, h
Miękkie:	c, dz	sz, ź	c, ź	p (i)	f (i)	n (i)	l	sz, ź
	cz, dź		cz, dź					
	ć, dź	ś, ź	k(i), g(i)	b (i)	w (i)	m (i)	rz	

Między spółgłoskami *miękkimi* wyróżniamy znowu: grube i cienkie. Grubemi są: **c, dz, cz, dź, sz, ź, rz**, — cienkimi: **c(i), dz(i), s(i), z(i), g(i), p(i), b(i), f(i), n(i), m(i), l**.

16. O zgłoskach.

§ 37.

1. Zginając którykolwiek palec ręki, spostrzeżemy, że składa się on z kilku osobnych członeczków. Otóż i wyrazy składają się z osobnych jakoby członeczków. Wyraz *pole* składa się z członeczków takich: **po-le**; wyraz: *lato* — z członeczków takich: **la-to**; wyraz: *dolina* — z członeczków: **do-li-na**; wyraz: *ucho* — z członeczków: **u-cho**.

Każdy taki członeczek wyrazu nazywamy **zgłoską**; zgłoską dlatego, że jest złożony z **głosek**. A zatem np. w wyrazie: *pole*, członeczki osobne: **po-le** będą właśnie zgłoskami. Dawniej nazywano zgłoski z łacińska: sylabami.

2. Weźmy wyraz: *domek*, podzielmy go na zgłoski — tak: **do-mek** — i przypatrzmy się tym dwom zgłoskom z osobna, a spostrzeżemy, że w każdej znajduje się samogłoska. Otóż tak być musi koniecznie, albowiem bez samogłoski niepodobna wymówić ani wyrazu całego, ani zgłoski. Powyjmujemy atoli z wyrazu: *domek* samogłoski (**o, e**), a pozostaną nam tylko spółgłoski: **dmk**, których w tym składzie nikt dobrze wymówić nie zdoła.

W każdej zatem zgłosce musi być koniecznie samogłoska. Z tego zaś wynika zasada, że: **ile samogłosek w wyrazie, tyle musi być w nim zgłosek.**

Przykłady. — *Ile jest samogłosek w wyrazie: ciało?* — *Dwie: cia-ło.* — *Dlaczego dwie?* — *W wyrazie tym samogłoskami rzeczywistymi są tylko: a, o; — «i» zaś nie jest tu samogłoską, lecz tylko znakiem zmiękczenia, należącym do spółgłoski «c» i nadającym jej brzmienie miękkie, pieszczone. A zatem wyraz: ciało podzielimy na zgłoski tak: cia-ło.*

Z ilu zgłosek składa się wyraz: niedziela? — *Z trzech.* — *Dlaczego z trzech?* — *Bo są w nim tylko trzy rzeczywiste samogłoski, t. j. e-e-a; dwie zaś pozostałe samogłoski są tu tylko znakami zmiękczenia dla spółgłosek «n» i «dz.» A zatem wyraz: niedziela podzielimy na trzy zgłoski, tak: nie-dzie-la.*

17. Skład wyrazów.

§ 38.

1. W budowie wyrazów wyróżniamy różne części składowe.

Najważniejszą częścią każdego wyrazu jest **pierwiastek**. Z pierwiastku tworzy się też zwykle cała rodzina wyrazów, np. w wyrazach: **uroda**, — **przyroda**, — **rodzić**, — **urodziny**, — **narodzenie**, — **wyrodek**, — **rodzice**, — zgłoska: **rod** jest właśnie **pierwiastkiem**.

2. Do pierwiastku dodają się przedrostki i przyrostki.

a) **Przedrostki** stoją *przed* pierwiastkiem, np.:
w wyrazach: *wybieg, rozkład, przepis,*
pierwiastkami są: **bieg kład pis**
a przedrostkami: **wy- roz- prze-**

b) **Przyrostki** dodają się *po* pierwiastku, np.:
w wyrazach: *pisarz, chłopiec, kulawy, pracować,*
pierwiastkami są: **pis chłop kul prac**
a przyrostkami: **-arz -ec -aw -owa**

Oprócz pierwiastku wyróżniamy w wyrazie także jeszcze i **osnowę** czyli **temat**. **Osnową** zwiemy tę część wyrazu, która pozbawiona końcówek rodzajowych, deklina-

cyjnych i konjugacyjnych, tworzy stałą podstawę odmiany; np. w wyrazie: **urod-a, urod-y, urod-e, urod-a** i t. d., — **urod** jest właśnie **osnową** czyli **tematem** wyrazu: **uroda**; zaś — *a, y, e, a*, są **końcówkami**. **Osnowa** już to urabia się z pierwiastku przez dodanie przedrostków lub przyrostków, już też bywa niekiedy i samym pierwiastkiem.

W następującym przykładzie unaoczniają się nam wszystkie składowe części wyrazu:

W wyrazach: *przekupka, sły, poobsypywać, zabiegliwy*,
pierwiastkami są: **kup zł syp bieg**
przedrostkami: prze- po-ob- za-
przyrostkami: -k -ywa -liw
osnową: przekupk zł poobsypywa zabiegliw
końcówkami: -a -y -ć -y

4. W odmianie wyrazów zwracać musimy uwagę na **ostatnią głoskę osnowy** czyli **tematu**, z którą się łączą końcówki, np. w wyrazach: *cnota, waga, miły, trę, śnieg*, **ostatnimi spółgłoskami tematowymi** są: **t, g, ł, r, g**; — przemieniają się one na odpowiednie miękkie, zwłaszcza przy spotkaniu z samogłoskami miękkimi: **i, e**, np. *cno**ci**-e, wag-**i**, wadz-**e**, mi-**li**, trz-**esz**, śnie**ż**-**ek***. Tu spółgłoski twarde: **t, g, ł, r, g**, zamieniły się na odpowiednie miękkie: **ć**(ci), **g**(i), **dz, l, rz, ź**.

5. Ze zmianą ostatniej spółgłoski tematowej podlegają często zmianom i poprzedzające samogłoski; zmiany te nazywają się **natężeniem, zwątlaniem**, lub **pochyleniem** samogłosek, i tak:

a) **e** natęży się na **o** lub **a**, jeżeli po niem następuje twarda spółgłoska, np.:

*nieść, nio**sę**, — wieść, wio**zę**, — knieć, knio**tek**, — niedźwiedz, niedźwio**dek**, — jeść, jad**ł**, — mieć, mio**ł***.

b) **o, a** zwałają się na **e**, skoro się znajdują między dwiema miękkimi spółgłoskami, np.:

*anio**ł**, anio**le**, — nio**sę**, niesio**sz**, — bio**rę**, biero**sz**, — wlo**kę**, wlo**czesz**;*

*świa**ł**, świe**cie**, — biały, biel**sz**y, — ja**dę**, jedzie**sz**, — mio**ł**, mie**ć**, — cierp**ia**ł, ciero**pieć***.

c) **o, ę**, pochylają się na **ó, ą** w wyrazach zakończonych na spółgłoskę **stwą, płynną** lub **j**; np.:

bób, wód (woda), ról (rola), ból, dół, wój, włókn, niósł, sióstr;

dąb (dębu), gąb (gęba), wstąg (wstęga), cielał (ciełeta), orlał, kurczął.

Często bardzo, dla łatwiejszego wymówienia wyrazu, wstawiamy **e (e wstawne)**, np. *palca* — osnowa jest *palc*, w przypadku I-szym wstawiamy **e = palec**; — *orla*, osnową jest *orł*, w przypadku I-szym wstawiamy = **e** — (*oreł*), a że to **e** miękczy **r** na **rz**, dlatego mamy: *orzęł*.

Uwaga. Cały ten § 38 nauczyciel powinien tylko wyjaśnić uczniowi, nie wyuczając go na pamięć podanych przykładów, które będą dalej przy odmianach wyrazów.

ROZDZIAŁ DRUGI.

O d m i a n y (f l e k s j a).

18. Odmiana rzeczowników.

§ 39.

Rzeczowniki odmieniają się przez **liczby** i **przypadki**.

a) L i c z b y.

1. Odróżniamy obecnie tylko dwie liczby: **pojedynczą** i **mnogą**.

Liczba pojedyncza używa się, gdy o jednym tylko przedmiocie jest mowa, np.: *kamień, drzewo, miasto, naród*.

Liczba mnoga używa się, kiedy o wielu jednakich przedmiotach mówimy, np.: *kamienie, drzewa, miasta, narody*.

2. Oprócz tego w dawnej polszczyźnie używano także liczby podwójnej na oznaczenie rzeczy parzystych. Obecnie liczba ta używa się tylko w trzech rzeczownikach (*oko, ucho, ręka*), — o czem pomówi się na końcu odmian rzeczownikowych.

b) P r z y p a d k i.

1. Mamy w obu liczbach po siedm przypadków. Po pytaniach, jakie zadajemy, możemy poznać, w którym przypadku rzeczownik jest położony.

I-szy	przypadek nazywa się	mianownik	a kładzie się na pytanie:	kto? co?
II-gi		dopełniacz		kogo? czego? lub czyj? czyja? czyje?
III-ci		celownik		komu? czemu?
IV-ty		biernik		kogo? co?
V-ty		wołacz		wzywając lub wołając
VI-ty		narzędnik		kim? czem?
VII-my		miejszczownik		po pięciu przyimkach: w, o, po, na, przy, to jest na pytanie: <i>w kim?</i> <i>w czem?</i> <i>o kim?</i> <i>o czem?</i> <i>przy kim?</i> <i>przy czem?</i> <i>po</i> <i>kim?</i> <i>po czem?</i>

Prócz tego kładą się i poznają się przypadki i po innych przyimkach, z których każdy pewnego wymaga przypadku, jak oto: *do domu* (przypadek II-gi), *ku domowi* (przypadek III-ci), *przed dom* (przypadek IV-ty), *za domem* (przypadek VI-ty), *w domu* (przypadek VII-my) i t. p.

c) P o d z i a ł o d m i a n.

1. Nie wszystkie rzeczowniki odmieniają się jednakowo. Rzeczowniki jednakowo się odmieniające stanowią deklinację (odmianę).

Odróżniamy trzy odmiany:

1. **odmianę rzeczowników męskich,**
2. **odmianę rzeczowników nijakich,**
3. **odmianę rzeczowników żeńskich.**

W każdej odmianie czyli deklinacji rozróżniać należy **końcówkę**, która jako cecha rodzaju, liczby i przypadku, w każdej formie coraz jest inna — i **osnowę**, która jest nieruchoma. W formach: *chłop-a, chłop-em, chłop-i, chłop-ami* osnową jest: *chłop-*, a końcowe głoski: *a, em, i, ami* są końcówkami.

2. Szereg naszych trzech odmian jest następujący:

I.

Odmiana rzeczowników męskich.

Odmiana ta obejmuje rzeczowniki męskie, których mianownik liczby pojedynczej kończy się na **spółgłoskę**. Spółgłoska ta nie jest końcówką deklinacyjną, ale **ostatnią tematową**. Tak więc osnowa stanowi zarazem pierwszy przypadek rzeczowników tej odmiany. Podług tejże deklinacji odmieniają się rzeczowniki **zdrobniałe**, zakończone na **O**, np.: *Tadzio, Józio, wójcio, dziadunio*.

Rzeczowniki tej deklinacji rozłożymy na trzy wzorce, z których jeden obejmuje wyrazy o tematowej twardej (*anioł, płot*), drugi — wyrazy o tematowej miękkiej (*król, piec*), trzeci — wyrazy z przyrostkiem **in** (*włościanin, Wielkopolanin*), który to przyrostek w liczbie mnogiej odpada.

Rzeczowniki: *Radom, paw, gołąb, drop* miały niegdyś końcową spółgłoskę kreskowaną. Obecnie spółgłoszek wargowych nie kreskujemy, ale rzeczowniki te odmieniają się tak, jak gdyby tematowa ich spółgłoska była miękką (*Radomi-a, pawi-a, gołębi-a, dropi-a* i t. d.).

Wzorzec pierwszy

dla rzeczowników z tematową
twardą.

M. Anioł	plot
D. Anioł- a	plot- u
C. Anioł- owi	plot- u
B. Anioł- a	plot
W. Aniel- e!	plotci- e!
N. Anioł- em	plot- em
M. (w) Aniel- e	plotci- e

Wzorzec drugi

dla rzeczowników z tematową
miękką.

król	piec
król- a	piec- a
król- owi	piec- owi
król- a	piec
król- u!	piec- u!
król- em	piec- em
(w) król- u	piec- u

Wzorzec trzeci
dla rzeczowników
z przyrostkiem: *in*

włościan in
włościan in-a
włościan in-owi
włościan in-a
włościan ini-e!
włościan in-em
(we) włościan ini-e

L I C Z B A P O J E D Y Ń C Z A :

M. Anioł- owie	plot- y
Aniel- i	
Anioł- y	
D. Anioł- ów	plot- ów
C. Anioł- om	plot- om
B. Anioł- y	plot- y
Anioł- ów	
W. jak: mianownik	
N. Anioł- ami	plot- ami
M. (w) Anioł- ach	plot- ach

L I C Z B A M N O G A :

król- owie	piec- e
król- e	
król- ów	piec- ów
król- i	
król- om	piec- om
król- e	piec- e
król- ów	
jak: mianownik	
król- ami	piec- ami
(w) król- ach	piec- ach

włościan i-e
włościan
włościan- om
włościan
jak: mianownik
włościan- ami
(we) włościan- ach

Uwagi o przypadkach w liczbie pojedynczej rzeczowników męskich.

1. **Mianownik** w tej deklinacji jest albo czystą **osnową** (tematem), np. *pan, chłop, mur, pał*, albo też zmienioną, np. *kubek, osieł (osł), bór (bor), wór (wor), ząb (zęb)*. Zmiana ta polega albo na **e** wstawnem [eufonicznem], albo na pochyleniu samogłosek: **o, ę** na **ó, ą**.

Uwaga. Porównać § 38 № 5 i napisać dwa ćwiczenia; w jednym dobrać 10 rzeczowników męskich, mających **e** wstawne, w drugim dobrać 10 rzeczowników, pochylających **o, ę**, w sposób następujący:

Dopełniacz.		Osnowa.		Mianownik.
kubk-a	—	kubk	—	kubek
lw-a	—	lw	—	lew
ps-a	—	ps	—	pies
koł-a	—	koł	—	kocięł
doł-u	—	doł	—	dół
zęb-a	—	zęb	—	ząb
		i t. d.		

2. **Dopełniacz** kończy się już to na **a** (przeważnie w żywo tnych), np. *ojc-a, koni-a*, już też na **u**, np. *ln-u, wzrost-u*. Niektóre atoli rzeczowniki dobrać mogą obie końcówki, a to wedle znaczenia, jakie mają w danym razie; np. *sarzuty powoda* (pozywającego w sądzie) — *oburzenie bez powodu* (przyczyny); *schwywanie zbiega* (dezertera) — *to zalczy od zbiegu okoliczności*; *zamka* (przyrzędu do zamykania) — *zamku* (pałacu); *lipca* (miesiąca) — *lipcu* (miodu); *skoka* (nogi zajęczej) — *skoku* (od: skoczyć); *raza* (uderzenia) — *razu* (liczby); *ładunka* (do nabijania) — *ładunku* (na wozie lub okręcie).

3. **Celownik** kończy się na **-owi**, albo na **u**. Końcówka: **-owi** jest p o s p o l i t s z a, — końcówka: **u** jest głównie przy wyrazach jednozłoskowych, np. *sen* — *snu*, *dzień* — *dniu*, *mech* — *mchu*, *bez* — *bzu*, *pies* — *psu*, *len* — *lnu*, *lew* — *lwu*, *koł* — *kołu*.

4. **Biernik** rzeczowników nieżywothych ma formę mianownika, np. (kupuję) *dom*, (stawiam) *piec*. Natomiast rzeczowniki żywothne mają w bierniku formę dopełniacza, jak oto: (widzę) *ojc-a*, *olbrzym-a*, *koni-a*, *ps-a*.

Niektóre atoli rzeczowniki nieżywothne mają w bierniku formę dopełniacza, mianowicie: nazwy gier, zabaw, tańców, kart, pieniędzy, drzew, ziół, owoców i używane w niektórych wyrażeniach żartobliwych, jak oto: grać *ćwika*, wyrwać *koziółka*, wypłatać *figla*, tańczyć *mazurka*, zadać *tuza*, wydać *franka*, ściąć *dęba*, wyrwać *bodiaka*, zjeść *kawona*, dać *nurka*, dać lub dostać *nosa*, nabić *guza*.

5. **Wołacz** kończy się albo na miękkie **-e** w rzeczownikach o tematowej twardej, *anioł—aniele!* *brat,—bracie!* z niewielu wyjątkami: *lud—ludu!* *syn—synu!*; albo na **u** w rzeczownikach o tematowej miękkiej, lub kończących się na: **g, k, ch**, np. *król—królu!* *piec—piecu!* *rok—roku!* *duch—duchu!*

Rzeczowniki z przyrostkiem **c**, tudzież *Bóg* i *ksiądz* miękcza tematową na **cz, ź**, np. *szewc—szewcze!* *starzec—starcze!* *Bóg—Boże!* *ksiądz—księżę!* *Człek* i *człowiek*, mają: *człeku!* *człowieku!* albo *człeczce!* *człowiecze!* *Dziad* ma: *dziadu!* (*dziaduniu*), albo: *dziadzie* (*żebraku*)!

6. **Narzędnik** ma tu zawsze końcówkę **-em**, z twarde **e**. Tylko gardłowe **k, g**, z miękcza ją się na **k(i), g(i)**; np. *bok—bokie-m*, *róg—rogi-em*.

7. Forma **miejszownika** jest taka sama, jak w ołacza. Tylko niektóre rzeczowniki: *syn*, *pan*, *dom*. i t. p. mają: *w panu*, *w domu*, *w synu* (ale i one miały dawniej wzorowo: *w panie*, *synie*, *domie*). — *Dzień* ma zwyczajnie *w dniu*; ale przysłówkowo ma: *wie dnie*.

Przypominamy tu prawo zwątlania samogłosek: **a, o** (względnie **ó**), jeśli się znajdują między dwiema miękkimi spółgłoskami (zob. § 38 Nr. 5 b).

sąsiad, anioł, kościół, (osnowa kościół)
przyp. V i VII *sąsiadzie, aniele, kościele.*

Uwagi o przypadkach w liczbie mnogiej rzeczowników męskich.

1. Mianownik. — Wołacz.

a) Co do wzorca 1-go. — Pierwotną końcówką jest tu **-i**, a obok niego także **-owie** — dla wszystkich rzeczowników; np. *olbrzymi* — *olbrzymowie*, *ptacy* (*ptaci*) — *ptakowie*. Ale z czasem weisnęła się tu trzecia końcówka z IV-go przypadku: twarde **-y**, które we wszystkich rzeczownikach zwierzęcych i nieżywotnych (rzeczowych) wyparło końcówki (**-i**, *owie*), zastępując ich miejsce. Mówimy zatem obecnie w rzeczowych: *plot-y*, *orl-y*, (zamiast dawn. *orl-i*), *psy* (zam. *psi*), *barany* (zam. *barani*), *grzechy* (zam. *grzesi*), *duchy* (zam. *dusi*); a za temi poszły i rzeczowniki osobowe, *anioly*, *olbrzymy*, *sasiady* i t. p.

b) Co do wzorca 2-go. — Mianownik i wołacz przybierają tu różne zakończenia **-owie**, **-i (y)**, albo **e**; np. *król-owie*, *młodzieńc-y* (t. j. *młodzieńci*), *piec-e* i t. p. Kończówki: **-owie**, **-i**, są i tu pierwotnymi zakończeniami. Natomiast końcówka **-e** weisnęła się tu (podobnie jak **-y** we wzorcu 1-szym) z IV-go przypadku i opanowała obok rzeczowych (*piece*, *konie*), nawet także i osobowe — i stała obok pierwotnych form: *królowie*, *wodzowie*, *uczniowie*, formy rzeczowe: *króle*, *wodze*, *uczenie*, *żołnierze*, *rycerze*, *mędrce*, *młodzieńce*, *panicze* i t. p. Tylko w szczupłej garstce osobowych rzeczowników na **-ec**, jak: *chłopiec*, *kupiec*, *młodzieniec*, *mędrzec*, *starzec* i t. p., utrzymała się pierwotna końcówka: **-i = y**, stąd: *chłopcy*, *kupcy*, *mędrscy*, *młodzieńcy*.

Przypominamy i tu правило wątlenia samogłosek **o**, **a** na **e**, skoro się znajdują między dwiema miękkimi spółgłoskami:

anioł — *anieli*; *sasiad* — *sasiędzi*.

* Rzeczowniki osobowe miewają zatem w liczbie mnogiej formę dwojaką: a) formę **osobową** na **-i** lub **owie**, właściwą tylko rzeczownikom osobowym męskim, np. **(ci)** *sasiędzi*, *Francuzi*, *Polacy* (*Polaci*), *olbrzymi* — *olbrzymowie*,

Anieli — *Aniołowie*; b) formę **rzeczową** na **-y** (twarde, z IV-go przypadku), właściwą tylko rzeczownikom rzeczowym, np. **(te) lwy, ogrody, wilki***, **rogі**, a więc podobnie: **(te) sąsiady Francuzy, Anioły, olbrzymy**.

W nadawaniu rzeczownikom osobowym formy już rzeczowej, już to osobowej, panuje w języku polskim swoboda. Nowsza polszczyzna najzwyczajiej używa formy osobowej, mianowicie w prozie.

Są atoli rzeczowniki osobowe, które bez względu na to; jak ich użyjemy, mają raz na zawsze tylko jedną formę; takimi są: a) niektóre rzeczowniki o tematowej miękkiej, np. **dziedziec** — **(te i ci) dziedzice, mocarz** — **mocarze, papież** — **papieże**; b) rzeczowniki, mające jedynie tylko formę rzeczową, jak oto: **łyki** (t. j. **łyky**) — **młocki** — **draby** — **pastuchy** — **łotry** i t. p.; c) rzeczowniki, odmieniające się w liczbie pojedynczej jak przymiotniki, mają w liczbie mnogiej tylko formę osobową, jak oto: **Jacenty** — **Jacent-owie**, **chorąży** — **chorąż-owie** — podobnie nazwiska rodowe na **ski**, **cki** np.: **Tarnowski** — **Tarnows-cy**, **Krasicki** — **Krasic-cy**.

*) Po spółgłoskach gardłowych **k**, **g** i czasem nawet po **ch** niezdolni jesteśmy wymówić grubego **y** tam nawet, gdzie ono z konieczności po nich następuje; ale wymawiamy zawsze tak, że to brzmienie dla ucha wyrównywa zupełnie brzmieniu samogłoski **i**. Stąd tedy mówimy i piszemy zawsze zamiast pierwotnego: **wilky, rogy** — **wilkі, rogi**. Samogłoska **i** jest w nich tylko pozorna, zastępcza. Gdyby to **i** było rzeczywiste, t. j. miękkie, musiałyby na mocy praw głosowni naszej zamienić poprzedzające **k** na **cz** albo na **c**, a **g** na **ż** lub na **dz**, **ch** zaś na **sz** lub **ś**.

Ale i odwrotnie: miękkie **i** wyręcza się niekiedy grubym **y**. Po podniebiennych: **cz, sz, ż, dż**, także po **rz**, jako i po zębowych: **c, dz**, brzmi nasze miękkie **i** jakby **y**, i dlatego je też zawsze w tych razach zastępujemy w piśmie przez **y**: np. **dalec-y** zamiast pierwotnego **dalec-i**, **ubodz-y** zamiast **ubodz-i**, **chytrz-y** zamiast **chytrz-i** i t. p. Że to **y** jest tu tylko pozorne, zastępcze, widać to po poprzedzających spółgłoskach, które stały się **miękkie mi** jedynie dlatego, że po nich szło pierwotne **miękkie i**, które, jak wiemy, ma własność miękczenia poprzedzającej je spółgłoski twardej.

Pewne rzeczowniki mają w liczbie mnogiej niezwykłą końcówkę **a**, jak oto: *cuda* — *grunta*, obok prawidłowej: *cudy* — *grunty*, podobnież:

punkty — *fakty* — *talenty* — *instrumenty* — *testamenty*
punkta — *fakta* — *talenta* — *instrumenta* — *testamenta* i t. p.

2. **Dopełniacz** kończy się albo na **-ÓW**, np. *anioł* — *aniołów*, *olbrzym* — *olbrzymów*, albo na **-i** (y) dla rzeczowników o tematowej miękkiej, np. *król* — *królów* lub *król-i*, *rycerz* — *rycerzów* lub *rycerzy*.

Rzeczowniki z przyrostkiem **-in** tracą w liczbie mnogiej przyrostek **-in**, a w dopełniaczu mają tylko osnowę, jak oto: *włóścianin* — *włóścian*, *włóścian-om*; *Kaliszanin* — *Kaliszan*, *Kaliszan-om*.

3. **Celownik** kończy się na **-om**.

4. **Biernik** kończył się tu pierwotnie na **-y** w rzeczownikach o tematowej twardej, np. *olbrzym* — *olbrzymy*, *plot* — *ploty*, *wilk* — *wilki* (*wilky*); albo na **e** w rzeczownikach o tematowej miękkiej, np. *piec* — *piece*, *koń* — *konie*, *król* — *króle*.

W dawnej polszczyźnie trzymano się stale tych form. Nawet rzeczowniki osobowe miały w IV-tym przypadku liczby mnogiej te końcówki; np. «*posłał posły*,» «*porazisz swe nieprzyjacioly*.» Później dopiero zaczęto coraz częściej używać w takich razach formy II-go przypadku zamiast IV-go i mówić: *posłał posłów*, *poraził nieprzyjaciół*. Obecnie używają pierwotnej formy przypadku IV-go liczby mnogiej tylko rzeczowniki zwierzęce i nieżywotne; osobowe zaś wyręczają się przypadkiem II-gim. Mówi się przeto obecnie: *zabija wilki*, *lubi konie*; *zbiera skarby*; a *gromi lotrów*, *razi napastników*. Tylko w uroczystym tonie, naśladowującym ton staropolski, piszą i dzisiaj: *gromi lotry*, *razi napastniki*.

Pamiętać należy praktyczną zasadę: rzeczowniki osobowe mają biernik liczby mnogiej = dopełniaczowi; rzeczowniki zaś zwierzęce i nieżywotne mają biernik liczby mnogiej = mianownikowi.

5. **Wołacz** jak mianownik.

6. **Narzędnik** kończył się tu pierwotnie na **-y**, co też w części i dotąd pozostało; np. *z dwoma okrety*, *z anioły*, *z czasy*, *z pany*. Ale daleko pospolitszą jest teraz już końcówka **-ami**, wzięta z deklinacji żeńskiej. Mówi się zatem: *temi czasami* albo *czasy*; *z bitnami wojownikami* albo *wojownikami*.

Czasem samogłoskę **a** opuszczamy, np. *przyjaciołmi*, *końmi*, *pieniędzmi* i t. p.

7. **Miejscownik** kończył się tu pierwotnie na **-ech** (z miękkim **e**). Obecnie wszakże używa się tylko forma na **-ach**, jak oto: *w ojcach*, *domach*.

II.

Odmiana rzeczowników nijakich.

Odmiana ta obejmuje rzeczowniki nijakie, kończące się w mianowniku liczby pojedynczej po spółgłosce twardej na: **o**, po miękkiej na: **e** lub **ę**.

Odmianę nijaką rozkładamy również na trzy wzorce: pierwszy wzorec obejmuje rzeczowniki, kończące się (po spółgłosce twardej) na **o**, np. *stado*; drugi (po spółgłosce miękkiej) na **e**, np. *pole*; trzeci obejmuje rzeczowniki, kończące się na **ę**, np. *cielę*, *imię*.

Osnowa (temat) rzeczowników trzeciego wzorca jest dwojaka: w liczbie pojedynczej kończy się na **-eć** (*cielęc-*) lub **-eń** (*imień-*); w liczbie mnogiej zaś na **-ęt** (*cielęt-*) lub **-on** (*imion-*); przypadek zaś pierwszy powstał po odpadnięciu **t** (*cielę*), lub po zamianie **eń** na **ę** (*imię*).

OTO TRZY WZORCE ODMIANY RZECZOWNIKÓW NIJAKICH.

Wzorzec pierwszy
dla rzeczowników na: **o**.

Wzorzec drugi
dla rzeczowników na: **e**.

Wzorzec trzeci
dla rzeczowników na: **ę**.

L I C Z B A P O J E D Y Ź C Z A :

M. stad- o	koł- o	pol- e	narzędzi- e	źrebi- ę (t)	imi- ę (en)
D. stad- a	koł- a	pol- a	narzędzi- a	źrebię ci-a	imieni- a
C. stad- u	koł- u	pol- u	narzędzi- u	źrebię ci-u	imieni- u
B.					
W.	jak mianownik	jak mianownik		jak mianownik	
N. stad- em	koł- em	pol- em	narzędzi- em	źrebię ci-em	imieni- em
M. (w) stadz- ie	koł- e	(w) pol- u	narzędzi- u	(w) źrebię ci-u	imieni- u

L I C Z B A M N O G A :

M. stad- a	koł- a	pol- a	narzędzi- a	źrebię t-a	imion- a
D. stad	kół	pól	narzędzi	źrebiąt	imion
C. stad- om	koł- om	pol- om	narzędzi- om	źrebię t-om	imion- om
B.					
W.	jak mianownik	jak mianownik		jak mianownik	
N. stad- ami	koł- ami	pol- ami	narzędzi- ami	źrebię t-ami	imion- ami
M. (w) stad- ach	koł- ach	(w) pol- ach	narzędzi- ach	(w) źrebię t-ach	imion- ach

Uwagi o przypadkach w liczbie pojedynczej rzeczowników nijakich.

1. **Mianownik** ma końcówkę: **o**, po tematowej twardej (*stado*, *koło*), albo **-e** lub **-ę**, po tematowej miękkiej (*pole*, *narzędzie*, *źrebię*).

2. **Dopełniacz** ma stałą końcówkę na **-a**.

3. **Celownik** ma jedną końcówkę na **-u**, a nigdy **owi!!!** — a zatem: *sercu*, *pokoleniu*, *sumieniu*, *południu*, a nie: *pokoleniowi* (!), *sumieniowi* (!), *południowi* (!).

4. **Biernik** i **wołacz**, jak: mianownik.

5. **Narzędnik** ma **-em**.

6. **Miejscownik** ma dwie końcówki: **e**, **u**.

Po tematowej twardej (z wyjątkiem **k**, **g**, **ch**), następuje **e** miękkie, przyczem zachowują się prawidła zmiękczenia i zwątlenia, np. *stado* — *w stadzi-e*, *miasto* — *w mieści-e*, *gniazdo* — *w gnieździ-e*.

Po tematowej miękkiej, (tudzież po: **g**, **k**, **ch**), następuje: **u**, np. *pole* — *w pol-u*, *narzędzie* — *w narzędzi-u*, *mleko* *w mlek-u*, *ucho* — *w uch-u*.

Uwagi o przypadkach w liczbie mnogiej rzeczowników nijakich.

1. **Mianownik**, **biernik** i **wołacz** mają końcówkę: **-a**.

2. **Dopełniacz** nie przybiera końcówki deklinacyjnej, jest nim osnowa w pierwotnej lub zmienionej postaci, np. *stado* — *stad*, *dno* — *den* (**e** wstawne), *pole* — *pól*, *kurczę* — *kurcząt* (**o**, **ę** pochylają się).

Niektóre rzeczowniki z wzorca drugiego przybierają dla dźwięczności końcówkę: **-i** (**y**); np. *narzędzie* — *narzędzi*, *bezprawie* — *bezprawi*, *nozdrze* — *nozdrzy*; — końcówkę: **ów** mają rzeczowniki męskie zgrubiałe na *sko*, jak: *wilczyisko*, *chłopisko* — *wilczyisków*, *chłopisków*.

3. **Celownik** ma stałą końcówkę **om**.

4. **Narzędnik** ma tu pierwotne zakończenie **y**; później wcisnęło się **ami** (z deklinacji żeńskiej). Mówimy tedy: *dźwięcznemi słowy*, albo *dźwięcznemi słowami*; podobnie: *przed laty* albo *latami*, *zwierzęty* albo *zwierzętami*. Czasami opuszczamy samogłoskę **a**, np. *narzędźmi* albo *narzędziami*

it. d. Jednakże większość rzeczowników nijakich kończy się obecnie na **ami**.

5. **Miejscownik** kończy się obecnie już tylko na: **ach** (*działach, polach* i t. d.), zamiast dawniejszej końcówki na: **ech**, utrzymującej się jeszcze tylko w niektórych rzeczownikach, jak np. *w leciech, w uściech, w niebiesiech*.

Uwaga. *Niebo* ma w liczbie mnogiej: *niebiosa, niebios, niebiosom, niebiosami*.

III.

Odmiana rzeczowników żeńskich oraz rzeczowników męskich kończących się na **a** i **o**.

Odmiana ta obejmuje rzeczowniki żeńskie, zakończone w I-szym przypadku na samogłoski: **a, i**, np. *baba, pani*, albo na spółgłoski miękkie (np. *kość, twarz*). Podług tejże deklinacji żeńskiej odmieniają się także (ale tylko w liczbie pojedynczej) te męskie rzeczowniki, które się kończą na: **a**, np. *obrońca, sługa, Kmita*; nazwiska rodowe na: **o**, jak: *Chodźko, Fredro*; oraz rzeczownik zbiorowy: *szlachta*.

I tę odmianę rozkładamy na trzy wzorce.

Wzorzec pierwszy obejmuje rzeczowniki zakończone na **a, o**, z ostatnią tematową twardą: *baba, nog-a, Kmit-a, Fredr-o*.

Wzorzec drugi obejmuje rzeczowniki na: **a, i**, z ostatnią tematową miękką: *kani-a, religj-a, pan-i, Angl-j-a, cieśl-a, karnodzie-ja*.

Wzorzec trzeci obejmuje rzeczowniki, zakończone na spółgłoskę miękką: *noc, nić, kość, mysz, twarz*; — spółgłoska ta nie jest końcówką deklinacyjną, ale ostatnią tematową, gdyż tutaj osnowa jest mianownikiem (podobnie jak w odmianie 1-ej). Zachodzą tu przytem zmiany, wskazane w ogólnych prawidłach głosowni (w § 38 № 5).

(*sol-i*) — *sól*, (*gałę-zi*) — *gałąź* — (**o, e** pochylają się).
(*wsz*) — *wieś* — (**e** wstawne).

Uwaga. Rzeczowniki, jak: *krw, marchew, rzodkiew* i t. p. odmieniają tak, jak gdyby się kończyły na spółgłoskę miękką (dopełniacz: *krwi, marchwi* i t. d.).

Wzorzec pierwszy

dla rzeczowników z tematową
twardą.

Wzorzec drugi

dla rzeczowników z tematową
miękką.

Wzorzec trzeci

dla rzeczowników, zakończonych na spółgłoskę miękką.

L I C Z B A P O J E D Y Ń C Z A :

M. bab- a	matk- a	kani- a	pani	kość	twarz
D. bab- y	matk- i	kani	pani	kość- i	twarz- y
C. babi- e	matc- e	kani	pani	kość- i	twarz- y
B. bab- ę	matk- ę	kani- ę	pani- ą	jak mianownik	
W. bab- o!	matk- o!	kani- o!	pani- !	kość- i!	twarz- y!
N. bab- ą	matk- ą	kani- ą	pani- ą	kości- ą	twarz- ą
M. (w) bab- ie	matc- e	(w) kani	pan- i	(w) kość- i	twarz- y

L I C Z B A M N O G A :

M. bab- y	matk- i	kani- e	pani- e	kość- i	twarz- e
D. bab	matek	kań	pań	kość- i	twarz- y
C. bab- om	matk- om	kani- om	pani- om	kości- om	twarz- om
B.	jak mianownik		jak mianownik		
W.	jak mianownik		jak mianownik		
N. bab- ami	matk- ami	kani- ami	pani- ami	kość- mi	twarz- ami
M. (w) bab- ach	matk- ach	(w) kani- ach	pani- ach	(w)kości- ach	twarz- ach

Uwagi o przypadkach w liczbie pojedynczej rzeczowników żeńskich, oraz rzeczowników męskich, kończących się na *a* i *o*.

1. Mianownik:

a) We wzorcu **1-szym** mianownik kończy się na **-a** lub **-o**, np. *bab-a, wojcwod-a, Kmit-a, Fredr-o*.

b) We wzorcu **2-im** mianownik kończy się już na **-a**, np. *kani-a, obrońc-a*, — już na **-i**, np. *pan-i, gospodyn-i*.

c) We wzorcu **3-cim** mianownik kończył się pierwotnie na **-i**, które też jest przyczyną zmiękczenia w tym przypadku końcowej spółgłoski; tak też dawniej mówiono: *była radośc-i, była miłość-i*, — dziś mówi się: *była radość, była miłość*, a zatem już bez końcówki *-i*.

2. Dopełniacz:

a) We wzorcu **1-szym** kończy się dopełniacz na **-y**, np. *baby, Kmity, wojewody, Fredry*. Po *g* i *k* to **-y** zastępuje się przez **-i**, stąd formy: *matk-i, nog-i* (zamiast pierwotnych: *matk-y, nog-y*).

b) We wzorcu **2-im** kończy się dopełniacz na **-i**, (*kan-i, cieśl-i, Francj-i, pan-i*); to **-i**, po spółgłoskach: *ż, rz, sz, c, cz, dz*, zastępuje się przez **-y**, np. *dziewic-y, obrońc-y, wież-y, wiedz-y, susz-y, burz-y*.

W dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczowników zakończonych na: **ja**, jak: *szyja, żmija, ji* skraca się na **i**, np. *szyja — szyi*, zamiast *szyji*; *żmija — żmii*, zamiast *żmiji*.

Rzeczowniki męskie: *sędzia, hrabia, margrabia*: — mają obok zwykłej formy, także formę przymiotnikową, a zatem: *sędzi* albo *sędziego, hrabi — hrabięgo*. Te formy dwojakię idą przez całą liczbę pojedynczą, z wyjątkiem wołacza i narzędnika, gdzie mówi się tylko: *hrabio! sędzio! — hrabią, sędzią*.

c) We wzorcu **3-cim** ma dopełniacz końcówkę **-i**, zamiast którego po: *c, dz, cz, sz, ż, rz*, kładzie się zastępcze **-y**, jak: *noc-y*, (zamiast *noc-i*), *twarz-y* (zamiast *twarz-i*) i t. p.

3. Celownik.

a) We wzorcu **1-szym** kończy się celownik na **-e** miękkie, stąd miękcy się poprzedzająca twarda spółgłoska, jak oto: (*baba*)—*babi-e*, (*matka*) — *matc-c*, (*Fredro*) — *Fredrz-c*. Przyczem może zachodzić wątplenie samogłosek, np. *ofierzc*, *wierzc*.

b) We wzorcu **2-gim** kończy się celownik na **-i** np. *kan-i*, *pan-i*, *Francj-i*, *dziewic-y*, (zam. *dziewic-i*), *dusz-y* (*dusz-i*), *obrońc-y* (*obrońc-i*).

c) We wzorcu **3-cim** kończy się celownik na **i**, zamiast którego po spółgłoskach: *c*, *cz*, *dz*, *sz*, *rz*, *ź*, kładzie się **y**, np. *burz-y* (zamiast *burz-i*) i t p.

4. Biernik:

a) We wzorcu **1-szym** kończy się biernik na **-ę** (twarde), jak oto: *bab-ę*, *Kmit-ę*, *Fredr-ę*.

b) We wzorcu **2-gim** kończy się biernik na: **ę**, np. *kanię*, *cieśle*, *Anglję*; tylko *pani* ma *pani-ą*.

c) We wzorcu **3-cim** ma biernik formę mianownika: a zatem np. *kość*—ma w bierniku także *kość*; *twarz*—także *twarz*.

5. Wołacz:

a) We wzorcu **1-szym** ma wołacz końcówkę: **-o**, np. *bab-o!* *Kmit-o!* *wojewod-o!* *Fredro!*

b) We wzorcu **2-gim** ma wołacz w rzeczownikach na: **a** końcówkę **-o**, np. *kani-o!* *sędzi-o!* *Franc-jo!* *religj-o!*—a w rzeczownikach na **i** końcówkę przy padku I-go, a zatem: (*pani*)—*pani!* (*ksieni*)—*ksieni!* Tylko zdrobniałe kończą się na **-u** np. *Zosiu!* *ciotuniu!*

c) We wzorcu **3-cim** ma wołacz końcówkę: **-i**, np. *o kośc-i!* *o ws-i!* a po: *c*, *dz*, *cz*, *sz*, *ź*, *rz*, ma zastępcze: **-y**, np. *o twarz-y!* (zam. *twarz-i*) *o noc-y!* *o grabież-y!*

6. **Narzędnik** we wszystkich trzech wzorcach ma końcówkę: **a**, jak oto: *babą*, *wojewodą*, *Fredrą*;—*kanią*, *panią*;—*kością*, *twarzą*.

7. **Miejscownik** we wszystkich trzech wzorcach jak celownik.

Uwagi o przypadkach w liczbie mnogiej rzeczowników żeńskich, oraz rzeczowników męskich, kończących się na *a* i *o*.

1. Mianownik:

a) We wzorcu **1-szym** ma mianownik końcówkę: **-y** np. *bab-y*, *matk-i* (t. j. *matk-y*), *nog-i* (*nog-y*).

* Rzeczowniki męskie na: **a** i **o**, jak: *Knita*, *wojcwoda*, *Fre dro* i t. p., przechodzą w liczbie mnogiej do deklinacji męskiej; mają zatem: przypadek I-szy **-i**, **-owie**, jak oto: *mężczyźni*, *koledzy*, (*koledz-i*), *Knitowic*, *województwie*, *Fredrowie*. Przypadek II-gi: *województów*, *kolegów*, *Knitów* i t. d. Tylko: *śludzy* i *mężczyźni* mają *ślug*, *mężczyzn*. Rzeczownik: *szlachta*, jako zbiorowy, nie ma liczby mnogiej.

b) We wzorcu **2-gim** ma mianownik końcówkę: **e**, a zatem: (*kania*)—*kani-e*, (*pani*)—*pani-e*.

* I tu znowu rzeczowniki męskie na **a**, jak: *sędzia*, *hrabia*, *obrońca*, *mówca* i t. p., przechodzą w liczbie mnogiej do deklinacji męskiej; mają zatem przypadek I-szy: *obrońcy* (*obrońc-i*), *mówcy*, *sędziowie*, *hrabiowie*.

c) We wzorcu **3-im** właściwem i przeważnem zakończeniem mianownika jest: **-i**, jak oto: *kośc-i*, *brw-i*, *przypaśc-i*, *włóśc-i*, *ws-i*, *mysz-y* (t. j. *mysz-i*).

Wielka atoli liczba rzeczowników przybiera tu zamiast **-i** końcówkę **-e**, jak oto: *sień* (*sienie*), *dłoń*, *woń*, *kieszień*, *pieczeń*, *kolej*, *pościel*, *kąpiel*, *straż*, *odwilż*, *ciecz*, *poręcz*, *rozkosz*, *żagiew*, *chorągiew* i t. d. Pochodzi to stąd, że wiele z nich miało dawniej w I-szym przypadku liczby pojedynczej końcówkę **a** i odmieniało się podług wzorca 2-go, jak np. *straża* (*straż*), — w liczbie mnogiej: *straż-e*, (jak: *kani-a* — *kani-e*, *wieża*—*wież-e*).

2. Dopełniacz:

a) We wzorcu **1-szym** nie ma dopełniacz żadnej końcówki, występuje on tu zatem jako czysta osnowa (temat), jak oto: (*bab-a*)—*bab*, (*kos-a*)—*kos*, (*sow-a*)—*sów*, (*ręk-a*)—*rąk*, (*łz-a*)—*łez*, (*matk-a*)—*matek*. Zachodzą tu znane już nam zmiany fonetyczne (dźwiękowe).

b) We wzorcu **2-im** przedstawia się dopełniacz także j a czysta osnowa (temat), np. (*kani-a*) — *kań*, (*dusz-a*) — *dusz*, (*szuj-a*) — *szuj*, (*pan-i*) — *pań*, (*bogin-i*) — *bogin*; — *prowin-cja*, *religja*, *Marja*, *Zofja* i t. p. mają: *provincji*, *religji*, *Marji*, *Zofji*.

Rzeczowniki, których osnowa kończy się na dwie obok siebie spółgłoski, np. *dń*, *tn*, *śl*, *wń*, *czń*, i t. p., przybierają tu bardzo często końcówkę: **-i**, jak oto: *tych pochodni*, *klótni*, *gęśli*, *wozowni*, *wyroczeni* i t. d.

c) We wzorcu **3-im** ma dopełniacz końcówkę: **-i**, jak oto: *tych kość-i*, *myśl-i*, *noc-y* (t. j. *noc-i*), *roskosz-y* (to jest *roskosz-i*).

3. **Celownik** kończy się we wszystkich trzech wzorcach na: **-om**.

4. **Biernik i wołacz** kończą się we wszystkich trzech wzorcach, jak odpowiednie mianowniki.

5. **Narzędnik** kończy się w pierwszych dwóch wzorcach na: **-ami** (*bab-ami*, *kani-ami*), w trzecim na: **-mi** lub **-ami** (*kość-mi*, *myśl-ami*).

6. **Miejscownik** kończy się we wszystkich trzech wzorcach na: **-ach**.

19. Odmiana rzeczowników w liczbie podwójnej.

§ 40.

Liczba podwójna utrzymała się w dzisiejszej polszczyźnie tylko w trzech rzeczownikach, wyrażających parzyste członki ciała: *oko*, *ucho*, *ręka*, a w liczbie podwójnej: *oczy*, *uszy*, *ręce*.

W dawnej polszczyźnie powszechnie używana, daje się słyszeć w ustach ludu w niektórych okolicach; np.: *Madrej głowie dość dwie słowie*. — *Rów na dwa chłopa*. — *Dwie żenie*. — *Dwie lecie*. — *Dwa grosza*. — *Dwie kole*. — *Dwie babie*.

Odmiana owych rzeczowników (*oko*, *ucho*, *ręka*) jest obecnie następująca:

M. ocz**y** | licz. podw.; usz**y** | licz. podw.; rę**e** — liczba podw.
 D. ocz**u** | licz. podw.; usz**u** | licz. podw.; rą**k** — liczba mn.
 C. oczom—licz. mn.; uszom—l. mn.; rękom—liczba mn.

B. { jak mianownik;
 W. {

N. ocz**yma** —l. podw.; usz**yma**—l. podw.; rę**oma**—l. pod.

M. w ocz**ach** —l. mn.; w usz**ach**—l. mn.; w rę**ku** —l. pod.

Rzeczowniki: *oko*, *ucho* odmieniają się prócz tego jeszcze i w liczbie mnogiej podług swojej właściwej deklinacji, ale w znaczeniu odmiennem: (*o k o*) *te oka* (w sieci), (*u c h o*)—*te ucha* (u dzbana).

20. Odmiana rzeczowników złożonych.

§ 41.

Rzeczownik złożony z przymiotnika, stojącego w I-ym przypadku i z rzeczownika, odmienia się w obu częściach składowych wedle właściwych im prawidek; np. IIiIV przyp. *Krasnystaw*, ma II p. *Krasnego|stawa*, III p. *Krasnemu|stawowi*. V p. *Krasny|stawię!* VI p. *Krasnym|stawem*, VII p. *w Krasnym|stawie*.

Obecnie atoli język nasz dąży do zupełnego spajania owych części składowych, np. dawniej mówiono: *biała|głowa*, *bialej|głowy*; dziś mówi się: *białogłowa*, II p. *białogłowy*, III p. *białogłowic* ... i t. d.

21. Odmiany nieforemne.

§ 42.

1. Rzeczownik: *tydzień*, ma w II-gim i dalszych przypadkach liczby pojedynczej: *tygodnia*, *tygodniowi* i t. d., w liczbie mnogiej: *tygodnic*.

2. Rzeczownik: *ojciec* pisano i wymawiano niedawno jeszcze tak: *ocicc*. Od tej formy, przypadek II-gi liczby pojedynczej winien brzmieć po wyrzuceniu wstawnego *e*: *ócca*. Otóż aby uniknąć niemiłego zbiegu dwóch tak ostrych spół-

głosek, wsunięto **j** na miejsce **ć**, i tak powstała forma: *ojca*. Ta *jota* wcisnęła się z czasem i do I-go przypadku, a dziś już piszemy i wymawiamy wszyscy: *ojciec, ojca...* i t. d.

3. Podobnie mówimy i piszemy dla miłośdźwięku: *chrzest—chrztu* (zamiast *chrzStu*); *cześć—czci* (zam. *czŚci*).

4. *Dziecko* ma w liczbie mnogiej: *dzieci*; *człowiek* ma w liczbie mnogiej: *ludzie*; *rok—lata*, (jest także liczba mnoga *rok—roki*, czyli zjazdy i obrady).

5. Są rzeczowniki, które się tylko w liczbie mnogiej używają; takimi są np. *dąsy, gody, łowy, korowody, skrzypce*; — *oczęta, nóżęta, rączęta, drwa, gusła, krosna, wrota*; — *drwinki, widły, grabie, sanie, grochowiny*, — dalej, niektóre nazwy miast, krajów, wsi, gór i innych miejscowości geograficznych, tudzież nazwy uroczystości i z wyczajów narodowych, jak: *Indje, Włochy, Prusy, Termopile, Alpy, Skierniewice, Chęciny, Bielany, Suwałki, urodziny, imieniny, oczepiny, Zielone-Swiątki* i t. p.

Niektóre nazwy krajów, jak: *Włochy, Prusy, Niemcy, Węgry* kończą się w miejscowniku na **ech**: we *Włoszech, Prusiech, Niemczech, Węgrzech*. Dopełniacz mają jak osnowa: *Włoch, Prus, Niemiec, Węgier*, podobnie: *Chin, Indji* (*Chiny, Indje*). Jednakże *Niderlandy* ma: *Niderlandów*.

6. Niektóre rzeczowniki zdarzają się w języku naszym tylko w jednym przypadku, jak oto: *dać drapaka, wodzić rej, pół na pół, wet za wet, przewrócić na nice*, i t. p.

7. Niektóre wyrazy, wzięte z obcych języków, uważamy za rzeczowniki rodzaju nijakiego i nie odmieniamy ich; np. *Agnus* (we Mszy św.), *Kyrie, Amen, Aleluja*.

Rzeczowniki na: **um** (*gimnazjum, kolegjum, muzcum*), pozostają w liczbie pojedynczej nieodmienne, lecz w liczbie mnogiej odmieniają się wzorowo podług deklinacji nijakiej, z wyjątkiem dopełniacza, który ma formę męską na **ów**, jak oto: *kolegja, kolegjów, kolegjom, kolegja* i t. d.

8. Rzeczowniki: *bracia, księża*, — mają także osobną deklinację. Rzeczownik: *bracia*—odmienia się dwojako:

a.

M. (nasi) bracia
 D. (naszych) braci
 C. (naszym) braciom
 B. (naszych) braci
 W. (nasi) bracia!
 N. (naszemi) braćmi
 M. (w naszych) braciach

b.

M. (nasza) bracia
 D. (naszej) braci
 C. (naszej) braci
 B. (naszą) bracie
 W. (nasza) braci!
 N. (naszą) bracią
 M. (w naszej) braci

Uwaga. Obok formy *bracia* w mian. i *bracie* w biern. wchodzi w użycie także forma *brać*.

Podług **a)** odmieniamy: *księża*.

9. Rzeczownik; *książe* (dawniej rodzaju nijakiego, bo pisano: *książe mazowieckie*, dziś męskiego, bo mówimy: *książe mazowiecki*) odmienia się:

M. *książe* (Radziwiłł)
 D. i B. *księcia* (Radziwiłła)
 C. *księciu* (Radziwiłłowi)
 W. *książe* (Radziwille!)
 N. *księciem* (Radziwiłłem)
 M. *w księciu* (Radziwille).

Mniej dziś używana odmiana: *książęcicia*, *książęciniu* i t. d.

10. Rzeczowniki, mające formę lub pochodzenie przymiotne, jak: *złoty*, *służący*, *myśliwy*, *bliźni*, *budowniczy*, — *królowa*, *księżna*, *bratowa* — *szkolne*, *mostowe*, oraz imiona własne: *Krasicki*, *Kochanowski* — *Bandtkie*, *Linde*, *Motty*, *Antoni*, *Ignacy* i t. p., odmieniają się na wzór przymiotników. (Obacz pod deklinacją przymiotników).

22. Odmiana zaimków.

§ 43.

1. Odmiana zaimków jest podstawą dla deklinacji przymiotników: od niej to przymiotniki przyjęły dzisiejsze formy deklinacyjne, jak później obaczymy.

2. Odrębną odmianę mają zaimki osobiste i zaimek zwrotny.

I.

Odmiana zaimków osobistych (*ja — ty*) i zaimka zwrotnego (*się*).

a) Zaimki osobiste.

Osoba I-sza i 2-ga.

<i>Liczba pojedyncza.</i>		<i>Licz. mn.</i>	
M. ja	ty	my	wy
D. mnie	ciebie	nas	was
C. mnie, mi	tobie, ci	nam	wam
B. mię (lub jak dop.)	cię (lub jak dop.)	nas	was
N. mną	tobą	nami	wami
M. (we) mnie	(w) tobie	nas	was

b) Zaimek zwrotny.

Liczba poj. i mn.

(Mian. nie ma)

siebie

sobie

się (lub jak dop.)

sobą

(w) sobie

Uwagi.—1. Zaimki osobiste nie mają, jak widzimy, rodzajów.

2. Zaimek zwrotny także nie wyróżnia ani rodzajów, ani osób, ani liczb; mówi się zatem: *chwałę się—chwalisz się—chwali się—chwylimy się—chwalą się* i t. d.; podobnież: *ufam sobie—ufasz sobie—ufają sobie* i t. d.

3. Zamiast przyp. III-go liczby pojedynczej: **ci**, używa się czasem **ó**, które się wtedy do poprzedzającego wyrazu przyczepia; np. *Mil-szać prawda, niż kłamstwo*. Ale nieraz przyczepia się cała forma: *ci*, np. *Onci tak rzekł*.

II.

Odmiana czysto zaimkowa.

Inne zaimki miały dawniej także odmianę sobie tylko właściwą, która dlatego nazywa się **zaimkową**. Obecnie atoli niektóre tylko zachowały jeszcze tę odmianę; większa część zaimków przyjęła deklinację przymiotnikową.

Według deklinacji czysto zaimkowej odmieniają się **kto, co, — jego, jej, jemu...** (pochodzące od nieużywanego już dzisiaj w I-ym przypadku zaimka: **ji, ja, je**, który jest

zastąpiony obecnie przez: *on, ona, ono*)—oraz **on, ona, ono,**—**ten, ta, to** i t. d.

1.

Zaimek osobisty 3-ej osoby.

<i>Liczba pojedyncza:</i>			<i>Liczba mnoga:</i>	
			for. osob.	form. rzecz.
M. (on) [ji]	(ona) [ja]	(ono) [je]	M. (oni)	(one)
D. jego	jej	jego	D. ich	ich
C. jemu, mu	jej	jemu, mu	C. im	im
B. go (albo jak dop.)	ją	je	B. ich	je
N. nim	nią	niem	N. niemi	niemi
M. (w) nim	niej	niem	M. (w) nich	nich.

Uwagi. — 1. Forma **osobowa** stosuje się do **osób** rodzaju męskiego; **forma** zaś rzeczowa do wszystkich innych istot, a więc do zwierząt i rzeczy bez względu na rodzaj, a także do osób rodzaju żeńskiego i nijakiego.

2. Przypadek I-szy obu liczb zastępuje się tu formami zaimka wskazującego: *on, ona, ono, — oni, one.*

3. Przypadek II-gi i III-ci liczby pojedynczej używa się także z narostkiem **n.** (t. j. **niego, niemu, niej,** i t. d.), ale tylko po przyimkach, np. *dla niego, ku niemu, przeciw nim,* i t. d. Lecz mówi się też bez narostka **n:** *w jego domu, w jej oczach, w ich sercu...* ponieważ tu zaimek nie jest zależny od przyimka, jest on bowiem tutaj zaimkiem dzierżawczym nieodmiennym.

4. Form takich, jak: **zań, weń, przezeń, nań** wolno używać tylko wtenczas, kiedy się stosują do rzeczownika rodzaju męskiego, i to tylko w liczbie pojedynczej. Natomiast, żeńskie niejako formy: *dlań* zamiast: *dla niej, przezeń* zam. *przez nią* i t. p., są błędem przeciw gramatyce.

5. Błędnie używają niektórzy: *go* zamiast *je* w IV-tym przypadku liczby pojedynczej na rodzaj nijaki, tak np. *Byłś na kazaniu? czyś go (!) spamiętał?* zam. *czyś je spamię-*

tal? Podobnież błędne jest używanie formy: *ich*, zamiast IV-go przypadku liczby mnogiej **je** dla rzeczowników nijakich i żeńskich; np. *Moje dzieci przyjechały, czy widziałeś ich(!)?* zam. *czy widziałeś je?* Tylko bowiem męskie osobowe używają formy **ich** (*braci, wodzów*); zato wszystkie inne, t. j. męskie nieosobowe, żeńskie i nijakie — używają formy: **je**, jak oto: *widzę je* (*siostry, dzieci, konie, domy, gwiazdy, okna*).

2.

Zaimek: kto, co.

M. kto	co
D. kogo	czego
C. komu	czemu
B. kogo	co
N. kim	czem
M. (w) kim	(w) czem.

Uwaga.—Zaimek: *kto, co* używa się zarówno jako pytający i jako względny; np. w zdaniu: *Kto tam jest?* albo: *co czytasz?* — zaimki: *kto, co* — są pytające. — W zdaniach natomiast: *Oto mąż, co się zasłużył*, albo: *Dostanie nagrodę, kto się zasłuży*, — zaimki: *kto, co* — są względnymi, ponieważ oznaczają w zgląd na poprzedzający przedmiot, czyli odnoszą się do niego z całym swoim zdaniem.

Forma względna **co** — używa się zamiast: *który, a, c*, w takich tylko razach, kiedy imię, do którego się to **co** odnosi, wyraźnie jest położone, jak np. w jednym ze zdań powyższych: *Oto mąż, co się zasłużył*. W dalszych przypadkach przybiera zaimek: **co** stosowny przypadek od zaimka trzeciej osoby (*on, ona, ono*) czyli odmienia się właściwie tak:

Liczba pojedyncza:

Liczba mnoga:

M. co	co	co	co
D. co <i>go</i>	co <i>jej</i>	co <i>go</i>	co <i>ich</i>
C. co <i>mu</i>	co <i>jej</i>	co <i>mu</i>	co <i>im</i>
B. co <i>go</i>	co <i>ją</i>	co <i>je</i>	co <i>ich—co je</i>
N. co <i>nim</i>	co <i>nią</i>	co <i>nim</i>	co <i>niemi</i>
M. co <i>w nim</i>	co <i>w niej</i>	co <i>w niem</i>	co <i>w nich.</i>

Np. *Kocha nauczyciela, co go* (zamiast *który go*) *uczy.*—*Oto zamek, cośmy o nim* (zam. *o którymśmy*) *rozmawiali.*—*Ten uczeń, co jego* (zamiast *którego*) *ojca poważają.*

3.

Zaimek ten — ta — to.

			forma osob.	forma rzecz.
M. ten	ta	to	ci	te
D. tego	tej	tego	tych	tych
C. temu	tej	temu	tym	tym
B. jak dop. lub jak mian.	tę	jak mian.	jak dop.	jak mian.
N. tym	tą	tem	temi	temi
M. (w) tym	tej	tem	(w) tych	tych

Uwagi.—1. Podług: **ten, ta, to**, odmieniają się: *tamtę, tamta, tamto*,—*oni, ona, ono*,—*ów, owa, owo*,—*sam, sama, samo*,—*wszystek, wszystka, wszystko*,—*jeden, jedna, jedno*,—*niejeden, a, o*,—*mój, a, e*,—*twój, a, e*,—*swoj, a, e*,—*nasz, a, e*,—*wasz, a, e*.

Zaimki te jedynie w bierniku liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego odbiegają od wzorca odmiany i mają końcówkę **a**: *tamtą, ona, owa, samą, wszystką, jedną, moją, naszą*, i t. d.

Podług: **kto** odmieniają się: *nikt*, a także: *ktos*,—*któż*,—*ktokolwiek*,—*ktobądź*;— przyrostki: *ś, ź, kolwiek, bądź*, przyczepiają się zawsze po końcówce deklinacyjnej, np. *kogo-ś, komu-ś* i t. d. Podobnie podług: **co** odmieniają się: *coś*—*cóż*—*cokolwiek*—*cobądź* i t. d.

Reszta zaś zaimków, t. j. te, które się nie odmieniają ani podług: *kto, co*, ani podług: *ten, ta, to*, odmieniają się podług tak zwanej **deklinacji przymiotnikowej**, którą później poznamy. Takimi są: *taki, taka, takie*,—*jaki, a, e*,—*który, a, e*,—*przewin, a, e*,—*inny, a, e*,—*żaden, a, e*,—*wszelki, a, e*,—*owaki, a, e*.

23. Odmiana przymiotników.

§ 44.

1. **Przymiotniki** zgadzają się z rzeczownikami, do których się stosują, w rodzaju, liczbie i przypadku; z tego wynika, że się odmieniają przez **rodzaje, liczby i przypadki**.

Do przymiotników zbliżają się wielce zakończeniem czyli formą **imiestowy**, jak: *piszący, a, e, — pisany, a, e, — ociemniały, a, e, — bity, a, e* i t. p. Otóż i one tworzą w tenże sam sposób, co i przymiotniki, swoje **rodzaje, liczby i przypadki**.

Nakoniec odmieniają się na wzór przymiotników wszystkie **liczebniki** porządkowe (jak: *pierwszy, a, e, — drugi, a, e* i t. p.); dalej liczebniki wielorakie (jak: *pojedynczy, a, e, — jednokrotny, a, e, — tyloraki, a, e*, i t. p.); wreszcie i **zaimki**, których rodzaj męski kończy się na **-y** lub **-i** (np. *taki, a, e, — który, a, e, — inny, a, e, pewien, pewny, a, e* i t. p.).

2. Przymiotniki mają swoją własną, całkiem odrębną odmianę, niepodobną zgoła do odmian rzeczownikowych, i tak: *dobry, a, e*, ma w przypadku II-gim *dobr-ego, dobr-ej, dobr-ego*, — w przyp. III-cim: *dobr-emu, dobr-ej, dobr-emu*... i t. d. Zwiemy ją też **odmianą przymiotnikową**.

Uwaga. W dawniejszych wiekach był obok tej odmiany w języku naszym jeszcze inny sposób odmieniania przymiotników, który niczem się nie różnił od odmian rzeczownikowych. Według tej odmiany rzeczownikowej kończyły się więc przymiotniki rodzaju żeńskiego i nijakiego w przypadku I-ym liczby pojedynczej na: **a, o**. i na: **-a, e**; np. *żyw—żywa—żywo, dobr—dobra—dobro, tań—tania—tanie*. W dalszych przypadkach forma męska *dobr* odmieniała się jak *chłop*, a zatem przypadek II-gi *dobra* (*chłopa*), przypadek III-ci *dobru* (*chłopu*) i t. d. Forma żeńska: *dobra* odmieniała się jak: *ryba*, a zatem przypadek II-gi: *dobry* (*ryby*), przypadek III-ci: *dobrze* (*rybie*), przypadek IV-ty: *dobrę* (*rybę*) i t. d. Forma nijaka: *dobro* odmieniała się znowu tak jak: *dzieło*, przez wszystkie przypadki i liczby. Formy zaś takie: *tań—tania—tanie*, t. j. z ostatnią tematową mięką, odmieniały się podług: *koń—bania—pole*.

Taka odmiana przymiotników wyszła u nas w XV i XVI wieku z używania. Ale pozostały wielorakie ślady tej rzeczownikowej odmiany w wyrażeniach, których dotychczas używamy. I tak. np.:

Z przypadku I. liczby pojedynczej na rodzaj męski mamy formy: *wart, żyw, rad, syt, wesół, gotów, świadom, łaskaw, pełen, podobien, ojców, matczyn, ciocin, bit, zrodzon, ukrzyżowan, potępion, — samowtór, samotrzeć, — Bogumił, Kraków, Lwów (gród), Dawidów* i t. d. — Z tegoż przypadku I na rodzaj nijaki, mamy formy: *warto, winno, powinno, Czarnkowo* (z domyślnym rzeczownikiem: *sioło*); *tudzież* (obecnie już tylko przysłówkowo używane) *ciemno, wysoko, smutno, widno* i t. p.; *na koniec* rzeczowniki: *dobro, gorąco* i t. p. Nawet formy nieosobowe: *chciano, mówiono, zabito*, są starodawnym przypadkiem 1-ym na rodzaj nijaki, od dawnego imiesłowu: *chcian, mówion, zabit.*

Z przypadku II. liczby pojedynczej na rodzaj męski i nijaki mamy formy: *od dawna, zbliżka, zdaleka, zgoła, z niemiecka, z turcka — półtora. (pół wtora) — półtrzecia*, a na rodzaj żeński: *półtory, półtrzeci*, *półczwarty* i t. d.

Z przypadku III. liczby pojedynczej utrzymały się formy męskie i nijakie: *po polsku, po francusku, pomatu, po cichu, po pańsku* i t. p. (przyminek: *po* rządził dawniej III-cim przypadkiem).

Z przypadku VII. liczby pojedynczej we wszystkich trzech rodzajach mamy (obecnie już tylko przysłówkowe) formy: *wrychle, wcale, naprędce, pokrótce, biegle, źle, dobrze, dalece, szczerze* i t. p.

3. Dzisiejsza odmiana przymiotników jest następująca:

Liczba pojedyncza:

M. dobr- y ; tan- i	dobr- a ; tani- a	dobr- e ; tani- e
D. dobr- ego ; tani- ego	dobr- ej ; tani- ej	dobr- ego ; tani- ego
C. dobr- emu ; tani- emu	dobr- ej ; tani- ej	dobr- emu ; tani- emu
B. jak dop. przy żywotn. lub jak mian. przy nieżywotn.	dobr- a ; tani- a	jak mianow.
W. jak mian.	jak mianow.	jak mianow.
N. dobr- ym ; tan- im	dobr- a ; tani- a	dobr- em ; tani- em
M. (w) dobr- ym ; tan- im	dobr- ej ; tani- ej	dobr- em ; tani- em

Liczba mnoga:

Forma osobowa.		Forma rzeczowa.	
M. dobrz- y ;	tan- i	dobr- e ;	tani- e
D. dybr- ych ;	tan- ich	dobr- ych ;	tan- ich
C. dobr- ym ;	tan- im	dobr- ym ;	tan- im
B. jak dopełn.		dobr- e ;	tani- e
W. jak mianow.		dobr- e ;	tani- e
N. dobr- emi ;	tani- emi	dobr- emi ;	tani- emi
M. (w) dobr- ych ;	tan- ich	(w) dobr- ych ;	tan- ich .

U w a g i:

1. Powyższa odmiana przymiotników nazywa się ogólnie **przymiotnikową** (dla wyróżnienia od dawnej rzeczownikowej). Odmiana ta nazywa się także **złożoną**, ponieważ się na nią złożyły dwie różne deklinacje, t. j. deklinacja rzeczowna, (o której mówiliśmy na wstępie tego paragrafu) i deklinacja zaimkowa. Zaimek bowiem 3-cj osoby: **ji-ja-je**; *jego, jej, jemu* i t. d.) przyczepił się jako przyrostek do rzeczownych form przymiotnika; tak zaś złożone formy zostały potem **ściągnięte i te ściągnięcia stanowią właśnie formy dzisiejszej odmiany przymiotnikowej.**

Na okazanie tego niech posłuży następujący przykład: Oto mamy np. dawny I przypadek liczby pojedynczej podług odmiany rzeczownej: *tań-tania-tanie, dobr-dobra-dobro, wielk-wielka-wielko.* Z tych form, po dodaniu zaimka: **ji-ja-je**, utworzyły się formy złożone: *tań+ji, tania+ja, tanie+je*, podobnież: *dobr+ji, dobra+ja, dobro+je, wielk+ji, wielka+ja, wielko+je.* Otóż ze ściągnięcia form: *tanji, dobrji, wielkji*, powstały formy: *tani, dobry, wielki*; z form: *taniaja, dobraja, wielkaja*, powstały dzisiejsze formy: *tania, dobra, wielka*; z form: *tanieje, dobroje, wielkoje* powstały formy: *tanie, dobre, wielkie.* — Podobnież w dawnym przypadku II-gim liczby pojedynczej do form rzeczownych (*dobra, tania, wielka*) przyczepił się przypadek II-gi zaimka **ji-ja-je**, t. j. **jego, jej, jego**, i tak powstało; *dobra+jego, dobry+jej, dobra+jego; tania+jego, tani+jej, tania+jego; wielka+jego, wielki+jej, wielka+jego*; z tego zaś znowu przez ściągnięcie: *dobrego, dobrej, dobrego* i t. d. Podobnież np. w przypadku IV-ym liczby pojedynczej na rodzaj żeński z form: *dobre+ją, tanię+ją, wielkę+ją*, powstały dzisiejsze: *dobra, tanią, wielką* i t. d.

2. Przymiotnik dotyczący rzeczownika męskiego, kończy się w narzędniku i miejscowniku liczby pojedynczej na: **-ym** lub **-im**, jak oto: *dobrym ojcem, w dobrym ojcu,—drogim kamieniem, w drogim kamieniu*;—przeciwnie, przymiotnik dotyczący rzeczownika rodzaju nijakiego, kończy się w narzędniku i miejscowniku liczby pojedynczej na **-em**, jak oto: *dobrem dzieckiem, w dobrem dziecku.*

W liczbie zaś mnogiej, przymiotniki dotyczące wszystkich rzeczowników, tak męskich, jak żeńskich i nijakich, kończą się w narzędniku na: **-emi**, jak oto: *dobremi ojcami, wielkimi wodzami, wierszemu psami, okrągłemi stołami,—dobremi matkami, ładnymi sukniemi,—pięknymi dziećmi, owocowemi drzewami.*

Prawidło to stosuje się w całości do **zaimków i imiesłówów.**

3. Jeżeli w liczbie mnogiej rzeczownik męski osobowy użyty jest w formie rzeczowej, wtedy i przymiotnik ma odpowiednią końcówkę rzeczową: **-e**, np. *sąsiedzy bliźkie, Tatarzy srogie, uczenie pracowite.* Ale kiedy ów rzeczownik użyty jest w formie osobowej: wtedy i przymiotnik ma odpowiednią końcówkę osobową: **-i** lub **-y**; np. *uczniowie pilni, sąsiedzi bliżcy, Tatarzy srodzy.*

24. Rzeczowniki

odmieniające się jak przymiotniki.

§ 45.

1. Według deklinacji przymiotnikowej odmieniają się także niektóre rzeczowniki, mające znaczenie wprawdzie *rzeczowne*, ale formę lub pochodzenie *przymiotne*.

Takimi są, np.: *złoty, luty, służący, bliźni, budowniczy, podstoli, koniuszy*, i t. p.; — *królowa, księżna, bratowa; Biała, Czarna, Mokra* (wieś); *Wesoła* (ulica), *Krakowska*; — *szkolne, mostowe, strawne; Głębokie, Długie* (sioła); — nazwiska osób na: **ski, cki, ska, cka, owa**, jak: *Krasicki, Kochanowski, Krasińska, Potocka, Moniuszkowa, Badeniowa, Antoniowa*; tudzież nazwiska cudzoziemskie, na **e, i, y**, jak: *Göthe, Bandtkie, Linde, Lamenaus (Lamene), Paganini, Wergili, Batory, Strzemeczny, Motty*; nakoniec imiona chrześnane na **i, y**, np. *Antoni, Marcelli, Ignacy, Ksawery, Jerzy, Szczęsny* i t. p.

Uwagi. 1. Mianowniki liczby mnogiej niektórych z tych rzeczowników kończą się na: **-owie**, jeżeli końcówka przymiotnika na: **-i** brzmi dla ucha niemilo, (np. *Lindowie* zamiast przykrego: *Lindzi*), albo gdy liczba mnoga nie różni się od pojedynczej (np. *Marcelowie* zam. *Marceli*).

2. Imiona łacińskie na: **-ius, -ejus**, spolszczać należy, zamieniając tę końcówkę na **-i -y**, i odmieniać przymiotnikowo: np. *Wergili (Vergilius), Horacy (Horatius), Wergilego, Horacego*, albo też zamieniając końcowe **s** na **sz**, np. *Tarkwinjusz, Pompejusz*. Niewolno jednak odrywać całkowicie końcówek: **-ius, -ejus**, jak oto: *Wergil (!), Owid (!), Horac (!), Kornel (!)*, lub mówić i pisać potem, co gorsza, *Owida (!), Horaca (!)*. Końcówkę: **-us** wolno oderwać tylko wtenczas, kiedy imię łacińskie składa się co najmniej z trzech zgłosek i kiedy nie ma **i** przed **us**, np. *Tacitus — Tacyt, Marcellus — Marcel, Augustus — August, Octavianus — Oktawian*.

2. Niektóre rzeczowniki męskie na **ia**, jak *hrabia, margrabia, sędzia*, tudzież imiona żeńskie rodowe, lub oznaczające godność tytularną, na: **ina, yna, na**, mają deklinację mieszaną, t. j. odmieniają się dwojako: *rzeczowniko-*

wo i przymiotnikowo—jak to się okaże na wzorcach, poniżej zamieszczonych.

Wzorzec pierwszy

dla rzeczowników męskich z deklinacją przymiotnikową.

Liczba pojedyncza:

M. Podstol- i	myśliw- y	mostow- e	Lind- e
D. Podstol- ego	myśliw- ego	mostow- ego	Lind- ego
C. Podstol- emu	myśliw- emu	mostow- emu	Lind- emu
B. Podstol- ego	myśliw- ego	mostow- ego	Lind- ego
W. Podstol- i!	myśliw- y!	mostow- e!	Lind- e!
N. Podstol- im	myśliw- ym	mostow- em	Lind- em
M. (w) Podstol- im	myśliw- ym	mostow- em	Lind- em

Liczba mnoga:

M. Podstol- owie	myśliw- i	Lind- owie
D. Podstol- ich	myśliw- ych	Lind- ych
C. Podstol- im	myśliw- ym	Lind- ym
B. Podstol- ich	myśliw- ych	Lind- ych
W. Podstol- owie	myśliw- i!	Lind- owie!
N. Podstol- emi	myśliw- emi	Lind- emi
M. (w) Podstol- ich	myśliw- ych	Lind- ych

Wzorzec drugi

dla rzeczowników męskich z deklinacją mieszaną.

Liczba pojedyncza:

M. hrabia	sędzia
D. hrabiego, hrabi	sędziego, sędzi
C. hrabiemu, hrabi	sędziem, sędzi
B. hrabiego, hrabię	sędziego, sędzię
W. hrabio!	sędzio!
N. hrabią	sędzią
M. (w) hrabi	(w) sędzi.

Liczba mnoga:

Rzeczowniki powyższe odmieniają się w liczbie mnogiej regularnie podług rzeczownika: *król*.

Wzorzec trzeci.

dla rzeczowników żeńskich z deklinacją przymiotnikową.

Liczba pojedyncza:

M. Biał- a	Potock- a	królow- a
D. Biał- ej (y)	Potocki- ej	królow- ej (y)
C. Biał- ej	Potocki- ej	królow- ej
B. Biał- ą	Potock- ą	królow- ą
W. Biał- a!	Potock- a!	królow- a!
N. Biał- ą	Potock- ą	królow- ą
M. (w) Biał- ej (y)	Potocki- ej	królow- ej (y)

Rzeczowniki, odmieniające się podług tego wzorca, mają w dop. i miejsc. liczby pojedynczej, także zakończenie rzeczowe: **-y**.

Liczba mnoga:

M. Potocki- e	królow- e
D. Potock- ich	królow- ych
C. Potock- im	królow- ym
B. Potocki- e	królow- e
W. Potocki- e!	królow- e!
N. Potocki- emi	królow- emi
M. (w) Potock- ich	królow- ych

Wzorzec czwarty

dla rzeczowników żeńskich z deklinacją mieszaną.

Liczba pojedyncza:

M. sędzina	Sapieżyna
D. sędzinej, (sędziny)	Sapieżynej, (Sapieżyny)
C. sędzinej (sędzinie)	Sapieżynej, (Sapieżynie)
B. (sędziną), sędzinę	(Sapieżyną), Sapieżynę
W. (sędzina!), sędzino!	(Sapieżyną!), Sapieżyno!
N. sędziną	Sapieżyną
M. (w) (sędzinie) sędzinej	Sapieżynej, (Sapieżynie).

Liczba mnoga:

M. sędzine, sędziny	Sapieżyne, Sapieżyny
D. sędzinych, sędzin	Sapieżynych, Sapieżyn
C. sędzinym, sędzinom	Sapieżynym, Sapieżynom
B. sędzine, sędziny	Sapieżyne, Sapieżyny
W. sędzine, sędziny!	Sapieżyne, Sapieżyny!
N. sędzinemi, sędzinami	Sapieżynemi, Sapieżynami
M. (w) sędzinych, sędzinach	Sapieżynych, Sapieżynach.

25. Stopniowanie przymiotników.**§ 46.**

1. Mówiliśmy już w rozdziale poprzednim, że przymiotniki **stopniają się** czyli zmieniają, stosownie do różnych od-cieni przymiotu, jakie wyrazić chcemy. Język nasz odróżnia trzy stopnie przymiotu: równy, wyższy i naj-wyższy:

Stopień **równości** używa się wtenczas, kiedy nim wyrażamy równy albo podobny stopień przymiotu w rzeczach porównywanych. Do połączenia zaś wyrazów porównywanych służą wyrazy: **jak, niby**, np. *Był to człowiek mądry jak Sa-lomon.* — *Woda bywa czysta niby łą.*

Stopień **wyższy** kładzie się, kiedy wyrazić chcemy, że przymiot jednej rzeczy jest doskonalszy, wyższy, pełniej-szy, aniżeli drugiej; do połączenia zaś wyrazów porównanych, używamy przyimków: **od** (ode), **nad** (nade), oraz wyrazów: **niż, niżli, niżeli, aniżeli**; np. *Warszawa większa od Lubli-na, Lublin od Tomaszowa.* — *Przedniejsza dusza nad ciało, sumienie nad rozkosz.* — *Słońce jest większe niż ziemia.* — *Gubernja Archangielska w Rosji jest większa, aniżeli Francja i Anglja razem.*

Stopień **najwyższy** kładzie się wtedy, kiedy wyrazić chcemy, że rzecz jakaś posiada przymiot swój w najwyż-szym stopniu między przymiotami porównywanemi; do połą-czenia tych wyrazów mamy przyimki: **z** (ze), **między, z pomię-dzy** i t. p. np. *Słoń jest najw i ę k s z y ze zwierząt lądowych.*

— *Róża jest najwonniejsza między kwiatami naszymi.* — **Z** pomiędzy dzieci najulubieńszem jest zwykle najmłodsze.

*

*

2. Teraz obaczmy, jak z przymiotnika, użytego w stopniu równym, tworzą się formy stopnia wyższego i najwyższego.

a) Stopień wyższy urabia się z przymiotnika w stopniu równym, przybierając do osnowy (tematu) przyrostek: **sz** — z końcówką rodzajową: **-y, -a, -e** (czyli) **-szy, -sza, -sze**, np.:

star-y,   słab-y,   łakomy
star-szy-a-e,   słab-szy-a-e,   łakom-szy-a-e.

b) Stopień najwyższy urabia się znowu z formy stopnia wyższego przez dodanie przedrostka: **naj** na początku wyrazu, np.:

chudy,   tani,   jadowity,
chudszy,   tańszy,   jadowitszy,
najchudszy,   najtańszy,   najjadowitszy.

3. Dla dźwięczności przed przyrostkiem **-sz**:

a) odrzuca się przyrostek **k** (*-ek, -ok*); np.:

słod-ki,   szyb-ki,   cien-ki,   dal-oki,   głęb-oki,
słod-szy,   szyb-szy,   cień-szy,   dal-szy,   głęb-szy.

b) miękczą się spółgłoski: **g, n, ł**; np.:

dług-i,   ukochan-y,   czuł-y,
dłuż-szy,   ukochań-szy,   czul-szy.

c) samogłoski: **a, o, a**, zamieniają się na: **e, e, e**, np. *biały—bielszy, wesóły—weselszy, mądry—mędrszy.*

d) przymiotniki, w których przed spółgłoskami płynnymi: *n, ñ, ł, r, w*, stoi jeszcze jaka inna spółgłoska, przybierają przed przyrostkiem: **-sz** zgłoskę: **-ej**, miękczącą poprzedzającą spółgłoskę twardą; np.:

piękn-y,   przedn-i,   nagł-y   ostr-y,   trzeźw-y,
piękni-ejszy | przedni-ejszy | nagl-ejszy | ostrz-ejszy | trzeźwi-ejszy.

4. Z całkiem innego tematu (osnowy) urabiają swe stopnie niektóre przymiotniki, jak:

dobr-<i>y</i>,	zł-<i>y</i>,	wiel-<i>ki</i>,	mał-<i>y</i>
łep-<i>szy</i>,	gor-<i>szy</i>,	więk-<i>szy</i>,	mni-<i>ej</i>szy

5. Wiele przymiotników nie stopniuje się wcale, gdy oznaczają przymiot, który się wzmóc nie daje, np.: *prawy, lewy, martwy, ustny, pieniężny, słoniasty, żelazny* i t. p.

* * *

5. **Stopniowanie omowne.** O m o w n i e, czyli przez opisanie, wyrażamy stopnie za pomocą pewnych przysłówków.

a) Stopień r ó w n y omawiają przysłówki: *bardzo, nadcr, wielce, wcale, nadzwyczaj, trochę, nieco, dosyć, prawie, niemal, byle, lada!* np.: *nieco zezowaty, dość smaczny.*

b) Stopień wyższy omawia się przysłówkami: *więcej, bardziej,* np.: *więcej szlachetny,*—albo gdy przymiot zniżyć chcemy, omawiamy go przysłówkiem: *mniej,* np.: *mniej dobry.*

c) Stopień najwyższy omawia się przysłówkami: *najwięcej, najbardziej, najmniej,* np.: *najmniej gadatliwy, najbardziej łasy.*

26. Odmiana liczebników.

§ 47.

Odmiana liczebników jest po większej części ta sama co i przymiotników, z wyjątkiem kilku, których wzór podajemy tu w całości.

Dwaj, dwa, dwie.

Forma osobowa.	Forma rzeczowa.	Rodzaj żeński.
M. <i>dwaj</i> panowie, <i>dwóch</i> panów	<i>dwa</i> noże	<i>dwie</i> gruszki,
D. <i>dwóch</i> panów,	{ <i>dwóch</i> nożów, <i>dwu</i> nożów,	{ <i>dwu</i> gruszek <i>dwóch</i> gruszek,
C. <i>dwom</i> panom,	{ <i>dwu</i> nożom, <i>dwom</i> nożom,	{ <i>dwu</i> gruszkom, <i>dwom</i> gruszkom,
B. <i>dwóch</i> panów, W. <i>dwaj</i> panowie!	<i>dwa</i> noże, <i>dwa</i> noże!	<i>dwie</i> gruszki, <i>dwie</i> gruszki!
N. <i>dwoma</i> panami,	{ <i>dwoma</i> nożami, <i>dwu</i> nożami,	<i>dwio</i> ma gruszkami
M. w <i>dwóch</i> panach	{ we <i>dwóch</i> nożach w <i>dwu</i> nożach.	{ w <i>dwu</i> gruszkach. we <i>dwóch</i> grusz- [kach.

Podług tego wzoru odmieniają się: *obydwaj*, *obydwa*, *obydwie*, (dawniej: *obadwaj*, *obadwa*, *obydwie*).

Obaj, *oba*, *obie* ma w dopełniaczu, celowniku, narzędniku i miejscowniku: *obu*; w bierniku przy osobowych rzeczownikach męskich: *obu*, przy innych jak w mianowniku.

Trzej, czterej — trzy, cztery.

Forma osobowa.	Forma rzeczowa.
M. <i>trzej</i> bracia,	<i>trzy</i> łokcie, kopy, słowa,
D. <i>trzech</i> braci,	<i>trzech</i> łokci, kóp, słów,
C. <i>trzem</i> braciom,	<i>trzem</i> łokciom, kopom, słowom,
B. <i>trzech</i> braci,	<i>trzy</i> łokcie, kopy, słowa,
W. <i>trzej</i> bracia!	<i>trzy</i> łokcie, kopy, słowa!
N. <i>trzema</i> braćmi,	<i>trzema</i> łokciami, kopami, słowami,
M. w <i>trzech</i> braciach	w <i>trzech</i> łokciach, kopach, słowach.

Uwaga. — Zamiast: *dwaj trzej, czterej*, możemy używać: *dwóch, trzech, czterech*, np.: *dwaj panowie — dwóch panów; trzej panowie — trzech panów; czterej panowie — czterech panów.*

Pięć, sześć, siedm, — aż do 99.

Liczebniki: *pięć, sześć siedm...* aż do 99, tudzież *kilka kilkanaście, wiele, ile, tyle* i t. p., mają także osobną odmianę

i to nawet dwojaka, według tego, czy liczebnik jest użyty przy rzeczowniku, czy też tylko sam; np. *dałem jałmużnę pięciom*, a: *dałem ją pięciu żebrakom*.

a) Kiedy liczebnik użyty jest sam, bez rzeczownika, odmienia się tak:

Forma **osobowa**.

- M. *pięciu*, (*kilku, jedenastu*),
- D. *pięciu*,
- C. *pięciom*,
- B. *pięciu*,
- W. *pięciu!*
- N. *pięcioma*,
- M. (w) *pięciu*,

Forma **rzeczowa**.

- pięć*,
- pięciu*,
- pięciom*
- pięć*,
- pięć!*
- pięcioma*,
- pięciu*.

b) W drugim razie, t. j. kiedy liczebnik użyty jest z rzeczownikiem, cała odmiana jego ma tylko jedno zakończenie na: **u**, ale za to rzeczownik się odmienia; jak oto:

Forma **osobowa**.

- M. *pięciu* wodzów,
- D. *pięciu* wodzów,
- C. *pięciu* wodzom.
- B. *pięciu* wodzów,
- W. *pięciu* wodzami,
- N. *pięciu* wodzami,
- M. w *pięciu* wodzach.

Forma **rzeczowa**.

- pięć* siostr, koni, miast,
- pięciu* siostr, koni, miast,
- pięciu* siostrom, koniom, miastom,
- } jak mianownik
- pięciu* siostrami, końmi, miastami,
- w *pięciu* siostrach, koniach, miastach.

Oboje troje, czworo, pięcioro, kilkoro i t. p.

- M. (ci) *oboje* rodzice,
- D. (tych) *obojga* rodziców,
- C. (tym) *oboju* rodzicom,
- B. (tych) *oboje* rodziców,
- W. jak mianownik
- N. (temi) *obojgiem* rodzicami
- M. (w tych) *obojgu* rodzicach.

- (to) *dwoje*, *czworo* ludzi,
- (tego) *dwojga*, *czworga* ludzi,
- (temu) *dwojgu*, *czworgu* lu-
- } jak mianownik [dziom,
- (tem) *dwojgiem*, *czworgiem*
- [ludzi,
- (w tem) *dwojgu*, *czworgu* lu-
- [dziach.

Przy *dwoje, troje, czworo...* kładzie się rzeczownik w przy-

padku II-gim; tylko w III-cim i VII-mym przypadku tych liczebników rzeczownik przybiera także końcówki deklinacyjne, odpowiednie tym przypadkom; więc w III-cim *dwojgu ludziom*, a w VII-ym *w dwojgu ludziach*.

Przy *oboje*, odmienia się rzeczownik w każdym przypadku równo z liczebnikiem, jak to właśnie wzorzec pokazuje, albowiem liczebnik *oboje* ma tu charakter przymiotnika.

Sto, — dwieście, — trzysta.

Liczebnik *sto*, jeżeli należy do rzeczownika, ma odmianę liczebnika; gdy zaś jest sam, wtedy jako rzeczownik przypadkuje się podług formy rzeczownika rodzaju nijakiego (*dzieło*).

Jako rzeczownik.

	<i>L. poj.</i>	<i>L. mn.</i>	<i>L. podwójna.</i>
M. B.	<i>sto</i>	<i>sta</i>	<i>ście</i> (dwie-ście)
D.	<i>sta</i>	<i>set</i>	<i>stu</i> (dwu-stu)
C.	<i>stu</i>	<i>stom</i>	<i>stu</i>
W.	<i>sto</i>	<i>sta</i>	<i>ście</i> (dwie-ście)
N.	<i>stem</i>	<i>stami</i>	<i>stoma</i>
M. w	<i>ście</i>	w <i>stach</i>	w <i>stu</i> .

Jako liczebnik.

Forma osobowa i rzeczowa.

- M. *stu* mężów, *sto* koni, kobiet, miast,
- D. *stu* mężów, koni, kobiet, miast,
- C. *stu* mężom, koniom, kobietom, miastom,
- B. *stu* mężów, *sto* koni, kobiet, miast,
- W. *sto* mężów, koni, kobiet, miast!
- N. *stu* mężami, końmi, kobietami, miastami.
- M. w *stu* mężach, koniach, kobietach, miastach.

Dwieście.

Forma osobowa i rzeczowa.

- M. *dwustu* mężów, *dwieście* koni, gwiazd, siodła,
- D. *dwustu* mężów, koni, gwiazd, siodła,
- C. *dwustu* mężom, koniom, gwiazdom, siodłom,
- B. *dwustu* mężów, *dwieście* koni, gwiazd, siodła,
- W. *dwieście* mężów, koni, gwiazd, siodła!
- N. *dwustu* mężami, końmi, gwiazdami, siodłami,
- M. w *dwustu* mężach, koniach, gwiazdach, siodłach.

Trzysta.

Forma osobowa i rzeczowa.

- M. *trzystu* mężów, *trzysta* koni, gwiazd, siodła,
- D. *trzech-set* lub *trzystu* mężów, koni, gwiazd, siodła,
- C. *trzemset* lub *trzystu* mężom, koniom, gwiazdom, siodłom,
- B. *trzechset* lub *trzystu* mężów, *trzysta* koni, gwiazd, siodła,
- W. *trzysta* mężów, koni, gwiazd, siodła,
- N. *trzystu* mężami, końmi, gwiazdami, siodłami,
- M. (w) *trzechset* lub *trzystu* mężach, koniach, gwiazdach,
[siodłach.

Podług: *trzysta* odmienia się także *czteryście*.

Liczebniki: *pięćset*, *sześćset* i t. d., odmieniają się wedle wzoru: *pięć*, z dodatkiem tylko formy: **set**, t. j. tak: *pięć-set*, II-gi przypadek: *pięciu-set* mężów, III-ci przypadek: *pięciu-set* mężom i t. d.

Liczebniki: *tysiąc*, *miljon*, odmieniają się prawidłowo jak rzeczowniki rodzaju męskiego, pierwszy podług wzoru: *król*, drugi podług: *anioł*.—Jeżeli wypadnie odmieniać: *dwa-kroć*, *trzykroć sto tysięcy* i t. p., to odmienia się tylko *dwa*, *trzy*, a *kroć sto tysięcy* dodaje się do tego nieodmiennie; np.

dwóch, *trzech*   { *kroć sto tysięcy*...
z dwoma, *trzema*   }

a jeżeli: *kroć* się odmienia, w takim razie: *sto tysięcy* kładzie się w dopełniaczu, np. z *pięcioma krociami* **stu tysięcy**.

27. Odmiana słów (czasowników).

§ 48.

1. W rozdziale pierwszym dowiedzieliśmy się już o czasowniku szczegółów następujących:

1) że **czasownik** (słowo) jest to wyraz, oznaczający **czynność, byt** lub **stan** podmiotu, np. *pracować, istnieć, siedzieć*;

2) że **czasowniki** (słowa) odmieniają się przez **osoby** i **liczby**; np. licz. pojedyncza 1-a osoba: *pracuję*, 2-ga osoba: *pracujesz*, 3-a osoba: *pracuje*; liczba mnoga: 1-a osoba: *pracujemy*; 2-a osoba: *pracujecie*; 3-a osoba: *pracują*;

3) że **czasownikiem** (słowem) wyrazić można różne sposoby czyli **tryby** czynności, jak oto: *żyję* (tryb oznajmujący), *żyłbym* (tryb warunkowy) *żyj!* (tryb rozkazujący):

4) że **słowo** ukazuje się także w postaci **bezokolicznika**, t. j. w takiej, w której nie wyraża ani osoby, ani liczby, np. *mówić, żyć, iść, pisać*;

5) że **słowa** bywają: a) **czynne przechodnie**, kiedy oznaczają czynność, przechodzącą na kogo lub na co, np. *chwałę (brata), kocham (matkę), ganię (leniwca)*; b) **czynne nieprzechodnie**, kiedy oznaczają czynność, która nie przechodzi, lecz odnosi się tylko do kogo lub czego drugiego, np.: *pomagam (przyjacielowi), ufam (ojcu)*; c) **ni-jakie**, kiedy oznaczają byt lub stan, np.: *wiatr wieje, deszcz pada, obraz wisi, zegar idzie, dziecię śpi*; d) **zwrotne**, powstałe z czynnych przechodnich przez dodanie zaimka *się*, na oznaczenie, że czynność podmiotu zwraca się ku temuż samemu podmiotowi, np. *chwalić się lub siebie* (a nie kogoś drugiego), *trafić się lub siebie, znać się, myć się* i t. p.; e) **zaimkowe**, wyrażające czynność nieprzechodnią, a używające stale zaimka: **się**, jak oto: *czołgać się, śmiać się, pocić się, bać się* i t. p.; наконец: f) **słowa nieosobowe**, przy których niema ani wyraźnej, ani domyślnej istoty działającej, jak: *grzmi, błyska się, świta, dnieje, boli* i t. p.

Między powyższemi rodzajami czasowników jedne mogą znowu wyrażać czynność **dokonaną**, t. j. spełnioną, skończoną odrazu, jak: *siąść, stuknąć, krzyknąć, zgnieść*; — inne czynność **niedokonaną**, jeszcze nie spełnioną, nie skończoną, a więc niejako trwającą, jak oto: *siadać, stukać, krzyczeć, gnieść*, — inne wreszcie czynność **częstotliwą**, t. j. często się powtarzającą, jak: *siadywać, mawiać, czytywać, pisywać*.

Czasowniki **przechodnie** wyrażać mogą, jak wiadomo, czynność przechodzącą na coś drugiego, np. *nauczyciel chwali ucznia*, i wtenczas mówimy, że są użyte w formie **czynnej**; — wszelako wyrażać także mogą takie zachowanie się podmiotu, że ten nietylko nie działa na coś drugiego, ale przeciwnie sam bierze na się czyjeś działanie, np. *uczeń jest chwalony przez nauczyciela*, i wtenczas mówimy, że czynność, taka: *jest chwalony*, użyta jest w formie **biernej**.

6) nakoniec mówiliśmy, że czasownikiem oznaczyć możemy różne chwile, czyli **czasy** czynności, jak oto: czas *teraźniejszy*: *piszę, pracuję* (teraz); czas *przeszły*: *pisałem, pracowałem* (dawniej); czas *przyszły*: *będę pisał, będę pracował* (kiedyś w przyszłości).

Oprócz tych trzech czasów możemy wyrazić jeszcze tak zwany czas **zaprzeszły**, wskazujący czynność jeszcze dawniejszą od przeszłej; np.: *Wilk zjadł był wół*; *strach dokoła powstał nieczmierny, bo wół był wierny*. W przykładzie tym forma: *zjadł był* jest właśnie owym czasem **zaprzeszłym**, gdyż wyraża istotnie czynność wcześniej odbytą, aniżeli tamta druga, także już przeszła czynność (*powstał*). Ale czasu tego rzadko używamy: zwykle zastępujemy go czasem przeszłym.

2. Zebrawszy teraz wszystko to, cośmy dotąd o czasowniku (słowie) powiedzieli, spostrzeżemy, że odróżniamy w nim: *osoby, liczby, czasy, tryby*, oraz czynności: *przechodnie, nieprzechodnie, zwrotne, zaimkowe* i *nieosobowe*, i wreszcie formy: *czynną* i *bierną*.

Otóż cały ten zasób zmian i znaczeń, jakim podlega czasownik, gdy nim wyrazić chcemy *osoby, liczby, czasy* i *tryby*, nazywamy po polsku **odmianą słowa** (czasownika), a z łacińska **konjugacją**.

3. Ponieważ w odmianie każdego czasownika zachodzi wiele form takich, które nie są pierwotnymi, ale raczej złożonymi z dwóch form, t. j. z formy czasownika danego i ze słowa posiłkowego **być**, obejrzymy więc najpierwej konjugację owego słowa posiłkowego.

Odmiana słowa posiłkowego (*być*).

Słowo: **być** należy do słów nieforemnych i ma trzy pierwiastki: **jes, by, będą**, podług których tworzymy odpowiednie czasy.

Bezokolicznik: **być**.

T r y b o z n a j m u j ą c y.

Czas teraźniejszy.

L. pojed.	Osoba 1.	<i>jestem</i> ,	L. mn.	Osoba 1.	<i>jestęśmy</i> ,
	"	2. <i>jesteś</i> ,		"	2. <i>jesteście</i> ,
	"	3. <i>jest</i> .		"	3. <i>są</i> .

Czas przeszły.

Licza pojedyncza.		Liczba mnoga.	
Rodz.	męski, żeński, nijaki	For. osob.	For. rzeczowa.
Osoba 1.	<i>byłem, byłam</i> —	<i>byliśmy,</i>	<i>byłyśmy</i>
"	2. <i>byłeś, byłaś</i> ,	<i>byliście,</i>	<i>byłyście,</i>
"	3. <i>był, była, było</i> .	<i>byli,</i>	<i>były</i> .

Czas przyszły.

L. pojed.	Osoba 1.	<i>będę</i> ,	L. mn.	Osoba 1.	<i>będziemy</i> ,
	"	2. <i>będziesz</i> ,		"	2. <i>będziecie</i> ,
	"	3. <i>będzie</i> .		"	3. <i>będą</i> .

Tryb warunkowy.

Współczesny.

Liczba pojedyncza.		Liczba mnoga.	
Rodzaj:	męski, żeński, nijaki.	F. osob.	F. rzecz.
Osoba 1.	<i>byłbym, byłabym</i> . —	<i>byłbyśmy</i>	<i>byłybyśmy</i> ,
"	2. <i>byłbyś, byłabyś</i> , —	<i>byłbyście</i> ,	<i>byłybyście</i> ,
"	3. <i>byłby, byłaby, byłoby</i> .	<i>byłby</i> .	<i>byłyby</i> .

Miniony.

Liczba pojedyncza.

Rodzaj:	męski.	żeński.	nijaki.
Osoba 1.	<i>byłbym</i> był ,	<i>byłabym</i> była ,	—
„ 2.	<i>byłbyś</i> był ,	<i>byłabyś</i> była ,	—
„ 3.	<i>byłby</i> był ,	<i>byłaby</i> była ,	<i>byłoby</i> było .

Liczba mnoga.

	Forma osobowa.	Forma rzeczowa.
Osoba 1.	<i>bylibyśmy</i> byli ,	<i>byłobyśmy</i> były ,
„ 2.	<i>bylibyście</i> byli ,	<i>byłobyście</i> były ,
„ 3.	<i>byliby</i> byli .	<i>byłoby</i> były .

I m i e s ł o w y.

Współczesne.

- a) nieodmienny: *będąc*,
 b) odmienny: *będąc-y, -a, e*.

Czasu przeszłego.

- a) zaprzęsły: *bywszy*,
 b) przeszły: *był, -a, -o, (były, -a, -o)*.
 c) bierny: *[były, -a, -e]*,
(przeczyty, odbyty).

Czasu przyszłego (przez opisanie):

- a) nieodmienny: *mając być*,
 b) odmienny: *mając-y, -a, -e, być*.

Tryb rozkazujący.

L. pojed.	Osoba 1. (niema)	L. mn.	Osoba 1. <i>bądźmy</i> ,
„	2. <i>bądź</i> ,	„	2. <i>bądźcie</i> ,
„	3. <i>niech będzie</i> ,	„	3. <i>niech będą</i> .

Uwagi. — 1. Końcówki osobowe w odmianie wzoru czasownika: *być* i innych czasowników polskich są następujące:

w l. pojed. osoba **1-a** ma końcówkę **-m**
                   " **2-a** " " **-sz, -ś**
                   " **3-a** " " — (pierwotnie **-t**, które utrzymało się jedynie w formie *jest*, zresztą znikło).

w l. mnogiej osoba **1-a** ma końcówkę **-my**
                   " **2-a** " " **-cie**
                   " **3-a** " " **-n** (pierwotn. **nt**), które po odpadnięciu **t**, zlało się z poprzedzającą samogłoską w nosowe **a**.

Końcówki te dodają się albo bezpośrednio do tematu, albo za pośrednictwem pewnych samogłosek zwanych w takim razie **spójkami**.

2. Pierwotne formy czasu teraźniejszego od słowa: *być* brzmiały tak: **jeśm** (*jestem*), **jeś** (*jestes*), **jest**; **jeśmy** (*jestesmy*), **jeście** (*jestescie*), **sant** (*sa*), i były jeszcze używane w wieku XV. Następnie ustąpiły miejsca dzisiejszym: *jestem*, *jestes*, *jest...* i t. d., które powstały w sposób następujący: do 3-ej osoby liczby pojed. **jest**, którą wzięto za temat, zaczęto dodawać końcówki osobowe, i tak powstały formy dzisiejsze: *jest-em*, *jest-eś*, *jest-eśmy*, *jest-eście*; — osoba zaś 3-a liczby pojedynczej i mnogiej (*jest* i *sa*), pozostały niezłożonemi.

3. Formy czasu przeszłego: *byłem*, *byłeś*, *był*, urobiły się w ten sposób, że do imiesłowu czasu przeszłego *był*, *-a*, *-o*, dodawano formy: **jeśm**, **jeś**, **jeśmy**, **jeście...**, t. j. *był*—**jeśm**, *był*—**jeś**, *byli*—**jeśmy**, *byli*—**jeście**, —i tak powstały dzisiejsze: *był-e-m*, *był-e-ś*, *byli-śmy*... i t. d.

Ponieważ formy: *byłem*, *byłeś*, *byliśmy*, *byliście*, są formami złożonemi, można też z tej przyczyny oddzielać od nich końcówki i przyczepiać do poprzedzających wyrazów: np. zamiast *gdy byłem*, mogę powiedzieć: *gdym był*; zamiast: *że byłeś*, mogę powiedzieć: *żeś był*, *my byliśmy* = **myśmy byli**, ale *byliście* = **alcście byli**. Na to podobieństwo, można oddzielać końcówki osobowe od form: *jestem*, *jestes*, np.: *ja jestem* = **jam jest**, *ty jestes* = **tyś jest**.

Żadną jednak miarą nie można odrywać końcówek w formach niezłożonych; np. formy: *kocham*, nie można rozłożyć na: *ja-m kocha*, ponieważ *kocham* składa się poprostu tylko z osnowy: *kocha* i czystej końcówki *-m*, kiedy przeciwnie tamte (*byłem=był+jeśm*) powstały z dwóch oddzielnych wyrazów.

4. Poznawszy tedy odmianę słowa posiłkowego: *być*, obaczmy teraz, jak wygląda odmiana innych czasowników polskich.

Wzorzec czasowania (konjugacji) słów.

Uwaga. Wzorzec ten podajemy bez wyszczególniania wszystkich osób, liczb i rodzajów, ponieważ je sobie każdy uczeń, po gruntownem przerobieniu czasownika *być*, z łatwością dopełnić i domówić potrafi. Nasz zaś wzorzec przedstawi nam się za to tem wyraźniej i treściwiej.

A. Strona czynna.

Bezokolicznik.

Słowo niedokonane: *mówić*.

Słowo częstotliwe: *mawiać*.

Słowo dokonane: *zmówić*¹⁾.

Tryb oznajmujący.

Czas **teraźniejszy:** { a) niedok. *mówię, mówisz, mówi*, i t. d.
 b) częstotl. *mawiam*.
 c) słowa dokonane nie mają czasu teraźniejszego.

Czas **przeszły:** { a) niedokon. *mówiłem*,
 b) częstotl. *mawiałem*,
 c) dokon. *zmówiłem*.

¹⁾ ...albo też: **prze-, przy-, do-, w-, za-, u-, od-***mówić*. Niektórzy gramatycy biorą słusznie każdy odcień czasownika za osobny czasownik, np. *mówić* jest inny czasownik, *wymówić* inny, *przemówić* inny, *odmówić* także inny i t. d.

Czas **zaprzeszły**: { a) niedok. *mówiłem był*,
b) częst. *mawiałem był* (*bywało mawiałem*)
c) dokon. *zmówiłem był*.

Czas **przyszły**: { a) nied. *będę mówił* albo: *mówić będę*.
b) częst. *będę mawiał* albo *mawiać będę*,
c) dokon. *zmówię*.

Tryb warunkowy.

Współczesny: { a) niedokon. *mówiłbym*,
b) częstotl. *mawiałbym*,
c) dokon. *zmówiłbym*.

Miniony: { a) niedokon. *byłbym mówił*,
b) częstotl. *byłbym mawiał*,
c) dokon. *byłbym zmówił*.

Imiesłowy.

Współczesne.

- nieodmienny: *mówiąc—mawiając*.
- odmienny: *mówiący, a, e,—mawiający, a, e*.
- słowa dokonane nie mają imiesłowów współczesnych.

Czasu przeszłego.

- czynny: *mówił, a, o,—mawiał, a, o—zmówił, a, o*¹⁾.
- zaprzeszły: *zmówiwszy*.
- bierny: *mówiony, a, e,—mawiany, a, e,—zmówiony, a, e* i t. p.²⁾.

Tryb rozkazujący.

- niedokonany: *mów, niech mówi; mówmy, mówcie, niech mówią*.
- częstotliwy: *mawiaj* i t. d.
- dokonany: *zmów* i t. d.

1) Ten imiesłów nie używa się sam, a tylko wchodzi w skład czasu przeszłego (*mówił + jeśm = mówiłem*), czasu przyszłego (*będę mówił*) i trybu warunkowego (*mówiłbym*): stąd nazywają go także imiesłowem posiłkowym.

2) Od czasowników nijakich tworzy się imiesłów nijaki, np. przeszły, a, e, — zleżały, a, e, — zbiegły, a, e, i t. p.

Sposób nieosobowy.

Tryb oznajmujący.

Czas **teraźniejszy**: *mówi się, mawia się.*

Czas **przeszły**: *mówiło się, mawiało się, zmówiło się, albo: mówiono, mawiano, zmówiono.*

Czas **przyszły**: *będzie się mówiło, będzie się mawiało, zmówi się.*

Tryb warunkowy.

Współczesny: *mówiłoby się, mawiałoby się, zmówiłoby się, albo: mówionoby, mawianoby, zmówionoby.*

Miniony: *byłoby się mówiło, byłoby się mawiało, byłoby się zmówiło.*

B. Strona bierna.

Stronę bierną urabiamy z *imiesłowu biernego*, kończącego się na **-ny, a, e**, (np. *chwalony, a, e*, — *mówiony, a, e*), lub na: **-ty, a, e** (np. *bity, a, e*—*myty, a, e*) i ze słowa posiłkowego **być**, odmienianego przez wszystkie osoby, liczby, czasy i tryby, jak oto:

Bezokolicznik.

Słowo niedokonane: *być chwalonym.*

Słowo dokonane: *być prze-, za-, wy-, po-chwalonym.*

Tryb oznajmujący.

Czas **teraźniejszy**: { a) niedokon. *jestem chwalony.*
                                  { b) dokon. (niema czasu teraźn.).

Czas **przeszły**: { a) niedokon. *byłem chwalony,*
                                  { b) dokon. *byłem* albo *zostałem po-chwalony.*

Czas **zaprzyszły**: { a) niedok. (niema).
                                  { b) dokon. *byłem* albo *zostałem był pochwalony*

Czas przyszły { a) niedokon. *będę chwalony*,
 { b) dokon. *będę* albo *zostanę pochwalony*.

Tryb warunkowy.

Współczesny { a) niedokon. *byłbym chwalony*,
 { b) dokon. *byłbym (zostałbym) pochwalony*.

Miniony: { a) niedokon. *byłbym był chwalony*,
 { b) dokon. *byłbym był* albo *zostałbym był pochwalony*.

Imiesłowy.

Współczesny.

nieodmienny: *będąc chwalony, a, e*, lub: *pochwalony, a, e*.

Czasu przeszłego.

odmienny bierny (służący za podstawę dla całej odmiany biernej): *chwalony, a, e*, lub: *pochwalony, a, e*¹⁾.

Czasu przyszłego.

(przez opisanie): *mający być chwalony, a, e*, lub: *pochwalony, a, e*.

Tryb rozkazujący.

- a) niedokon. *bądź chwalony, a, e*.
 b) dokon. *bądź pochwalony, a, e*.

U w a g a.

Czas terażniejszy strony biernej wyrażamy ozdobniej, gdy opuszczamy słowo posiłkowe, wtedy końcówki osobowe, dodają się wprost do imiesłowu, np.:

chwalony, chwalona — chwaleni, chwalone.

kończówki: -m,   -m,   -śmy,   -śmy,
                   -ś,   -ś,   -ście,   -ście.

¹⁾ Staropolskie: *chwalon, a, o*, w czasie przeszłym miało: *chwalono jest*, z czego powstała dzisiejsza forma nieosobowa: *chwalono*.

Liczba pojedyncza.

1. *chwalonym, chwalonam,*
2. *chwalonyś, chwalonaś,*
3. *chwalony, a, e.*

Liczba mnoga.

*chwaleniśmy, chwaloneśmy,
chwaleniście, chwaloneście,
chwaleni, chwalone.*

Forma bierna rzadko się używa w języku polskim; zastępujemy ją często formą nieosobową, np. *kosi się łąkę*, albo: *łąka kosi się*; *kosilo się łąkę*, *koszono łąkę*, albo: *łąka kosila się*. Zauważyć potrzeba, że takie formy, chociaż są z zaimkiem **się**, nie mają znaczenia zwrotnego.

Używa się często strony biernej bez słowa posiłkowego: *być*, np. *Ściany tak opatrzone, iż bydłu zimno nie dokurzy* (Krasicki). — *Ster i żagiel utracon* (Kochanowski). — *Pozbawion nadziei*.

Stronę bierną mogą mieć tylko słowa przechodnie, np.: *kocham—jestem kochany*; *słyszę—jestem słyszany*; *biore—jestem brany* i t. d.

* *

Trzy odmiany czasowników.

Wszystkie czasowniki (słowa) rozkładamy na trzy odmiany (konjugacje), a to wedle znamion w temacie, który znajdujemy w 3-ej osobie czasu teraźniejszego.

I-ej odmiany znamieniem jest samogłoska **-a** w temacie **3-ej osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego**; np. (*kochać*)—*kocha*, (*mieć*)—*ma*.

II-ej odmiany znamieniem jest: **-y** lub **i-** w teje samej 3-ej osobie, np. (*słyszeć*)—*słyszysz*, (*gasić*)—*gasi*.

III-ej odmiany znamieniem jest: **e**, np. (*myć*)—*myje*, (*krajać*)—*kraje*, (*dziękować*)—*dziękuje*.

Wzorzec trzech odmian czasownikowych konjugacji.

I odmiana

II odmiana

III odmiana

Tryb oznajmujący.

Bezokolicznik.

*kochać,**uczyć, robić,**pisać.*

Czas terażniejszy lub przyszły dokonany.

Podstawą odmiany tych czasów jest temat (występujący w trzeciej osobie liczby pojedynczej), — do którego dodajemy końcówki osobowe.

<i>kocham,</i>	<i>uczę,</i>	<i>robię,</i>	<i>piszę,</i>
<i>ukocham,</i>	<i>nauczę,</i>	<i>zrobię,</i>	<i>napiszę,</i>
<i>kochasz,</i>	<i>uczysz,</i>	<i>robisz,</i>	<i>piszesz,</i>
<i>kocha,</i>	<i>uczy,</i>	<i>robi,</i>	<i>pisze,</i>
<i>kochamy,</i>	<i>uczynimy,</i>	<i>robimy,</i>	<i>piszemy,</i>
<i>kochacie,</i>	<i>uczycie,</i>	<i>robicie,</i>	<i>piszecie,</i>
<i>kochają.</i>	<i>uczą.</i>	<i>robią.</i>	<i>piszą.</i>

Czas przeszły.

Od tematu urabia się naprzód imiesłów czynny czasu przeszłego: *kochał*, *-a*, *-o*, a z niego dopiero przez dodanie końcówek osobowych tworzy się czas przeszły.

(temat: <i>kocha</i>),	(<i>uczy</i>),	(<i>robi</i>),	(<i>pisa</i>) ¹⁾
(im. cz. <i>kochał</i>),	(<i>uczył</i>),	(<i>robił</i>),	(<i>pisał</i>),
<i>kochałem,</i>	<i>uczyłem,</i>	<i>robiłem,</i>	<i>pisałem,</i>
<i>kochałeś,</i>	<i>uczyleś,</i>	<i>robileś,</i>	<i>pisaleś,</i>
<i>kochał</i>	<i>uczyl,</i>	<i>robił,</i>	<i>pisal,</i>
i t. d.	i t. d.	i t. d.	i t. d.

Czas zaprzeszyły

tworzy się z czasu przeszłego danego czasownika i z czasu przeszłego słowa posiłkowego: **być**.

kochałem był | *uczyłem był*, *robiłem był*, | *pisałem był*.

Czas przyszyły

tworzy się z imiesłowu czynnego i z czasu przeszłego słowa posiłkowego: **być**.

będę kochał, *a, o*, | **będę uczyl**, **będę robił**, | **będę pisal**.

albo z bezokolicznika i z czasu przyszłego słowa: **być**.

kochać będę, | *uczyć będę*, *robić będę*, | *pisać będę*.

¹⁾ Jest to słowo dwutematowe (*pis—pisa*).

Tryb warunkowy.

urabia się z imiesłowu czasu przeszłego i z przyrostka: **by**
z odpowiednią końcówką osobową.

1. Współczesny: *kochałbym, uczyłbym, pisałbym.*
2. Miniony: *kochałbym był, uczyłbym był, pisałbym był.*

I m i e s ł o w y .

Współczesne

tworzą się z 3-ej osoby liczby mnogiej czasu teraźn. trybu
oznajmującego przez dodanie końcówek: **c, cy.**

Nieodmienny: *kochając, | ucząc, robiąc, | pisząc*
Odmienny: *kochający, | uczący, robiący, | piszący.*

Czasu przeszłego.

a) czynny tworzy się od tematu przez dodanie koń-
cówek: **ł, a, o.**

kochał, a, o, | uczył, a, o, robił, a, o, | pisał, a, o.

b) zaprzeszły tworzy się przez dodanie do tematu
końcówki: **szy**, — jeżeli temat jest samogłoskowy,
to wstawiamy **w** przed końc. **szy**.

kocha|w-szy uczy|w-szy, robi|w-szy, pisa|w-szy.

c) bierny tworzy się przez dodanie do tematu końców-
wek: **ny, ty.**

kochany, a, e, uczoney, a, e, robiony, a, e, pisany, a, e.

Czasu przyszłego (omownie):

tworzy się z bezokolicznika danego czasownika i imiesłowu
współczesnego czasownika: **mieć.**

- a) nieodmienny: **mając** *kochać — uczyć, robić, umieć,*
писаć.
- b) odmienny: **mający, a, e** — *kochać — uczyć, robić, umieć,*
писаć.

Tryb rozkazujący.

tworzy się z tematu, przez dodanie do niego końcówki: **j** lub **i**, które z poprzedzającą spółgłoską tematową zamienia się na odpowiednią miękka.

<i>kochaj</i>	<i>ucz (ucz-i)</i>	<i>rób (robi)</i>	<i>pisz (pisi)</i>
<i>kochajmy</i>	<i>uczmy</i>	<i>róbmy</i>	<i>piszmy</i>
<i>kochajcie</i>	<i>uczcie</i>	<i>róbcie</i>	<i>piszcie.</i>

Ćwiczenia dla wprawy.

I-sza odmiana

a) *śpiewać (śpiewam, śpiewasz, śpiewa...); wołać, słuchać, kasać, stukać, mijać, nazywać, porywać.*

b) *znać, pchać, dbać, tkać, lkać; — mieć; — dać (dam, dasz, da).*

II-ga odmiana

a) *uczyć (uczę, uczysz, uczy...); liczyć, głuszyć, ruszyć, służyć, ważyć, dzierżyć, warzyć, wierzyć; — milczeć, jęczeć, słyść, leżeć, patrzeć.*

b) *robić (robię, robisz, robi...); kupić, kropić, gubić, trafić, mówić, czynić, poić, taić.*

Uwaga do II-ej odmiany.

Jeżeli w czasownikach, zakończonych na: **-ić, -eć**, ostatnia spółgłoska tematowa jest **ci e n k a**, takowej w **I-ej osobie** licz. pojed. i **3-ej osobie** licz. mnogiej odpowiada **g r u b a**, np.:

<i>nucić</i>	<i>radzić</i>	<i>prosić</i>	<i>musieć</i>	<i>wozić</i>	<i>jeździć</i>	<i>gościć</i>
<i>(nuć)</i>	<i>(radź)</i>	<i>(proś)</i>	<i>(muś)</i>	<i>(woź)</i>	<i>(jeźdź)</i>	<i>(gość)</i>
<i>nuę</i>	<i>radę</i>	<i>proszę</i>	<i>muszę</i>	<i>wożę</i>	<i>jeźdżę</i>	<i>goszozę</i>
<i>nucisz...</i>	<i>radzisz...</i>	<i>proszisz...</i>	<i>musisz...</i>	<i>wozisz...</i>	<i>jeździsz...</i>	<i>gościsz...</i>
<i>nuęa</i>	<i>radza</i>	<i>prosza</i>	<i>musza</i>	<i>woża</i>	<i>jeźdża</i>	<i>goszoza</i>

Podobnież: *nęcić, karcieć, chodzić, gnieździć, głosić, grozić, pościć, pomnieć; — czcić (czcij, czczę...).*

III-cia odmiana.

a) *szczebio**ta**ć (szczebio**c** lub szczebio**cz** — szczebioce lub szczebio**cz**e...); koł**ys**ać (kołysz — kołysz**e**), cesać, opasać; ka**z**ać (ka**ż** — ka**że**), mazać, wiązać; p**łu**kać (p**łu**cz — p**łu**cz**e**);*

strugać (*struż* — *struże*); *kopać* (*kop* (i) — *kopie*), *sypać*, *skubać*; *orać* (*orz* — *orze*).

b) *polować*, *pracować*, *chorować*, *budować*, *gospodarować*; *zgadywać*, *wywoływać*, *zyskiwać*.

c) *mądrzeć*, *głupić*, *boleć*, *zółknąć*, *butwieć*, *siwieć*, *kamienieć*.

d) *piąć*, *grzać*, *siać*, *lać*, *ślać*, (*szle*), *ślać* (*ściele*).

e) *myć*, *żyć*, *tyć*, *kryć*, *wyc*, *pić*, *bić*, *wić*.

f) *mleć*, *pleć*.

g) *czuć*, *kuć*, *żuć*, *snuć*, *knuć*, *truć*, *szczuć*, *wyzuć*, *obuć*, *kłuć* (*kluje*), *kłuć* (*kole*); *pruć* (*pruje* i *porze... porą*).

Uwaga do III-ej odmiany.

W następujących czasownikach spółgłoska tematowa twarda nie mięknie w I-ej osobie liczby pojedynczej i w 3-ej osobie liczby mnogiej:

a) we wszystkich na: **-ać**, jak oto: *dąć*, (*dmij* — *dme*, *dmiesz*, *dmą*); — *piąć* (*pnij* — *pnę*, *pniesz*, *pną*) i t. p.

b) we wszystkich na: **e, dz, ść, źć**, jak oto: *tłuc* (*tłucz* — *tłukę*, *tłuczysz*, *tłuką*); *strzedz* (*strzeż* — *strzeżę*, *strzeżysz*, *strzeżą*); — *paść* (*paś* — *pasę*, *pasiesz*, *pasą*); podobnie: *nieść*, *iść*, *leść* i t. p.

c) w pięciu czasownikach na: **-ać**, jak oto: *prac* (*pierz*, *piorc*, *pierzysz*, *piorą*); — *brać* (jak: *brać*), *stać się* (*stań się* — *stanę się*, *staniesz się*, *staną się*); — *wstać* (jak: *stać się*), *jechać* (*jedź* — *jadę*, *jedziesz* — *jadą*).

d) w pięciu czasownikach na: **-rzeć**, jak oto: *trzeć* (*trzeź* — *trę*, *trzesz*, *trą*); — *drzeć*; — *mrzeć*; — *wrzeć*; — *przeć*.

W czasowniku: *chcieć*, *chciej*, cienie **ć** we wszystkich osobach zamienia się na grube **ć**: *chcę*, *chcesz*, *chcę*, *chcemy*, *chcicie*, *chcą*.

Przemiany spółgłosek oraz samogłosek łatwo objaśniają się ogólnymi prawami głosowni, wskazanymi w § 36.

*   *

Uwagi ogólne.

1. Są czasowniki, kończące się na: **ać**, które odmieniają się albo podług I-ej, albo podług III-ej odmiany; np. *łechtać*:
podług I odm. (*łechtaj*) *łechtam*, **-asz**, **-a**, **-amy**, **-acie**, **-ają**.
podług III odm. (*łechc*) *łechcę*, **-esz**, **-e**, **-emy**, **-ecie**, **-ą**.

Tu należą słowa: *migotać, trzepotać, gruchotać, łomotać, świegotać* i t. d. Tudzież: *kolatać, plątać, deptać*; — *gdać, kwokać, krakać, strugać*; — *zyskać, głaskać, muskać, klaskać, mlaskać, pluskać*; — *paplać, babrać, szemrać, gderać, guzdrać się*; — *świstać, gwizdać*; — *chlastać, chłostać, chlustać* i t. p.

2. W niektórych czasownikach jedne formy używają się więcej z pierwotnej, inne więcej z narodziętej osnowy (tematu), np. *rzec, rzekl, rzeknij, rzeknę* (od rzadziej używanego: *rzeknąć*); *kraść, kradł, kradnij; kradnę* (od rzadziej używanego: *kradnąć*); — *biegł, biedz (biec), biegnij, biegnę* (od *biegnąć*) i t. d.

3. Wiele czasowników ma dwie osnowy (**słowa dwutematowe**), np. *pisać* ma: *pis* — *pisa*; *kupować* ma: *kupu* — *kupowa*; *dźwignąć* ma: *dźwiga* — *dźwigną*.

Zgłoska: **ną**, wypada często w czasie przeszłym; np.: *schudnął* — *schudł*, *rzeknął* — *rzekl*, *niknął* — *nikł*, *pekł*, *mokł*, *oslepl*, *gaśl*, *kwitł*, *marzł*.

4. Czasowniki, mające tylko 3-cią osobę liczby pojedynczej na rodzaj nijaki przez wszystkie tryby i czasy, nazywają się **nieosobowemi**; takimi są, np.: *grzmieć* — *niech grzmi, grzmiało, będzie grzmiało, grzmiałoby* i t. d. Podobnie: *błyskać się* — *błyska się*, *świtać* — *świta, dzień* — *dnieje, marznąć* — *marznie, goreć* — *gore* i t. p.

Dla nieosobowego wyrażenia się używamy najczęściej czasownika *być*, a w tym razie towarzyszy mu zwykle rzeczownik lub zaimek, np. *żał było*, przyczem jednak rzeczownik: *żał* nie jest bynajmniej podmiotem, lecz raczej tylko określeniem orzeczenia: *było*, widać to bowiem po niezwyklej zgodzie tych wyrazów: *żał było*.

To samo rozumie się o wyrażeniach nieosobowych: *wstyd było, trzeba, potrzeba było (jest lub będzie)*. Wyraz: *trzeba* był dawniej rzeczownikiem i znaczył tyle, co: *ofiara, konieczność*, niczem się też nie różni od swego pochodnego: *potrzeba*. Podobnie ma się rzecz z wyrażeniem: *można (jest, było, będzie)* gdzie: *można* jest znowu przymiotnikiem rodzaju żeńskiego z domysłnikiem: *rzecz*.

Oprócz tego każdy czasownik osobowy może służyć w 3-iej osobie liczby mnogiej do wyrażenia nieosobowych np. *mówią, powiadają*, przyczem domyślamy się podmiotu: ludzie.

Mamy nakoniec czasowniki, które używają się wprawdzie zawsze z wyraźnym podmiotem, ale nie inaczej, jak tylko w **3-iej osobie** liczby pojedynczej lub mnogiej: *boli mnie głowa, bolą go zęby*; albo: *to się tycze, sprawy tyczą się* i t. p. Słowa takie nazywamy **trzecioosobowemi**.

Przyrostki, towarzyszące słowu.

Dla tem lepszego uwydatnienia czynności, wzmacniamy bardzo często czasowniki polskie przyrostkami, np. *bądźże rozsądny! daszli mu zapłatę?*

Takimi przyrostkami są: **ć, ci, li, no, z, że**.

a) Przyrostek: **ć** i **ci** jest to właściwie celownik liczby pojedynczej zaimka: **ty** (*tobie* albo *ci*), który z czasem utracił to zaimkowe znaczenie, np. *dałci mu — byłać to kobieta*.

b) Przyrostek: **ż** i **że** łączy się najczęściej z trybem rozkazującym, np. *daży mi pokój! niechże będzie, jak bywało!* Niekiedy jednakże używamy tego przyrostka z innymi formami czasownika dla wyrażenia pytania i wsuwamy go w formach złożonych pomiędzy imiesłów i końcówki osobowe (powstałe z czasownika posiłkowego): *m, ś, śmy, ście*, jak oto: *powiedział-żeś prawdę? widzieli-żeście zaćmienie księżycy?*

c) Przyrostek: **li** znaczy to samo, co pytające: *czy, czyli* lub warunkowe: *jeżeli*, np. *dałi Bóg! (zam. jeżeli da Bóg), daszli mu zapłatę? (czy dasz mu zapłatę?)*.

d) Przyrostek: **no** (jeno) jest szczątkiem liczebnika: *jedno*, (staropolskie **jeno** znaczy tyle, co: *tylko*). Używa się z formami trybu rozkazującego, jak oto: *chodźjeno tu! — dażyjeno mu pokój! — niechajno podrośnie!*

Niekiedy z przyrostkami: **ć, ż**, łączy się jeszcze w znaczeniu przyrostka zaimek: **to**, np. *byłże to twój syn? byłać to kobieta rzadkich cnót*.

ROZDZIAŁ TRZECI.

N a u k a o z d a n i u (SKŁADNIA).

28. Zdanie złożone i zdanie ściągnięte.

§ 49.

1. *Dusza prawdziwie wielka jest zawsze pełna prostoty.—Porządek jest nam potrzebny we wszystkich okolicznościach życia.—Nieszczęście rozwija w dobrych sercach zarody cnót. — Pochwała naszego własnego sumienia jest najśłodsza nagrodą cnoty na ziemi.*

Przeczytać głośno i wyraźnie każde zdanie z osobna! Rozłożyć każde na części składowe, t. j. wskazać podmiot, orzeczenie i określenia.—Otóż:

Każde z tych zdań jest zdaniem **prostem**, ponieważ ma tylko jeden podmiot i jedno orzeczenie.

2. *Bóg zasmuci,
Bóg pocieszy.*

Jak się mają do siebie te dwie myśli, jeśli je z sobą porównamy? (...dopełniają się wzajemnie);

albo: *Piękność mija,
Cnota trwa.*

albo: *Wolno myśl,
Prędko czyni!*

W jakim związku są i te myśli do siebie? (...w związku pokrewnym)! Otóż:

Myśli **pokrewne** lub **dopełniające się wzajemnie** można łączyć w jedno większe zdanie, oddzielając je tylko przecinkiem od siebie. Tak: *Bóg zasmuci, Bóg pocieszy.*—*Piękność mija, cnota trwa.* — *Wolno myśl, prędko czyn.*—*Człowiek sądzi, a Bóg rządzi.*—*Jaka praca, taka płaca.*—*Śluchaj starszego, a unikniesz złego.*

Zdanie, które się składa z dwóch lub kilku zdań *pokrewnych* lub *dopełniających się wzajemnie*, nazywa się **zdanieniem złożonym**.

3. «*Słownik śpiewa przesłicznie. Pies jest wierne stworzenie*». Ileż to zdań? Czy te zdania wyrażają myśli w czemkolwiek podobne lub zbliżone do siebie? Otoż zdań niepodobnych i w żadnym związku ze sobą nie pozostających, nie można łączyć w jedno większe zdanie, ale trzeba je zawsze oddzielać kropką.

* * *

4. «*Człowiek myśli, człowiek mówi*». Ileż to zdań? Jak się mają te dwie myśli do siebie? Czy można je połączyć w jedno większe zdanie?

O kim jest mowa w pierwszym zdaniu? A o kim w drugim? Która część zdania powtarza się w jednym i drugim zdaniu? (Podmiot). — Otóż:

Ta część, która się **powtarza niezmiennie** w dwu lub kilku zdaniach, kładzie się **raz** tylko, a reszta wyrazów łączy się w jedno zwarte zdanie, jak oto: *Człowiek myśli i mówi.*

5. *Złoto jest kruszcem szlachetnym.*
Srebro jest kruszcem szlachetnym.
Platyna jest kruszcem szlachetnym.

Wskazać orzeczenia w tych trzech zdaniach! Która część zdania powtarza się tu jednakowo trzy razy? I tu więc owa powtarzająca się część zdania kładzie się **raz** tylko i to w liczbie mnogiej, a reszta wyrazów łączy się znowu w jedno zdanie; jak oto: *Złoto, srebro i platyna są kruszcami szlachetnymi.*

6. *Bocian zjada żaby.*
Bocian zjada jaszczurki.
Bocian zjada węże.

Wskazać podmioty w tych zdaniach! Wskazać orzeczenia! Wskazać przedmioty (IV przypadki)! Które części zdania powtarzają się tu jednako? (... podmioty i orzeczenia).

Ściągnąć zatem te trzy zdania w jedno zdanie:
(Bocian zjada jaszczurki, żaby i węże).

7. *Kamień leży martwy w głębi ziemi.*
Sól leży martwa w głębi ziemi.
Drogie kruszce leżą martwe w głębi ziemi.

Które części zdania powtarzają się w owych trzech przykładach jednako? (... orzeczenie, przydawka i określenie przysłówkowe). Można więc połączyć (**ściągnąć**) te trzy zdania w jedno zwięzłe zdanie: *Kamień, sól i drogie kruszce leżą martwe w głębi ziemi.*

Z tych, jak i powyższych przykładów okazuje się, że:

Jeśli w dwu lub kilku zdaniach powtarza się ciągle albo podmiot, albo orzeczenie, albo wreszcie jakabądź inna część zdania, natenczas można te zdania **ściągnąć** w jedno zwięzłe zdanie, które dlatego nazywa się **zdaniem ściągniętem**.

Uwaga. W zdaniu ściągniętem znajdują się więc wyrazy, które były częściami innych zdań, przedtem nieściągniętych, np.: *lipa, dąb, olcha, jesion należą do drzew liściastych.* Takie wyrazy: *lipa, dąb, olcha, jesion...* są to podmioty czterech zdań, które w jedno powyższe zostały ściągnięte. Otóż: **wszystkie takie części zdania ściągniętego przegradzają się od siebie i od reszty zdania przecinkami.** Wtedy tylko nie kładziemy między nimi przecinka, jeżeli tam są już wyrazy: **i, lub, albo, czyli, ani, ni.**

a) **Pytania.** — Jakie zdanie nazywamy zdaniem *prostem*? — Powiedzieć jakiegokolwiek zdanie proste: a) nierozwinięte, b) rozwinięte! — Jakie zdanie nazywamy *złożonym*? — Powiedzieć jakiegokolwiek zdanie złożone i wykazać, że to jest rzeczywiście zdanie złożone! — W których to razach można dwa lub kilka zdań pojedynczych ściągnąć w jedno

zwiezle zdanie ściągnięte? — Czy zdanie ściągnięte przestaje być zdaniem złożonym? (... nie przestaje być niem, gdyż składa się zawsze z kilku zdań).

b) **Ćwiczenia piśmienne.** — Napisać 10 zdań prostych, t. j.: a) 5 nierozwiniętych, b) 5 rozwiniętych. — Napisać 5 zdań złożonych jakichbądź!

1. Oto mamy 4 zdania złożone, ale nie ściągnięte; pociągać je tedy należyście i przepisać starannie:

Uczucie religijne jest podstawą życia, uczucie religijne jest podstawą wszelkich jego stosunków. — Wszystko w przyrodzie jest wielkie, wszystko w przyrodzie jest ważne i wszystko w przyrodzie jest potrzebne. — Jaskółka jest zwiastunem wiosny, bocian jest zwiastunem wiosny. — Kamienie leżą martwe w głębi ziemi, wapno leży martwe w głębi ziemi, sól leży martwa w głębi ziemi, żelazo leży martwe w głębi ziemi i drogie kruszce leżą martwe w głębi ziemi. — Wola powinna być posłuszna rozumowi i żądze, powinny być posłuszne rozumowi.

2. Rozłożyć następujące zdania ściągnięte na proste.

Pismo święte podaje nam naukę wiary i moralności. — Roślina powstaje z odrętwienia zimowego piękniejszą i okazalszą. — Dusza powinna rozkazywać, a ciało jej służyć. — Religja, nauka i praca są to największe potęgi w świecie.

29. Zdanie współrzędne.

§ 50.

1. *Niedosyć jest żyć, trzeba jeszcze żyć pocziwie. — W prawach ludzkich są wyjątki, w prawach przyrody niema wyjątków. — Sam działa przyjaciel nie czeka.*

Zdania proste, wchodzące w skład powyższych zdań złożonych, mają się do siebie tak, że każde stanowi dla siebie całość oddzielną, jasną, pełną, w niczem od drugiej niezależną. Takie zdania proste są zawsze głównemi, a nazywamy je **współrzędnymi** z powodu, że mają niejako jeden

rząd, jedne prawa i wartość jednaka, słowem, że stoją z sobą na równi.

2. Zdania **współrzędne** mogą następować po sobie dwójako, t. j.:

a) bez żadnego zgoła połączenia i wtenczas wiąże je z sobą tylko jedna ogólna myśl, jak to się ma właśnie ze zdaniami, znajdującymi się na czele tego paragrafu.

b) albo też spajają się ze sobą wyrazami: **i, a, lub, albo, potem, na koniec** i t. p., które właśnie z tego powodu zowią się **spójnikami**; np.: *Ludzie śpią spokojnie, a Bóg czuwa nad nimi.* — *Pracuj, a módl się.* — *Ludzie i mówią i marzą wiele.* — *Zły dobrego nie chwali, ni głupi mądrego!* — *Leniwy zwykle próżnuje, potem oddaje się złym myślom, następnie wystawia się na niedostatek, na koniec wpada w nędzę.*

Spójników właściwych, czyli wyrazów, za pomocą których jedno zdanie z drugim się wiąże, jest bardzo mało w języku polskim. Z tego powodu używamy bardzo często i przysłówków, jako spójników.

Czystymi spójnikami naszymi są: **i, a, ale, lecz, albo, bo, bowiem, więc, niż, niżeli, niżli, aniżeli, ponieważ, że, iż, by, aby, żeby, ażeby, iżby, jeżeli, jeśli, acz, aczkolwiek** i kilka innych. Reszta bierze się z przysłówków, np. **również, potem, na koniec, częścią — częścią** i t. p.; nazywamy je spójnikami niewłaściwymi. W nauce **składni** wyrazu spójnik będziemy używali w ogólniejszem znaczeniu, t. j. będziemy nim oznaczali wszystkie wyrazy, do łączenia zdań służące.

3. W jakich to razach wolno łączyć zdania proste w zdanie złożone? (... wtenczas, kiedy są albo podobne albo pokrewne w jakimkolwiek bądź względzie).

Otóż teraz okaże się bliżej, jakie to mogą być owe zdania proste, czyli jakie między nimi zachodzą stosunki.

„Bóg wszystko najlepiej urządził, a ziemia jest pełna dobroci Jego.“

Cóż powiadamy o Bogu w pierwszym z tych zdań? (że jest *najmędrszy*, ponieważ wszystko jaknajlepiej urządził).

A cóż mówi drugie zdanie o Bogu? (że jest *najlepszy, najdobrotliwszy...*). Zatem to drugie zdanie jest niejako dalszym ciągiem pierwszego.

«*Dzieci nietylko bawić, ale i uczyć się powinny.*

Rozwazyć treść tego zdania złożonego! Jak się ma drugie zdanie względem pierwszego? — Otóż:

Jeżeli jedno ze zdań współrzędnych, wchodzących w skład zdania złożonego, jest tylko dalszym ciągiem czyli rozszerzeniem drugiego, wówczas i zdania i spójniki, któremi je spajamy, zowiemy **łącznemi**.

Spójniki (i przysłówki), któremi spajamy zdania łączne, są następujące: **a, więc, tudzież, oraz; i — i...; więc — więc — więc...; też, tak też, również, podobnie; nietylko — nietylko... ale i, ale nawet, lub: lecz i, lecz nawet; tak — tak... jako i; jak — jak...; tak i; ni — ni — ni...; ani — ani — ani...; na-przód, najpierw, nasamprzód, lub: popierwsze, powtóre, lub: podrugie, potrzenie..., raz, powtóre, potem, więc, to znowu, następnie, na koniec lub naostatek; nawet, a nawet i; ba, ba i, ba i nawet; jeszcze i tembardziej, zwłaszcza, osobliwie aż; albo albo — albo...; lub — lub...; bądź — bądź... wnet — już...; czy — czy — czy też; li — li; to — to — to...; raz — raz — raz...; raz — drugi raz; czy lub czyli — czy...; czyto — czyto lub czyteż; już — już...; jużto — jużto, częścią — częścią...; i tym podobne.**

4. *Młodziak jest porywczy, stary zaś rozważny.*

Niedość chcieć, ale zrobić trzeba.

Nie ze mną trzeba żyć, lecz we mnie.

Nie karz nas, Panie; wysłuchaj raczej prósb naszych!

Góry Uralskie obfitują w drogocenne kruszce, a na stokach gór Kaukaskich tryskają źródła lecznicze.

Przeczytać każde z tych zdań złożonych i powiedzieć, w jakim stosunku stoją do siebie zdania proste! (... wyrażają myśli przeciwne czyli *przeciwstawne*).

Jeżeli jedno ze zdań współrzędnych wyraża myśl przeciwną pierwszemu, wówczas

i zdania takie i spójniki, któremi je spajamy, zowiemy **przeciwstawnemi**.

Spójnikami przeciwstawnemi są: **przeciwnie, zaś, a, ale, a zawsze, zato, a zato, owszem, inaczej, inna—inna;—lecz, atoli, aliści, przecie** (staropolsk. *przecie, przedsię*), **a przecie, przecież, a przecież; jednak, a jednak, jednakże, a jednakże, jednakowoż, dlatego, jednak; wszak, wszakże, wszelako, wszelakoż, wždy** (= *atoli, przecie, a jednak*); **mimo, tymczasem, z tem wszystkim, raczej, ale raczej, lecz raczej, chyba, chyba że** i t. p.

5. *Przewiniłeś, dlatego cierp teraz!*

Głupiec nie przyjmuje dobrej rady, więc mu też i pomoc nie można.

Niema lepszego nauczyciela nad niedostatek, potrzeba jest bowiem matką wszystkich wynalazków.

Przeczytać te zdania złożone i powiedzieć, jak się w nich mają do siebie zdania proste! (... mają się do siebie jak *skutek* do *przyczyny* lub jak *wniossek* do *twierdzenia*). Owóż:

jeżeli jedno ze zdań współrzędnych wyraża skutek lub wniosek, wynikający z pierwszego, wówczas i zdania takie i spójniki, któremi je spajamy, nazywamy **skutkowemi** czyli **wynikowemi**.

Spójnikami wynikowemi są: **bo, bowiem, albowiem; dlatego, a dlatego, i dlatego; stąd i stąd; przeto, a przeto, zatem, a zatem; to też, a tak; jakoż, więc, tak więc, tedy** i t. p.

Uwaga. Po krótkich zdaniach współrzędnych, wchodzących w skład zdania złożonego, kładziemy **przecinek**, wyjąwszy tam, gdzie miejsce przecinka zajmują już spójniki: **i, a, ani, lub, albo, czyli, jak**. Po dłuższych zaś i zawilszych zdaniach, w których potrzeba dłuższego nieco wypoczynku i zebrania myśli, kładziemy **średnik** albo **dwukropek**. Dwukropek kładzie się wtenczas, kiedy następuje zdanie, będące szczególnem wyjaśnieniem albo wnioskiem poprzedniego; np.: *Człowiek rodzi się na świat z potrzebami: musi więc koniecznie na dogodzenie tym potrzebom pracować, a i życia swego bez pracy utrzymać nie może.*

a) **Pytania.** — Kiedy zdania nazywamy współrzędnymi? (... kiedy stoją z sobą na równi, czyli nie zależą w niczem od siebie). **Objas-**

nić to na przykładach!—Jak nazywamy wyrazy, któremi spajamy zdania, wchodzące w skład zdania złożonego? — **spójnikami**. — Czy język nasz obfituje w wielką ilość spójników właściwych (rzeczywistych)? — Wyliczyć kilka spójników właściwych (rzeczywistych).—Wyliczyć kilka spójników niewłaściwych. Czem zastępujemy spójniki właściwe? (p r z y s ł ó w k a m i).—Powiedzieć jakie zdanie złożone, w którym przysłówek zastępować będzie miejsce spójnika! — Czy zdania współrzędne mogą stać obok siebie bez spójników? Wskazać to na jakimkolwiek przykładzie!

W ilorakim stosunku znajdować się mogą względem siebie zdania współrzędne? (w trojakim: **łącznym — przeciwstawnym i wynikowym**). — Objaśnić każdy z tych stosunków odpowiednimi przykładami.

b) **Ćwiczenia piśmienne**. — Przepisać zdania poniższe, a po każdym z osobna dopisać w nawiasie, w jakim stosunku znajdują się do siebie zdania współrzędne.

Wspaniały jest świat, ale Bóg jest wspanialszy. — Przewiniłeś, a zatem pokutuj! — Albo pij, albo się ze mną bij!.. (Stare przysłowie). — *Nie przyjdzie sława do ciebie, chyba że na nią zasłużysz. — Dobrze słyszać daleko, a złe jeszcze dalej. — Pilnuj się na drodze żywota, inaczej zginiysz. — Nie twarde, ale miękki język łamie twarde serca. — Człowiek żyje częścią pokarmem, częścią słowem Bożem. — Czy mam złoto, czy bez złota, zawszem zdrowy i wesoly. — Miły jest pobyt na wsi, zwłaszcza na wiosnę. — Pracuj, a oszczędzaj.*

30. Zdanie poboczne.

§ 51.

1. Zdania proste, wchodzące w skład zdania złożonego, mogą stać i w takim stosunku do siebie, że jedno zależy całkiem od drugiego, t. j., że bez niego nie miałyby znaczenia, np.:

Nato dał Bóg rozum, aby się człek doskonalił.

W zdaniu: «*Nato dał Bóg rozum*» mieści się niejako główna treść tego zdania złożonego: ale treść ta jest nie pełna, nie skończona, bo mimowolnie nasuwa się każdemu pytanie: **naco Bóg dał rozum?**... Otóż u z u p e ł n i e n i e m tego pytania jest owo drugie zdanie: «*aby się człek doskonalił*»; zdanie

to ma wprowadzić swój podmiot i orzeczenie, jest nawet zdaniem rozwiniętem, ale nie wyraża samo przez się pełnej i jasnej myśli; bez zdania bowiem poprzedzającego: «*Nato Bóg dał rozum*», nie wiedzielibyśmy o czem tu mowa.

Takie więc zdania, które służą do uzupełnienia myśli zdań innych, a same przez się nie dają samoistnej i jasnej myśli, nazywamy zdaniami **pobocznymi** (albo **podrzednymi**); tamte zaś, od których one zależą, zdaniami **głównymi**. W zdaniu zatem: *Nato Bóg dał rozum, aby się człek doskonalił*, zdanie pierwsze jest głównem, a drugie pobocznem czyli zależnem od pierwszego.

Jak zdania współrzędne między sobą, tak też i poboczne wiążą się z głównymi za pomocą różnych **spójników**. W zdaniu powyższem wyraz: «*aby*», od którego się zaczyna zdanie poboczne, jest właśnie spójnikiem, wiążącym te dwa zdania. Zwykle spójnikom tym odpowiadają w zdaniu głównem różne wyrazy, których celem jest wtenczas naprowadzić nas niejako na myśl zdania pobocznego, jak to widać właśnie w przykładzie powyższym, gdzie wyraz: «*nato*» (w zdaniu głównem) naprowadza nas na myśl zdania pobocznego.

Zdania poboczne oddzielamy od głównych **przecinkami**.

2. Zdania poboczne stać mogą względem głównych w stosunku najrozmaitszym. Jedne z nich wyrażają przyczynę względem zdania głównego, inne skutek, inne warunek, inne przypuszczenie, inne wreszcie czas, miejsce, albo jakąbądź okoliczność, towarzyszącą myśli zdania głównego.

Rozpatrzmy pojedynczo te różne względy, w jakich się znajdować może zdanie poboczne względem zdania, od którego zależy, np.:

a) *Zamożni ludzie doznają szacunku nie dlatego, że mają pieniądze, lecz że uboższych od siebie wspierają.*

Bóg jest wielki, gdyż i świat jest wielki.

Jestem z wami duszą i ciałem, ponieważ na to zastługujecie.

*Morze Bałtyckie w lecie tylko jest dostępne dla żeglugi, w zimie **bowiem** zamarza.*

Jak się mają w tych przykładach zdania poboczne do głównych? (wyrażają *przyczynę*, uzupełniającą myśl zdania głównego).

Zdania poboczne, podające *przyczynę*, uzupełniającą myśl zdania głównego, nazywają się **przyczynowemi**, a spajają się z niem za pomocą spójników: **że, iż, z przyczyny że, skutkiem że, dlatego że, przeto że, gdy, gdyż, kiedy, ponieważ** i t. p.

b) *Człowiek rodzi się tak słaby, **iż** dnia jednego bez opieki żyćby nie mógł.*

*Żórawie tak są ostrożne, **że** ich podejść niepodobna.*

*Są ludzie tak leniwi, **iżby** tylko jedli i spali.*

*Równiny Rosji południowej tak są rozległe i urodzajne, **że** przy lepszej uprawie mogłyby całą Europę wyżywić.*

W jakim stosunku znajduje się tu każde ze zdań pobocznych względem swego głównego? (... wyraża *skutek*, wynikający ze zdania głównego).

Zdania poboczne, wyrażające *skutek*, wynikający ze zdania głównego, zowią się **skutkowemi**, a spajają się z niemi za pomocą spójników: **że, iż, (tak) że** lub **iż; (taki) że** lub **iż; (nie tak) — iżby** lub **żeby; (nie taki) — żeby, iżby; (zbyt) — żeby; (nadto) — żeby.**

c) *Wszędzie znajdziesz naukę, **byleś** tylko szukał.*

***Gdyby** słońce świecić przestało, byłaby ciągła noc!*

***Jeśliś** nie zawinił, kary obawiać się nie potrzebujesz.*

*Lubię piękny strój, ubiory galowe, **byle** stosownie do nich umeblować głowę.*

*Dniepr stałby się pożyteczniejszy dla handlu Rosji, **gdyby** kamienie podwodne nie tamowały żeglugi na znacznej przestrzeni.*

W jakim stosunku znajduje się tu każde ze zdań pobocznych względem swego głównego? (... wyraża *warunek*, uzupełniającą myśl zdania głównego).

Zdania poboczne, wyrażające *warunek*, uzupełniający myśl zdania głównego, zowią się **warunkowemi**, a spajają się z niem za pomocą spójników: **jeśli, jeżeli; jeżeli—(to); jeśli—(to naten- czas, tedy, w takim razie)**.

Zdania warunkowe zdolne są w pewnych razach do szczególnego skrócenia, np. zamiast: *Gdyby nie było sumienia, wolałbym złych niż głupich*, można powiedzieć krócej: *Gdyby nie sumienie wolałbym...* i t. d.

I odwrotnie, dają się skrócić i zdania główne (zawarunkowane), jeżeli tylko mają wspólne orzeczenie ze swoim zdaniem pobocznem, np. *Jeżeli co zasługuje na szacunek, to cnota zasługuje na szacunek*; krócej: *jeżeli co zasługuje na szacunek, to cnota*.

3) *Nato Bóg dał rozum, aby się człek doskonalił.*

Dwie ręce człeku natura stworzyła, by jedna brała, druga hojną była.

Czegoż potrzeba dla duszy, aby uniknąć katuszy?

Ludzie bawią się, byle (aby tylko) się nie nudzić.

W jakim stosunku znajdują się tu zdania poboczne względem głównych? (... wyrażają: *cel, zamiar* względem zdania głównego).

Zdania poboczne, wyrażające: *cel* lub *zamiar* zdania głównego, zowią się **celowemi**, a spajają się z niem za pomocą spójników: **by, aby, żeby, iżby,—aby tylko, byle** i t. p.

Zwykle w zdaniach głównych odpowiadają im wyrazy: *na ten cel, nato, dlatego...* i t. p.

W zdaniach **celowych** można przy: *by, aby, żeby, ażeby*, położyć i bezokolicznik zamiast orzeczenia właściwego, jak to widać właśnie w jednym ze zdań powyższych: *Ludzie bawią się, byle się nie nudzić* (zam. *byle się nie nudzili*).

e) *Sumienie przestrzega nas, gdy co złego popełnić chcemy.*

Nim żółw z kałuży na brzeg się wygramoli, orzeł tymczasem pod obłoki się wzbija.

Nie czekaj, aż zapal minie.

Kiedy trwoga, to do Boga.

*Wielka jest bieda, **gdy** zacnych nie staje.*

Zanim Piotr Wielki ustanowił Petersburg stolicą Rosji, *główną stolicą była Moskwa.*

W jakim stosunku znajdują się tu zdania poboczne do swych głównych? (... wyrażają okoliczność czasu względem zdania głównego).

Zdania poboczne, wyrażające okoliczność czasu zdania głównego, zowią się **czasowemi**, a spajają się z niem za pomocą spójników: **kiedy, gdy, podczas gdy, jak, jak tylko, ledwie że; skoro, skoro tylko, niż, nim, nim jeszcze, zanim; póki, dopóki, póki nie, dopóki nie; dopokąd; odtąd, od kiedy, od czasu jak, że.**

f) *Czuję, kiedym zblądził, chociażby mnie nikt nie upominał.*

*Pszczola, **acz** mała, pożytecznym jest owadem.*

***Czy** mówisz, **czy** piszesz, tak mów i pisz, ażeby cię rozumiano.*

*Nie zje żaba wołu, **lubo** nań gębę rozdziawi.*

***Jakkolwiek** w północnej Syberji lato jest dosyć ciepłe, **jednakże** drzewa rosnące tam nie mogą dla długotrwałej zimy.*

W jakim stosunku znajdują się tu zdania poboczne względem swych głównych? (... wyrażają *przypuszczenie*).

Zdania poboczne, wyrażające *przypuszczenie*, wobec tego, co twierdzi zdanie główne, zowią się **przypuszczającemi**, a spajają się z niemi za pomocą spójników: **choć, chociaż, lubo, acz, aczkolwiek, jakkolwiek, pomimo, że, czy** — *czy* i t. p. W zdaniach głównych odpowiadają im zwykle: *to, jednak, to jednak, przecie, to przecie, wszelako.*

g) ***Jak** sobie pościelesz, tak się wyśpisz.*

*Mówić dobrze o ludziach, nie jest to samo, **co** ludziom dobrze czynić.*

***Im** kto wyższe ma zdolności, tem usilniej rozwijać je powinien.*

*Milszą mi jest praca, **niż** uciecha świata.*

W Cesarstwie Rosyjskiem znajduje się tyle rozmaitych

narodowości, jak może w żadnem innem państwie na kuli ziemskiej.

W jakim stosunku znajdują się tu zdania poboczne względem swych głównych? (... wyrażają albo *równość*, albo *różność*, albo *podobieństwo* względem głównych).

Zdania poboczne, wyrażające albo *równość*, albo *różność*, albo *podobieństwo* do myśli zdania głównego, zowią się **porównawczemi**, a spajają się z niem za pomocą spójników: **jako, jak; (tak) —jak; (równie)—jak; (tyle)—ile; (tak)—jak** gdyby albo **jak** kiedy; **(taki)—jak; (tenże)—co; tyle—co; (inny)—jak; (nic innego)—jak; (nikt inny)—jak; (nigdzie indziej)—jak;** a po stopniu wyższym: **niż, niżeli, niżli, aniżeli, im—(tem).**

b) *Nikt nie wie, kiedy go śmierć zaskoczy.*

Nikt nie zbadał, jak wielki jest świat cały.

Znać, kto pan.

Nie wiadomo, w jakim czasie Słowianie przybyli do Europy.

W jakim stosunku zostają tu zdania poboczne do swych głównych? (... zastępują w formie *pytania* przedmiot niedopowiedziany w zdaniu głównem; np. *Nikt nie zbadał, jak wielki jest świat cały*, zamiast: *Nikt nie zbadał wielkości świata całego. Znać kto pan*, zamiast: *Znać pana* i t. d.).

Zdania poboczne, zastępujące w formie *pytania* przedmiot zdania głównego, nazywają się **pytaniami zawisłemi**, a spajają się z niem za pomocą spójników, przysłówków i zaimków: **kto, co, czyj, -a, -e, jaki, -a, -e, który, -a, -e, kiedy, jak, gdzie, kędy, któredy, skąd, dokąd** i t. p.

Po takich zdaniach nie kładziemy znaku zapytania, ponieważ one **zależą** od innej myśli, a zatem przestają być już niejako pytaniami właściwemi, takimi np. jak: *Gdzie żyją żubry?* albo: *Czem balon wypełniono?* — gdzie każde pytanie stanowi już samo przez się i myśl jasną i zdanie całkowite, niezależne zgoła od drugiego.

i) *Brzydkiem nazywamy takie serce, które ze szkoda innych chce być szczęśliwe.*

Nie wszystko bywa prawdą, co ludzie mówią.

Szczęśliwy, kto pracować umie.

Kto celuje w naukach, dla tego nagroda.

Był czas, kiedy (w którym) nic nie było na świecie.

Gdzie w domu niema porządku, tam nie pytaj o szczęście.

Dokąd zacni ludzie dążą, i ja tam dążę.

W jakim stosunku znajdują się tu zdania poboczne wobec swych głównych? (... wyrażają pewien *wzgląd*, pewne *powoływanie się* na osobę lub rzecz w zdaniu głównym).

Zdania poboczne, wyrażające pewien *wzgląd* czyli *powoływanie się* na osobę lub rzecz zdania głównego, zowią się **względniemi**, a spajają się z niem za pomocą przysłówków lub zaimków *względnych*: **kto, co, który, -a, -e; jaki, -a, -e; któredy, jak, gdzie, kędy, skąd, odkąd, dokąd** i t. p.

Zaimki i przysłówki *względne*, wymienione powyżej, miewają, jak to już wiemy, i inne jeszcze znaczenie, t. j. *pytające*.

a) **Pytania.** — Jakie zdanie nazywamy *współrzednem*? — A jakie *podrzednem* czyli *pobocznem*? — W jakim zatem stosunku stoją zdania poboczne względem swego zdania głównego? (w stosunku zależności). — A jakież jest *przeznaczenie zdań pobocznych*? (dopełniać zdania główne czyli dopowiadać to, czego potrzeba zdaniom głównym, aby mogły wyrażać myśl jasną i pełną). — Jakież to okoliczności, jakie *względy*, jakie *myśli uboczne* wyrażać mogą zdania poboczne? (przyczynę—skutek—warunek—cel—czas—przypuszczenie—porównanie i t. p., a zawsze rozumie się tylko jako dopełnienie, jako wynik, jako objaśnienie zdania głównego).

** Przeczytać po raz drugi wszystkie z kolei przykłady tego całego paragrafu i objaśniać szczegółowo stosunek zdań pobocznych do głównych!

b) **Ćwiczenia.** — Objaśnić szczegółowo stosunki zdań pojedynczych względem siebie w następujących przykładach:

Myśli budzą uczucia, a uczucia czyny. — Żyj tak, jak gdybyś miał jutro umrzeć; a pracuj tak, jak gdybyś miał żyć wieki. — Wszelaka myśl, która nie może być w pożyteczny czyn zamieniona, nie warta jest, aby w głowie ludzkiej powstała. — Pismo Święte, przyroda, sumienie człowieka i historia powszechna są głównemi źródłami, z których możemy

czerpać wiadomości o Bogu. — Bóg jest przyczyną tego wszystkiego, **co** jest źródłem wszelkiego dobra. — Religja przez pobożność sprawia pokój duszy, **którego** bez niej mieć nie można. — **Choćby** nikt nie patrzył na postęпки twoje, patrzy na nie twe sumienie. — Ziemia zmienia nietylko postać, **ale nawet** naturę swoją pod wpływem ludzkiej działalności. — **Kto** się uczy myśleć, ten uczy się rozróżniać prawdę od błędów. — **Cokolwiek** czynisz, radź się wpierw rozumowi i sumienia. — Czyn każdy tylko wtenczas jest cnotą, **gdy** jest poświęceniem. — Nie zawsze wielkie dzieła, **lecz** życie całe wielkimi nas czyni. — Grzeczność daleko prowadzi, **a** przecież nic nie kosztuje. — Nietylko garść złota, **ale** i grosz wdowi osuszyć zdoła łąz bliźniemu. — **Jak** rola bez uprawy, tak człowiek bez nauki do niczego łatwo nie dojdzie.

3. Niezależnie od zdań głównych i pobocznych odróżniamy jeszcze **przytoczenia**, w których dosłownie przytaczamy cudze słowa. Takie przytoczenia zamykamy zwykle w cudzysłowie: „...”.

Np.: Pismo Ś-te mówi: „Kto domem swoim zarządzać nie umie, ten wiatr odziedziczy”. — Kraśzewski w jednej z powieści pisze: „Wychowanie, od kolebki u ogniska domowego nabiera dla nas wagi niezmiernej”.

4. Mamy także zdania **nawiasowe**, które zwykle w środku zaczętego zdania kładziemy.

Np.: Rozum zdrowy w zdrowem ciele (jak mówi stare przysłowie) to grunt człowieka.

5. Są dalej tak zwane zdania **wtrącone**, nie należące prawie wcale do ogólnej myśli, i dlatego je też w nawias lub między przecinki bierzemy.

Np.: Pan mnie, widzę, nie poznaje. — Tak więc, zdaje się, nie pójdziesz dalej za złym przykładem. — Syn wasz, jak uważam, postąpił niemało.

6. Istnieją nakoniec jeszcze zdania w postaci **zwrotów**

imiesłowowych, które są skrótami i zdaniami pobocznymi, oznaczającymi okoliczność czasu.

Np.: Dziecko cieszy się, widząc ruch i życie w pokoju: (*zamiast*: Dziecko cieszy się, *kiedy* widzi ruch w pokoju). — Bóg, stworzywszy człowieka (*gdy* stworzył...), tchnął wąż ducha nieśmiertelnego. — Upadł na łóżko, zalewając się łzami.

Uwaga. Używanie zwrotów imiesłowowych dozwolone jest jednakże tylko w trzech następujących razach:

1) używamy imiesłowu na: **ąc** i **szy**, jeżeli domyślny podmiot zdania imiesłowowego jest ten sam, co w zdaniu głównym;

np.: Upadł na łóżko, zalewając się łzami (t. j. *ten, co upadł na łóżko, tenże sam zalewał się łzami*).

2) Jeżeli tak zdania główne, jak i zwroty imiesłowowe nie mają wyraźnie określonego podmiotu, ale są obadwa wyrażeniami nieosobowymi;

np.: *Biorąc na kredyt, kupuje się często rzeczy niepotrzebne*; (kto kupuje i kto bierze na kredyt? — nie powiedziano wyraźnie).

3) Przy różnych wprowadzających podmiotach, ale jeżeli jedno z zdań, czy główne, czy imiesłowowe, jest wyrażeniem nieosobowym;

np.: *Wszystkie zwierzęta ssące, wyjąwszy wieloryba, żyją przeważnie na łądzie*.

Natomiast takie np. zdania, jak: *Jadąc wozem, spadło mi koło*; albo: *Myśliwy uciekając, potknął się koń pod nim*, są rażącym błędem przeciw gramatyce.

Uwaga. Są to jednak nie wszystkie rodzaje zdań pobocznych; podano tu te tylko, których znajomość niezbędna jest w elementarnym zakresie nauki.

§ 52.

I. Zdanie złożone składa się z dwóch lub kilku zdań, związanych z sobą bądź współrzędnie, bądź podrzędnie.

Zatem do jednego zdania głównego może należeć równocześnie kilka zdań pobocznych, np.

Kto bogatszy, kto dostał więcej w udziale, ten jest tem więcej odpowiedzialny. — Dusza jest owo tchnienie Boskie, co w każdym z nas myśli, pojmuje, wyobraża, pamięta; co

chce i wykonywa, co czuje i kocha, co pochwała i gani; co nasze myśli, chęci, uczucia i sądy na jaw wydaje.

2. Pomiedzy kilku zdaniami pobocznymi, które należą do jednego zdania głównego, zachodzić może wogóle stosunek dwojaki, t. j.:

a) albo odnoszą się one do jednego i tegoż samego zdania głównego, w którymto razie są od niego bezpośrednio zawisłe, a względem siebie współrzędne, jak to widać właśnie w dwóch powyższych przykładach;

b) albo jedno lub więcej zdań pobocznych zawisło od takiego zdania, które samo już jest pobocznem. Wtedy zdania te są względem tego pobocznego podrzędniemi, a ze zdaniem głównem złączone są tylko pośrednio; np.:

Tyle winniśmy się zastanawiać nad wadami bliźniego, ile nam samym tego potrzeba, żeby podobnych uniknąć. — Nieporządek tak jest szkodliwy, że na tego, kogo opanuje, nieomylnie ściągnać musi nieszczęście.

3. Jeżeli kilka zdań pobocznych należy do jednej i tej samej części zdania głównego, wtedy wielce przyczynia się do ułatwienia toku mowy, jeżeli te wszystkie zdania są jednogatunkowe, np.: same względne, albo same przyczynowe, i t. p. Wtenczas można je nawet ściągnać w jedno zwięzłe zdanie; np.:

Kto w sobie samym godność człowieczeństwa uczuł, kto poznał bliskość Boga i Ojca swego, kto zrozumiał znaczenie miłości, ten i w każdym bliźnim szanować będzie własną swą godność. — Kto duszę strapioną pocieszy, mocą swoją upadający umysł wesprze, światłem zbawiennem ciemnotę bliźniego oświeci, dobrocią swoją błąd jego okryje; tego duszę Bóg pociechą napelni, temu upaść nie da. — Jeżeli nauka nie uszlachetnia w człowieku ducha, nie czyni go ludzkim w obcowaniu i obchodzeniu się z drugimi, nie roznieca ciepła religijnego i gotowości do pracy dla dobra ogółu, jeżeli nie dotyka jego strony moralnej; wówczas człowiek nie ma prawdziwego naukowego wykształcenia.

Jeżeli zaś pomiędzy zdaniami pobocznymi taki zachodzi stosunek, że tylko jedno z nich zawisłe jest od głównego,

a reszta zależy od pobocznego, natenczas źle jest, jeżeli te zdania są jednogatunkowe, np.: same względne, i t. d.

Nieznosnem byłoby np. takie zdanie: *Lublin leży nad Bystrzycą, która wpada do Wieprza, który wpada do Wisły, która wpada do morza Bałtyckiego.*

Pytania. — Które zdania nazywamy przytoczeniami? — Które zdaniem nawiasowem? — Które wtrąconem? — A które zwrotami imiesłowowem? — W jakich jedynie razach wolno używać zwrotów imiesłowowych? — Objasnić to szczegółowo przykładami!

b) **Ćwiczenia.** — Zamienić zwroty imiesłowowe na zdania poboczne w przykładach następujących:

Nie mającemu chęci, wszystko trudno (= *Człowiekowi, który nie ma chęci, wszystko trudno*). — **Dane przez siebie słowo, niech będzie dla cię świętym obowiązkiem.** — **Pomiędzy rzeczami, zasługującemi na najwyższe poszanowanie, jest prawo własności.** — **Szukając szczęścia dla innych, znajdujemy własne.** — **Człowiek kochany ma cnót wiele.** — **Będącym w strapieniu, modlitwa jedyną jest pociechą.** — **Cierpiąc wiele, nie skarżę się.** — **Umarł mąż, w pracy osiwały.** — **Zrodzi rola, dobrze uprawiona.** — **Fijolek kwitnący jest obrazem skromności.** — **Przyjemnie jest patrzeć na drzewa kwitnące.** — **Słaba nadzieja, na obietnicy oparta.** — **Strudziwszy się, odpoczywamy.**

31. Okresy.

§ 53.

I. Zdanie złożone składać się może z większej lub mniejszej ilości zdań prostych, powiązanych z sobą w sposób taki, że razem piękną całość stanowią.

Im zdanie takie jest krótsze, t. j. im mniej obejmuje zdań pobocznych, tem jest lżejsze i zrozumialsze. Zyskuje wszelako na tem powaga i piękność stylu, jeżeli pomiędzy krótszemi zdaniem są naprzemian i dłuższe, byleby tylko ich budowa nie była ciężka, zawila i niezrozumiała.

2. Najkształtniejszą atoli formą zdania złożonego jest budowa jego okresowa.

Ażeby zdanie było **okresem**, trzeba, aby się dzieliło na dwie połowy, które się i znaczeniem i układem równoważą. Połowy te nazywamy: **zdaniem poprzedniem** albo **poprzednikiem** i **zdaniem następnem** albo **następnikiem**. W zdaniu następnem (stanowiącem zwykle koniec okresu) wypowiadamy tę połowę myśli naszej, którą właśnie uważamy za ważniejszą i mającą nacisk na sobie; w poprzedniem zaś umieszczamy mniej ważną.

Nie stanowi różnicy, czy obydwie połowy okresu są zdaniami głównymi, czy nie; w razie zaś jeżeli jedno tylko z nich jest głównem, a drugie pobocznem wtedy wszystko jedno, które przypada na początek okresu, a które na koniec.

Z powyższego wynika, że każde zdanie złożone liczyłoby się już do okresów, jeżeli tylko tak jest zbudowane, że się rozkłada na zdanie poprzednie i następne; np.: *Niedosyć jest żyć, + trzeba jeszcze żyć poczciwie.*

W ścisłym atoli znaczeniu nazywamy okresem takie dopiero zdanie, którego jedna przynajmniej połowa składa się z dwóch zdań, współrzędnie albo podrzędnie z sobą związanych; jak oto:

Skoro jeden żywioł uzuchwala się i przemagać chce nad innymi; gotowa niezgoda w organizmie, a za nią śmierć. (Okres czasowy).

albo:

Piękna jest rosa, piękna jest róża, piękne jest słońce na wschodzie, wspaniały jest świat cały; ale Bóg jest najwspanialszy. (Okres przeciwstawny);

albo:

Ten świat, który nas zachwyca; powaby, któremi się nasze zmysły ludzą; próżność, której niebacznii hołdujemy; wszystko to traci cenę przy śmierci; wszystko u jej wrót zostawiamy. (Okres łączny);

albo:

Kto jednym wyrzeczeniem: «Stań się!» wyprowadza

świat z łożyska nicości; kto z milionów gorejących światel rozbija namiot nad ziemią; kto jednym wejrzeniem całą naturę karmi i ożywia, ten musi być Bogiem prawdziwym. (Okres względny);

albo:

Kiedy młodzian, który często napominania starszych lekceważył, błąd swój poznaje; kiedy żałuje tego, że obraził Boga i dobroczyńców swoich, a sobie przez to szkodził; kiedy obiecuje postępować według rad i przestroż rozumnniejszych; wtedy jest nadzieja, że się poprawi, a stanie się kiedyś cnotliwym, rozsądnym, szczęśliwym i użytecznym człowiekiem. (Okres czasowy);

albo:

Ponieważ praca sprawia, że wielu ludzi się wzbogaca moralnie i materialnie; lenistwo zaś prowadzi za sobą upadek moralny i nędzę: powinniśmy więc miłować pracę, a nie nawidzieć lenistwa. (Okres wynikowy);

albo:

Ażeby tem łatwiej stawić czoło groźnym podórczas Szwedom, a zarazem zbliżyć się do morza, wybudować flotę i ułatwić Rosji stosunki z Europą zachodnią: Piotr Wielki założył nową stolicę nad zatoką Fińską, w surowym klimacie, na ziemi, którą odebrał Szwedom. (Okres celowy).

Są to przykłady okresów **prostych**; powstają one, jak widzimy, z rozwinięcia zdań złożonych i stosownie do tego, jak i e zdanie główne rozwijamy, powstają nazwy okresów; są więc okresy: **łączone, przeciwstawne, wynikowe, warunkowe, celowe, czasowe, porównawcze, względne.**

Z rozwinięcia okresów pojedynczych powstają **okresy złożone**, których przykład poniżej podajemy:

*Jako wilk, obskoczony znienacka przy ścierwie,
Rzuca się oślep w zgraje, co mu ucztę przerwie;
Już goni, ma ją szarpać: wtem śród psiego wrzasku
Trzasło ciche półkurczę; wilk zna je po trzasku,
Śledzi okiem, postrzega, że z tyłu, za charty,
Myśliwiec w pół schylony, na kolanie wsparty,*

*Rurą ku niemu wije i już cyngla tyka:
 Wilk uszy spuszcza, ogon podtuliwszy, zmyka;
 Psiarnia z tryumfującym rzuca się hałasem
 I skubie go po kudłach, zwierz zwraca się czasem,
 Spojrzy, kłapnie paszczką i białych kłów zgrzytem
 Ledwie pogrozi, psiarnia pierzcha ze skowytami: —*

*Tak i Gierwazy z groźną cofał się postawą,
 Wstrzymując napastników oczyma i ławą;
 Aż razem z Hrabią wpadli w głąb ciemnej framugi. (Mick.).*
 (Okres porównawczy złożony).

Jeżeli słusznie wdzięczni jesteśmy Krzysztofowi Kolumbowi, który pomimo odmów, jakich doznał od rozmaitych rządów, pomimo szczupłości środków, jakie mu nareszcie zdecydowano się ofiarować, pomimo rozlicznych niebezpieczeństw i buntu podwładnych, zdołał dzielnością charakteru i głęboką wiarą w swoją sprawę dokonać odkrycia Ameryki, czem otworzył nowe drogi nauce, mianowicie geografji i przyrodnoznanstwu, obdarzył niezliczonemi bogactwy kraj, który mu zaufał, udarował nieznanemi dotąd skarbami zarówno Europę, która poznała plody Ameryki, jak i nowoodkrytą ziemię, która się zaopatrzyła w pożyteczne rośliny i zwierzęta, żyjące dawniej tylko w starym świecie: tedy **niemniej** powinniśmy cenić olbrzymią przysługę, jaką oddał ludzkości Guttenberg, gdy nie zniechęcając się tysiącem przeciwności, zawisł i prześladowań, stworzył pierwszą drukarnię i zapewnił w ten sposób niepożytą trwałość myśli ludzkiej, dał jej niejako skrzydła, na których ziemię całą z łatwością oblatuje i mieniem powszechnem uczynił dorobek umysłowy lub moralny jednego człowieka, jednego narodu, mieniem ciągle rosnącym, coraz bogatszem i już nie mającym ceny. (Okres porównawczy złożony).

Granicę, do której się okres w objętości rozrasta, niepodobna oznaczyć teorią. Pod ręką albo w ustach prawdziwego mistrza przyjmuje okres w siebie najrozmaitsze zdania i zwroty, najsubtelniej powiązane ze sobą, nie przestając przeto być zrozumiałym i przejrzystym. Często rozwija się okres do takich rozmiarów, że już to jego poprzednia połowa, już następna, a nieraz nawet i obydwie osobnemi okresami się stają. Natenczas całość nazywa się **okresem złożonym** albo **krasomówczym**. Przykłady okresu takiego mieliśmy właśnie powyżej.

3. Od okresów pięknie i wzorowo zbudowanych, zależy także piękność mowy; ale nie wynika stąd, abyśmy samemi tylko okresami mówili i pisali. Mowa bowiem tylko wtenczas jest naturalną i piękną, kiedy ją urozmaicamy naprzemian to krótkimi, to dłuższymi zdaniami i kiedy w zdaniach tych wypowiadamy rzecz *jasno i dokładnie*. Na tem polega właśnie **zaleta dobrego pisania** czyli **stylu**.

4. Ażeby dobrze mówić i pisać, potrzeba wprzód myśleć zdrowo i jasno, czyli: **myśleć gruntownie**. Kto bowiem rzecz swoją rozumie dokładnie; kto nią przejęty głęboko; kto żywy jej obraz widzi w umyśle: ten też dobrze o niej pisać potrafi.

Przepisy porządnego myślenia i dobrego pisania są wogóle następujące:

a) Przedmiot, o którym mówić albo pisać mamy, trzeba poznać gruntownie za pomocą szczegółowego rozpatrzenia go.

b) Całą uwagę przywiązać stale do obranego przedmiotu i utrzymywać ją w potrzebnem ożywieniu, pokąd z zebranych myśli nie utworzy nam się obraz przedmiotu jasny i całkowity.

c) Przedmiot, wzięty pod rozwagę, na tyle podzielić części, ile ich potrzeba do łatwiejszego rozebrania i ocenienia treści jego.

d) W zestawieniu i rozwijaniu tych części tak dokładnie wszystko rozważyć, ażeby być pewnym, iż się nic nie opuściło.

e) Robić taki układ myśli, aby one były jasne, pewne i zrozumiałe.

f) Uważać na poprawność czyli czystość języka. — Pod tym względem głównie na dwa punkty należy zwracać uwagę:

najpierw na to, ażeby się trzymać ściśle i uważnie przepisów języka, wystrzegając się rażących błędów w odmianie, użyciu i pisowni wyrazów;

po drugie na to: ażeby myśli przedstawić wyrazami właściwemi, ułożonemi w takim porządku, aby słuchacz lub czytelnik mógł pojąć bez trudu, o co chodzi. Z użycia wyrazów niewłaściwych, lub niewłaściwie ułożonych, wynika wątpliwość lub niejasność w mowie.

ROZDZIAŁ CZWARTY.

P I S O W N I A

czyli

ORTOGRAFJA.

Ogólna zasada pisowni polskiej.

§ 54. Każdy wyraz ma być tak pisany, aby się nie zacieraly ślady jego pochodzenia.

Dla tej to zasady piszemy: *ławka*, *wódka*, *krew*, *leb*, *ród*, *wąż*, *mąż*, *miedź*, *drąg*, *pieprz*, *patrz*, *przy*, *krzyż* — chociaż wymawiamy prawie: *łafka*, *wutka*, *kref*, *lep*, *rut*, *wąsz*, *masz*, *miec*, *drak*, *piepsz*, *patsz*, *pszy*, *kszysz*. Podobnie piszemy: *wpaść*, *wtrącić*, *odpisać*, aczkolwiek wymawiamy: *fpaść*, *ftrącić*, *otpisać*. Tak samo: *twój*, *swój*, *kwiat*, *chwała*, chociaż zdaje się, że słyszymy w wymowie *f*.

Gdybyśmy więc, idąc za mylną zasadą: «*pisz*, jak *wymawiasz*», pisali tak, jak nam ucho dyktuje, zacieralibyśmy czyste znamię wyrazu, a wymowie, która nie jest jednostajna w całym kraju, nicbyśmy tem nie dopomogli; należy zatem w pisowni trzymać się **pochodzenia** czyli **etymologii** wyrazów.

Od ogólnej zasady etymologicznej są niektóre, już z w y c z a j e m narodowym uświęcone wyjątki, np.: *tchu* (zam. *dchu*), *lepski* (zam. *łebski*), *spędzić* (zam. *zpedzić*, dalej: *spytać*, *stworzyć*, *wspaniały* (zamiast pierwotnych form: *zpytać*, *zтворzyć*, *wzpaniały*), ale wyjątki te i wiele innych podobnych nie rażą nas wcale, a to z przyczyny, że już zupełnie straciliśmy poczucie, iż się te wyrazy kiedykolwiek inaczej pisały.

A. Pisownia samogłosek.

— ě. —

§ 55. Głoska, którą literą **ě** (**e** pochylone) oznaczano, zbliża się w wymawianiu do **y**, *trzěć*—*trzyć*, *sěr*—*syr*, lub do **i** np. *śnieg*—*snig*, *chlěb*—*chlib*, *kobięta*—*kobita*. Takie wymawianie tej litery jest jeszcze dość powszechne; częściej wszakże zbliża się w wymowie do czystego **e**, jak oto: *brzeg*, *śnieg*, *śpiew*, *rzeka*, *ser*, *jeź*, *zwierz*, *śledź* i t. p.

Obecnie litera **ě** jest w pisowni zarzucona, spotyka się tylko w książkach dawniejszych; czasem jest używana jeszcze dotąd przez poetów, gdzie rym jej wymaga.

— ó. —

§ 56. Głoska **ó** (**o** pochylone) zbliża się w wymawianiu do **u**. Należy ją pisać w następujących formach.

1) W mianowniku liczby pojedynczej tych rzeczowników jednozgłoskowych, które w dopełniaczu ukazują **o** czyste; np.: *dól* (*dolu*), *stól* (*stolu*), *wól* (*wolu*), *bób* (*bobu*), *głód* (*glodu*), *rów* (*rowu*), *rój* (*roju*), *bój* (*boju*), *mól* (*mola*), *sól* (*solu*).

2) W dopełniaczu liczby mnogiej rzeczowników żeńskich i nijakich z ostatnią tematową słabą lub płynną, np. *kóz*, *chorób*, *pól*, *ról*, *dóbr*, *sów*, *mów*, *nóg*, *zboż*, *mórz*, *stodól*, *szkód*, *sióstr* (w tym ostatnim wyrazie z powodu końcowego płynnego: **r**).

Natomiast w dopełniaczu liczby mnogiej rzeczowniki żeńskie z ostatnią tematową mocną lub nosową, mają **o** czyste; jak oto: *kos*, *srok*, *soch*, *słom*, *żon*, *wron*.

Nieliczne wyjątki od tej zasady, jak: *ócz*, *cnót*, *robót* (z tematową mocną) polegają jedynie na mocy z w y c z a j u.

3. W przedostatniej lub ostatniej zgłosce niektórych wyrazów, jak: *brózda*, *córa*, *córka*, *góra*, *krótki*, *klócie*, *pióro*, *chróst*, *czółno*, *dłóto*, *jaskółka*, *klótnia*, *król*, *mózg*, *ogól*, *ogórek*, *próchno*, *próżny*, *równy*, *skóra*, *stróż*,

szczegół, tchórz, wiór, wójt, wróżba, zółc, zółw, późny, różga, różny, szósty, siódmy, wróbel, źródło. (W wątpliwych wypadkach uciekać się należy do pomocy słownika ortograficznego).

4. W innych razach piszemy **Ó** tam, gdzie w pierwotnych lub pokrewnych wyrazach stoi **O** lub **Ó**; np. *bóstwo* (*Boże*), *wódz* (*wodzę*), *który* (*kto*), *młócić* (*młot*), *mnóstwo* (*mnogi*), *plótno* (*plotę*), *spólny* (*społem*), *włókno* (*włokę*), *zbojca* (*bój, boje*), *słówko* (*słowo*), *kółko* (*koło*), *dziób* (*dziobać, dziobek*).

5. Gdzie w obcych wyrazach pokazuje się **u**, tam piszemy w spolszczonych także **u**; gdzie zaś w obcych stoi **O**, tam w spolszczonych piszemy **Ó**; np. *trunek* (niem. *Trunk*), *sznur* (niem. *Schnur*), *biuro* (franc. *bureau*), *szpunt* (niem. *Szpund*), *szruba* (niem. *Schraube*), lecz: *róża* (łaciń. *rosa*), *śrót* (niem. *Schrot*), *próba* (niem. *Probe*) i t. d. i t. d. — Ale i tu zachodzą czasem zboczenia.

6. Rzeczowniki: *rysunek, rachunek, szacunek, opiekun* i t. p. piszemy przez **u**, bo one pochodzą od pierwiastków, przybierających w czasie teraźniejszym i w czasach pochodnych przyrostek (sufiks) **u**, np. *rys-u-ję, rach-u-ję, szac-u-ję*.

Słowa te w bezokoliczniku i w czasach, od niego pochodnych, mają drugi jeszcze przyrostek: **a**, które razem z **u** zmieniają się na **owa**: ($u + a = owa$) *rach-u-ać = rachować*.

7. Wyrazy cudzoziemskie, na: **OR**, mianowicie łacińskie, jak: *aktor, faktor, humor, honor, rektor, dyrektor*, należy pisać stale przez **O**.

8. Nie kreskujemy głoski **O**: przed końcowem **ź**, np. *toź, owoź, jakoź, wszelakoź, trudnoź, mówionoź, byłoźto* i t. d., a także w wyrazach takich, jak: *gąsior, kaczor, piskorz, kwiczół, jawor, indor, gruczół*.

Przez **Ó** kreskowane piszą się: *cóź, któź, otóź*.

— a, e. —

§ 57. Pisownia tych dwóch głosek nie przedstawia trudności: język już tu sobie wykształcił pewne stałe prawidła,

które żadnym wątpliwościom ulegać nie powinny: kto tu błądzi, daje dowody nieuwagi lub niedbalstwa.

Dotąd najbardziej wystawione są na skażenie przez nieuwagę lub niewiadomość piszących następujące formy:

1) Biernik liczby pojedynczej przymiotników i liczebników żeńskich, który powinien się kończyć zawsze na: **a**; np. *dobrą (matkę)*, a nie *dobrę* lub *dobre (matkę)*, *piątą (ksiązkę)* a nie *piątę*.

Tu należą rzeczowniki, odmieniające się podług deklinacji przymiotnikowej: *bratową, Potocką, Zamoyską*.

2) Biernik liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich, kończących się na **a**, który winien mieć **e**, np. *matkę, siostrę, lanie, religję, historję*. Wyjątek stanowi tylko *pani—panią*.

3) Biernik liczby pojedynczej zaimków żeńskich, który powinien się kończyć na: **-a**, np. *jaka, wszelka, która, pewna, owa, moja, twoja, swoja, nasza, wasza, wszystka, sama, jedna, ma, twa, swa*. Wyjątek stanowi tylko: **te**; wyrażenie takie, jak: *widziałem tą kobietę* — byłoby grubym błędem gramatycznym; ale *tamtą* (nie: *tamtę*).

— i, y. —

§ 58. Kiedy w narzędnikach i miejscownikach przymiotników należy pisać: **ym, im**, a kiedy **em**, o tem mówiliśmy szczegółowo na str. 94.

W pierwszej osobie liczby mnogiej pisać należy: *nosi-my (nosićcie), prosimy (prosićcie), grozimy, siedzimy, widzimy—słyszemy (słyszycie), walczymy (walczycie), patrzymy (patrzycie), leżymy (leżycie)*, a to dlatego, że już 3-cia osoba liczby pojedynczej kończy się tu na: **i** lub **y** (*prosi, widzi, walczy, leży*). Gdzie zaś 3-cia osoba liczby pojedynczej ma **e**, tam też piszemy i liczbę mnogą przez **e**; np. *on jedzie*, a zatem *jedziemy*; *on wiezie*, a zatem *wieziemy*.

B. Pisownia spółgłosek.

§ 59. W pisowni spółgłosek również trzymać się należy zasady **etymologicznej**, która mówi: „*Pisz wyraz tak, aby się nie zacieraly ślady jego pochodzenia!*»

Z tej przyczyny piszą się wszystkie bez wyjątku spółgłoski **słabe** (a zatem: *b, g, w, d, dz, dź, z, ź, ż*), **swojami właściwymi literami, nawet w tych razach, gdy wymawiamy je mocno**, — jeżeli tylko w wyrazach pierwotnych lub pokrewnych znajdują się **te same słabe** brzmienia.

Piszemy zatem:

wódka (od *woda*), *ławka* (*ława*), *drew* (*drwa*), *ród* (*rodu*), *mąż* (*męża*), *miedź* (*miedzi*), *draż* (*draża*), *piekarz* (*piekarnia*), *przez* (łacińskie *per*), *krzyż* (łacińskie *crux*) i t. d.

Piszemy dalej (podług tejże samej zasady etymologicznej):

obrazki (*obrazek*), *zwycięzca* (*zwyciężam*), *posadzka* (*posadzę*), *ludzki*, *ludzkość* (*ludzie*) i t. d.

§ 60. Pamiętać i to należy, że w wielu wyrazach zacierają się pochodzenie skutkiem upodobnienia (asymilacji) spółgłosek, np. *dech*, *tchu* (zam. *dchu*). Spółgłoski słabe w sąsiedztwie mocnych zamieniają się na odpowiednie mocne.

a) Przedrostek **z**, spotykając się z mocnymi, zamienia się na **s**, np. *skrócić*, *schować*, *ściąć*, *stargać*, *spaść*, *strzepać*, *ściągnąć*, *scedzić*, *szesać*, *stąd*, *skąd*, *stamtąd*.

b) W przyrostku przymiotnikowym **ski**, przysłówkowym **sko** i rzeczownikowych **skość**, **stwo**, nigdy nie okazuje się **z**. Piszemy więc: *francuski*, *paryski*, *męski*, *zwycięski*.

Męskość, *męstwo* — *boskość*, *bóstwo* — *mnóstwo*, *ubóstwo*—i t. p.

Są jednak wyrazy z przyrostkami: **ki**, **ka**, **ko**, **kość**, które zachowują ostatnią spółgłoskę tematową **z**: *wązki*, *grzązki*, *blizki*, *ślizki*, *nizki*, *Francuzka*, *wiązka*.

Uwaga. 1. Jeżeli z spotka się ze spółgłoskami słabemi lub płynnemi, albo jeżeli jest **przyimkiem**, nie zmienia się, np.: *zbić, zlepć, zniszczyć, zrzucić*; — z *Kalisza, z sukna*.

2. **Z**, jako przedrostek, gdy się spotka z **s, ś**, nie zmienia się, np.: *zsytać, zsunąć, zszyć, zsinić*.

3. **Z** w przedrostkach: **bez** i **roz** — nie zmienia się, np.: *rozpruć, rozkrząść, bezpieczny, bezczelny*.

Pisać należy: *gryźć (gryzę), wiczyć (wiozę), leźć (lezę), znaleźć (znalazłem), ugrząźć (grzęzną)*.

§ 61. Co do **joty**, używają tę głoskę w zakończeniach wyrazów cudzoziemskich, takich jak: *Francja, Galicja, Marja, procesja*, — *Anglja, Zofja, Hiszpanja, lilja*, — *seminaryjum, ministerjum, gimnazjum, dominjum*, — (dopełniacz: *Francji, Galicji, Anglji, lilji* i t. d. Ale należy pisać: *Chrześcijanin, chrześcijaństwo, hijena, fijołek*.

Uwaga. Używa się także pisowni **ya, ia**, np. *Francya (-yi), Marya (-yi), seminaryum, Anglia (-ii), Zofia (-ii), lilia (-ii), dominium*, i tę pisownię znajdujemy w bardzo wielu książkach i podręcznikach.

Co do wyrazów *czysto polskich*, jak: *kolej, nadzieja, szyja, żmija* i t. p., pamiętać należy, że wszędzie, gdzieby **j** i **i** spotkać się miały, pisze się tylko samo **i** (nie *ji*). W razach takich to: **i** znaczy tyle, co: **ji**, złane w jedną literę, np.: *mo-i* (zamiast *moji*), *szy-i* (zam. *szyji*), *sto-i* (zam. *stoji*), *nadzie-i* (zam. *nadzieji*), *kole-i* (zam. *koleji*) i t. d.

§ 62. Odróżniamy w piśmie i mowie mocne: **ch** od słabego **h**; jak oto: **Ch**elń (miasto)—**h**elń (na głowie); **ch**art (pies)—**h**art (duszy); **ch**orzy (słabi)—**h**oży (żwawy).

Pisze się słabe **h**, nie mocne **ch**, w następujących wyrazach:

a) gdy ono w etymologii (pochodzeniu) odpowiada spółgłosce **g**; np. (gań) *hańba*; (goły) *hołysz, hołota*; (gardzić) *hardy*; (graf) *hrabia*; (gryka) *hreczka*; (gody) *hodować*; (róg) *Rohatyn*; (waga) *wahać się, wahadło*.

b) W wyrazach: *blahy, bohater, braha, czyhać, ha! hajdamak, hajduk, hak, hałas, halastra, hamować, haracz, harc, hasać, hasło, hej, herb, hetman, hojny, hola! hołd, huk, hu-*

łać, *hultaj, hurm, hurt, huzar, kurhan, ohyda, puhacz, puhar*, oraz w wyrazach od nich pochodnych, jak: *hamulec, harcować* i t. d.

c) W wyrazach obcych przyswojonych: *hymn, humor, honor, hijena, historia, herbata, handel, hydra, huta, mahoń, hebel, Helena, Henryk, Hieronim, Mahomet, Hiszpanja* i t. p.

§ 63. Słabe miękkie **ż** pochodzi od słabego **z** lub **g**, a płynne miękkie **rz** od płynnego **r**; np. (kazać) *każ* a (kara) *karz*; (mogę) *może*, a *morze* (po słowiańsku: *more*); (skarga) *skarży*.

Nie należy kłaść kropki nad **z**, gdy ono nie wyobraża osobnej głoski, lecz razem z poprzedzającym: **r** służy do oznaczenia jednej miękkiej spółgłoski: **rz**; np. *morze, urząd, porządck* i t. p., a nie *morze, urząd!*

C. Podwajanie głosek.

§ 64. Podwajamy litery tylko wtedy, gdy obie wyraźnie z osobna wymawiamy; jest to właściwie pozorne tylko podwojenie, bo litery te zeszyły się przy formowaniu wyrazów złożonych (*oddać*) lub też przy odmianie, np.: *grecki—greccy, leć—lećcie*.

ss , tylko w wyrazie: <i>ssać</i> ,	dd , <i>oddech, poddasze</i> ,
zz , <i>zruc, zziębnać</i> ,	kk , <i>miękki, lekki</i> ,
ww , <i>wwijac, wwiwac, wwież</i>	nn , <i>panna, czynny</i> ,
mm , <i>karmmy, lammy</i> ,	cc , <i>kupieccy, świeccy</i> ,
łł , <i>pełł, pełła, mełła</i> ,	ćć , <i>wróćcie, lećcie</i> .

W obcych a spolszczonych wyrazach podwajać liter niema potrzeby, bo tej podwójności w mowie nie słyhać; np. *afekt* (affectus); *bufet* (buffet); również: *miljon, bilet, kaligrafja, mapa, klasa, prasa, gazeta, komisja, gramatyka, Izabella* i t. p.

Zachowujemy podwójne głoski w imionach własnych, np. *Pallas, Apollo, Pirrhus, Mekka, Otto* — i w niektórych obcych pospolitych, np.: *netto, brutto, mirra, madonna, wanna*.

D. Zwyczaj.

§ 65. a) Więcej niż zwyczaj, bo nawet konieczność nie pozwala nam zmieniać pisowni osób lub rodzin żyjących, choćby i wymawianie i etymologia za tem przemawiały; tak np. piszemy: *Radziwiłł, Ossoliński, Russocki, Dąbski, Zamoy-ski* i t. p.

b) Wyrazy: *gest, geologia, geometria, geografia, tragedia genjusz* i t. p. pisać należy **z polska**: *gieometria, genieusz* i t. d.

c) Różnią się niektórzy, co do pisania i wymawiania wyrazów takich, jak: *śpi* i *spi*, *śpiewać* i *spiewać*, *śpieszyć* i *spieszyc*, *śrót* i *sźrót*, *śruba* i *sźruba* i t. p.; powszechniejszą jest wszakże pisownia przez **ś**.

Wyrazy: *szlak, szlachcic, szpik, szpital, szpinak, szluz, koszlawy, szlochać* piszą się tylko przez **sz**.

d) Zarzucono już kreskowanie na końcu wyrazu spółgłosek: **b' p' w' f'**, raz dlatego, że w wymowie nie sły chać zmiękczenia tych głosek, powtóre, aby nie mnożyć do zbytku kresek i kropek nad literami; pisać należy zatem: *pa**w**, dró**b**, kre**w**, goła**b**, dro**p***, a nie *pa**w'** — dró**b'** — kre**w'** — goła**b'** — dro**p'*** i t. p.

e) Imiona własne starożytne, tudzież niektóre powszechnie znane mają pisownię spolszczoną, np. *Sofokles, Edyp, Cezar, Oktawian, Tamiza, Men, Ren, Poczdam, Lipsk, Szekspir, Paryż, Wolter, Wiedeń* i t. p., inne przeciwnie, jako mniej używane, zachowały swoje brzmienie i swoją pierwotną pisownię, jak oto: *Nantes, Beranger, Thierry, Heine, Fontainebleau, Byron, Rousseau, Michel, Civita Vecchia, Reggio, Calais* i t. p. *).

Natomiast imiona pospolite obcego pochodzenia tak zawsze piszemy, jak je wymawiamy, jak oto: *gimnazjum* (nie

---

*) (Naet, Beraęze, Tierry, Hajne, Faćenblo, Bajron, Russo, Miszle, Czywita Vekia, Redžio, Kale).

gymnasium), *cywilizacja*, *kolacja*, *warsztat*, *kwadran*s, *kwadra*t, *kwadra*, *kwinta*, *tytuł*, *instytut*.

f) Ze względów eufonicznych (dla miłośników) wyrobiły się formy: *zgon* (zamiast *skon*); *śmietana* (zam. *zmietana*); *mułarz* (zam. *murarz*); *prześcieradło* (zam. *prześciadło*) i t. p.

g) Zamiast cudzoziemskiego: *x* używamy *ks* lub *gz*, nie tylko w wyrazach swojskich, jak: *księga*, *ksiądz*, *księżyc*, *ksią-żę*, ale i w obcych spolszczonych, jak: *taksa*, *tekst*, *egzamin*, *egzemplarz* i t. p.

E. Wyrazy złożone.

§ 66. Wyrazy złożone, jedno pojęcie stanowiące, piszą się łącznie, i tak:

a) Rzeczowniki: *wszecławiat*, *Wielkanoc*, *widzi-mię*, *półbożek*, *półsetek*, *półpoście*, *zawalidroga*, *woziwoda*, *pasibrzuch*, *wodociąg* i t. p.

b) Przymiotniki: *całoroczny*, *dwusieczny*, *obustronny*, *nowożytny* i t. p.

c) Czasowniki: *niecierpliwić*, *błogosławić*, *złorzeczyć*, *bezcześcić* i t. p.

d) Przysłówki i spójniki: *dotychczas*, *nadewszystko*, *nadto*, *nakoniec*, *naostatek*, *natomiast*, *natychmiast*, *niemniej*, *przedewszystkiem*, *tymczasem*, *wreszcie*, *zresztą*, *nareszcie*, *wtedy*, *wprawdzie*, *wtenczas*, *natenczas*, *wtem*, *zatem*, *potem*, *zaczem*, *oddawna*, *pocichu*, *pokrótce*, *wrychle*, *naprędce* i t. d.

e) Przyimki: *popod*, *ponad*, *pomiędzy*, *poza*, *z pomocą* i t. p.

Osobno piszą się przyimki złożone z *z*: *z pośród*, *z za*, *z ponad* i t. p.

§ 67. Gdy jednak pojęcia te mają w myśli piszącego znaczenie rozłączne, t. j. gdy tok myśli wymaga koniecz- nie rozłączenia tych pojęć, to i wyrazy pisać trzeba **oddzielnie**; np. co innego znaczy: *Kocham cię wprawdzie*, — a co innego: *Kocham się wprawdzie*. Podobnież odmienne ma-

ją znaczenie: *wtem* (nadchodzi) — *w tem* (zasługa); *nakoniec* (powrócił z podróży) — *na koniec* (miej zawsze uwagę zwróconą) i t. p.

Piszą się rozłącznie: z *polska*, z *węgierska*, z *francuska* — *po polsku*, *po francusku*, *po dawnemu*, *po swojemu*, *po pańsku*, *po głupiemu* i kilka innych podobnych wyrażań przysłówkowych.

Co się tycze przysłówka «*nie*», pamiętać należy, że **ta-kowy spaja się właściwie tylko z imionami** (rzeczownikami, przymiotnikami, imiesłowami...), np. *niemoc*, *nieład*, *niedowiarek*, — *niewinny*, *niemądry*; *niewielki*, — *niechcący*, *nieprzebrany*, *niedowarzony*, — *niejeden*, *niektóry* i t. p. Z czasownikami łączy się zaś tylko o tyle, o ile one są urobione od złożonego już w ten sposób imienia, np. *unieśmiertelnić*, *uniewinnić*, *zniedoleźnić* i t. p.

We wszystkich tych przykładach negacja: «*nie*» spływa się z wyrazem w jedno pojęcie, w jeden wyraz złożony. Przeciwnie, np. czasowniki: *nie mam*, *nie masz*, *nie ma*, *nie jest*, *nie chcę*, *nie wiem*, powinny się pisać osobno, ponieważ do złożonych wyrazów nie należą.

Podobnież i w przymiotnikach; gdyż co innego znaczy przymiotnik złożony: *niedrogi* (w znaczeniu tani), co innego przymiotnik z przeczeniem: *nie drogi*; co innego znaczy *nieszczęśliwy*, a *nie szczęśliwy*; *niepiękny*, a *nie piękny*; *niegodny*, a *nie godny*.

Niesobowe **niema** pisze się razem, np. *niema go w domu*, osobowe pisze się oddzielnie, np. *on nie ma brzydkich nałogów*.

F. Duże litery.

§ 68. Dużą literą piszą się:

1) Imiona własne chrzestne i rodowe, np.: *Józef*, *Zofja*, *Mickiewicz*, *Krasicki*, *Puszkina*; nazwy zwierząt: *Burek*, *Milus*.

2) Nazwy geograficzne: *Europa*, *Warszawa*, *Petersburg*, *Ostrówek*, *Karpaty*, *Elba*, *Prusy*, *Szwajcaria*,

Rosja; nazwy mieszkańc6w kraju lub okolicy: *Hiszpan*, *Włoch*, *Rosjanin*, *Warszawiak*, *Mazur*; nazwy zgromadzeń zakonnych: *Szarytka*, *Kameduła*.

3) Nazwy tytułarne, np.: *Jaśnie Wielmożny*, *Przewielebny*, *Królu Miłościwy!* *Najjaśniejszy Panie!* *Senator*, *Dobrodziej*, *Proboszcz*, *Biskup*, zwłaszcza gdy do tych osób piszemy; w tym razie przez wielką literę piszą się takie wyrazy, jak: *Twój przyjaciel*, *piszę do Szanownego Pana we własnym Jego interesie*, *brat Pański* i t. p.; nazwy władz i instytucji; *Rząd Gubernjalny*, *Towarzystwo Kredytowe*.

4) Wyrazy: *Bóg*, *Pan Bóg*, *Bóg Ojciec*, *Wszchemocny*, *Najwyższy*, *Chrystus* i t. d.

5) Nazwy świąt: *Wielkanoc*, *Boże Narodzenie*, *Zielone Świąta*, *Boże Ciało* i t. d.

Jednakże nazwy dni i miesiący piszą się małą literą.

6) Tytuły książek, np. *Bajki (Jachowicza)*, *Elementarz (Estkowskiego)* i t. d.

7) Początek każdego okresu, każdego nowego zdania, a w poezji—początek każdego wiersza.

8) Po kropce, po znaku zapytania i po wykrzykniku. Po dwukropku pisać wolno i należy wielką literę tylko wtenczas, kiedy przytaczamy cudze słowa.

G. Przenoszenie wyraz6w.

§ 69. Gł6wne zasady sę tu takie:

Po pierwsze: **Część pozostała na końcu wiersza powinna być całą zgłoską; a część, przeniesiona do następnej linii, powinna się r6wnieŹ zaczynać od zgłoski.**

Z zasady tej wynika, Źe wyraz6w jednozgłoskowych nie wolno rozrywać. Źle byłoby np. rozdzielać wyraz *skarb* i napisać na końcu wiersza *ska-* w następnym zaś: *-rb*.

Z tej samej przyczyny przyimk6w, składających się z samych spółgłosek, jak: **z**, **w**, a zatem nie tworzących nawet *zgłoski*, nie można zostawić na końcu wiersza; pisać się więc powinno: z *Ra-domia*, w *Kra-kowie*, a nigdy **z** — a potem na drugiej linii — *Radomia*, lub: **w**, a potem dopiero — *Krakowie*.

Chyba, że wypadnie powiedzieć: **ze, we** (*ze dworu, we dworze*), wtedy przyimki te można zostawiać same na linji zapisanej.

Przyimki: **o, u** oraz spójniki: **i, a**, zostawiają się na końcu wiersza, bo to są całe zgłoski.

§ 70. *Po drugie:* **W wyrazach kilkuzgłoskowych zgłoski kończyć należy ile możności na samogłoskę, gdyż to jest najnaturalniejszy podział zgłosek:**

Dzielić zatem: *ro-sa, bia-ła, ma-ra, pa-ni, o-ko-li-ca* i t. d.

§ 71. *Po trzecie:* **Jeżeli przeniesiona część wyrazu zaczyna się od dwóch lub kilku spółgłosek, należy uważać na to, jak wyraz jest złożony; więc:**

a) Rozdzielać należy wyraz tam, gdzie się przedrostek z wyrazem styka; jak oto:

nad-mienić, pod-uczyć, przy-lgnąć, u-lżyć, wez-brany, od-uczyć, roz-patrywać, bez-cześcić, wy-brać, ze-brać, na-brać, od-bić, roz-ognić, za-bić, o-swoić, po-dwoić, prze-brać, roze-brać, o-świadczyć, po-drobieć (podzielić), pod-robić (sfalszować) i t. p.

Wyjątek: *o-dejść, po-dejść, ro-zum*, (zamiast *od-ejść, pod-ejść, ro-zum*), bo tu już zupełnie straciliśmy poczucie, że to są wyrazy złożone.

b) Przyrostek oddzielać należy od osnowy:

mat-ka, ław-ka, becz-ka, żółt-ko, my-dło, poś-cić, walczyć, strzel-ba, twór-ca, spraw-dzić, gniaz-do, jaz-da, twardy, cierp-liwy, zwyk-ty, pad-li-na, pis-mo, włas-ny, wios-na, śred-ni, jaś-nieć, suk-nia, wieś-niak, chod-nik, o-biet-nica, cis-nąć, me-ski, wiej-ski, ludz-ki, mor-ski, gór-nic-two, bracki, szewc-two, ogni-sko, lep-szy, rzeź-wy, u-par-ty i t. d.

Uwagi. 1. W wyrazach: *gęsty, częsty, tłusty, prosty, czysty* i t. p. s należące do pierwiastka, łączymy z przyrostkiem; dzielimy więc: *gęsty, pro-sty, tłu-sty* i t. p.

2. W pewnych razach zwyczaj ustalił przenoszenie spółgłosek do zgłoski następnej: *z-skra, sio-stra, by-stry, chy-try, pi-sa-li-śmy, płaszczy-zna, stu-djum, gi-mna-zjum, dy-sku-sja, fan-ta-zja, giew-ło-gja; do-bro, sre-bro, wia-dro, wró-ble, kar-to-fle* i t. p.

Wogóle zwracać uwagę należy na części składowe wyrazu; więc dzielić: *mia-sto, krop-la, jag-nię, dep-tać, świs-tać, baz-grać, szczęś-cie, myśl-eć, liś-cie*, i t. d.

H. Użycie znaków pisarskich (interpunkcja).

§ 71. Używamy w mowie krótszych lub dłuższych przestanków: ponieważ zaś pismo zastępuje nam ustną mowę, konieczną jest więc rzeczą, ażeby i oko nasze widziało znaki przestankowania.

Znakami takimi są właśnie **znaki pisarskie**, nauka zaś o używaniu tych znaków nazywa się z łacińska **interpunkcją**, po polsku *przestankowaniem*.

Posiadamy następujące znaki pisarskie:

(,) **Przecinek**. Przecinek oznacza najkrótszy przestanek w mowie. Znakiem tym oddzielamy:

a) **dopowiedzenia** (apozycje), przypadki V-te-(wołacze) i zdania wtrącone;

np. *Kopernik, sławny astronom, urodził się w Toruniu.* — *Hoffmanowa, znakomita autorka, pisała prozę.* — *Ojczy, pomóż mi!* — *Zlituj się, Panie, nad nami!* — *Nie odpisujesz mi, przyjacielu, na mój list.* — *Nie pójdę, rzecz, dość tych trudów znoszę.*

Uwaga. Dopowiedzenie jednowyrazowe, oraz sam imiesłów (bez rzędu), nie oddzielają się przecinkami, np. *Wuj Edmund przyjechał.* — *Profesor N. przybył.* — *Dziecko zapłakane rozśmiało się.* — *Tadeusz i Zosia chodząc jedli.*

b) **jednородne części zdania** ściągniętego, jeżeli ich nie łączą spójniki: **i, albo, lub, czyli, ani, ni.**

np. *Biedny, chory, osamotniony człowiek godzien jest litości.* — *Lipa, dąb, olsza, jesion należą do drzew liściastych.* — *Kwiat kielkuje, rośnie, kwitnie, zostawia nasienie i usycha.*

c) **przecinkiem** oddzielamy zdania poboczne od głównych, poboczne od pobocznych, główne od głównych.

*Nie wszystko bywa prawdą, co ludzie mówią. — Ma-
lenkie kurczę, skoro wyjdzie z jajka, umie biegać. — Biorąc
na kredyt, kupuje się często rzeczy niepotrzebne. — Na zimę
wszystko zasypia, z wiosną budzi się świat cały.*

(;) Srednik. Przy tym znaku robi się w czytaniu
większy nieco przystanek, niż po przecinku. Średnikiem
oddzielamy:

a) osobne zdania współrzędne, jeżeli one nie są
zbyt krótkie;

np.: *Ilukolwiek było na tym świecie prostaków, uczo-
nych, gienjuszów; wszyscy pomarli.*

b) Zdanie główne razem z pobocznymi, należącymi
do niego, oddziela się średnikiem od innej grupy zdań, zależ-
nej od innego zdania głównego;

np.: *Był to mąż niezwykłych przymiotów, o którym po-
wtarzali, że wzorem dla młodzieży być może; był to rzeczywi-
ście wzór tęgości charakteru; ktoby się mierzyć mógł z nim
pod tym względem, trudno powiedzieć, chociaż przecie nie
brak nam wybitnych osobistości; była to wielkość w odręb-
nym rodzaju.*

c) Średnik kładziemy w środku krótkiego okresu
pojedynczego, gdy w poprzedniku ani w następniku skutkiem
małej liczby zdań, nie zaszła potrzeba użycia tego znaku.

np.: *Dzieci byłyby oddawna już rozbiegły się za kwiat-
kami i motylami; tyle jednak nowych i zajmujących rzeczy
naraz rzucalo im się w oczy, że nie wiedziały, do czego się
zwrócić, czemu dać pierwszeństwo.*

(:) Dwukropek mocniej niż średnik oddziela od
siebie zdania; — znaku tego używamy:

a) przed wyliczaniem kilku szczegółów i przed
przytoczeniami;

np.: *Do największych rzek w Europie należą: Wołga,
Wisła, Dunaj, Odra, Elba, Ren i kilka innych. — Piękne
to było dziecię: twarzyczka rumiana, usteczka różowe, włoski
jak len cienkie, rączki i nóżki białe, okrągłe i czyste, jak wo-*

da. — *Chrystus rzekł: Kochaj Boga nadewszystko, a bliźniego, jak siebie samego. — Biedak ten wyrzekł tylko z głębo-
kiem westchnieniem: Bóg zapłać!*

b) przed każdym zdaniem, które ma być wyjaśnieniem, wynikiem zdania poprzedniego; np.:

*Ojciec rozmawiał w ganku z ludźmi miejscowemi: py-
tał się o zwyczaje tutejsze, o rzemieślników we wsi, o odleg-
łość do najbliższego miasteczka. — W domu wyjaśniła się
sprawa: Zosia dostała na egzaminie zły stopień z języka
polskiego.*

*Podróżny stanął w jednym z okien, nowe dziwo:
W sadzie na brzegu, niegdyś zarosłym pokrzywą,
Był małeńki ogródek . . . . .*

*. . . . . Lecz szlachcic maruda
Upiera się, przewidział, że mnie znudzić może:
Dłużej też nie wytrzymam i dzisiaj broń złożę . . .*

c) w większych okresach, między poprzednikiem a następnikiem. W przydługim okresie dodaje się do dwukropka myślnik; (:—), np.:

*Ten świat, który nas zachwyca; powaby, któremi się
zmysły nasze łudzą; próżność, której niebaczenie holdujemy:
—wszystko to traci cenę przy śmierci, wszystko u jej wrót
zostawiamy.*

(.) Punkt czyli **kropka**. Przy kropce głos się zupełnie zawiesza i robi się najdłuższy przestanek. Kropkę kładziemy:

a) na końcu zdań całkowitych zamkniętych;

b) niekiedy po cyfrach, oznaczających liczbę porządkową;

np.: *Mąż ten urodził się dnia 10. stycznia. — Patrz strona 9., wiersz 5. od dołu!*

c) jako znak skrócenia po wyrazach nie wypisanych w całości np.:

Np. zamiast na przykład — Dr. zam. Doktor. —

X. zam. *Książd, Książę.* — t. j. zam. *to jest.* — i t. d. zam. *i tam dalej.*

(—) **Myślnik.** Znak ten kładziemy:

a) kiedy chcemy zwrócić uwagę czytelnika na to, co ma nastąpić, jako na coś szczególnego: np.:

Przyszedł, policzył — i pokonał wszystkich. — Zbłądzić każdy człowiek może, ale upierać się przy swym błędzie może tylko — głupi.

b) w zastępstwie opuszczonego wyrazu; np.:

Praca — obowiązkiem (praca jest obowiązkiem).

c) przy zdaniach wtrąconych, a żeby je oddzielić od reszty; np.:

Ich syn najstarszy — a był to ulubieniec wszystkich — zachorował nagle.

d) wreszcie kładziemy go przy każdym znaku pisarskim, gdy chcemy uwydatnić przestanek.

(?) **Znak zapytania.** Znak ten kładziemy przy zdaniach pytających; np.:

Kto tam? — Czyś mię zrozumiał? — Dlaczego? — Co?

Znak ten ostrzega, że czytający powinien przeczytać myśl daną głosem *pytającym*.

Uwaga. Po pytaniach zawisłych nie kładziemy znaku zapytania; np.: *Pytał mnie, co ma czynić. — Powiedz, czyś mię zrozumiał.*

(!) **Wykrzyknik.** Znak ten ostrzega, żeby myśl daną przeczytać głosem podniesionym, donioślejszym. Kładziemy go:

a) po wykrzyknikach;

b) po wołaczu, jeżeli nie jest w środku zdania;

c) po zdaniach, wyrażających wołanie, żal, oburzenie i t. d.;

np.: *Ojczy! dopomóż nam! — Któżby to był przewidział. — Biada ci! — O! — Niestety! — Patrz, jakie to piękne!*

(„ — “) **Cudzysłów.** Wyrazy, które cudzysłów

zamyka, należy czytać odmiennym głosem, jak gdyby kto inny mówił. Cudzysłowu używamy:

a) kiedy przytaczamy cudze słowa; np.:

«*Kto mnie chce naśladować,*» — mówi Chrystus, — «*niech weźmie krzyż swój i niech idzie za mną*».

b) kiedy przytaczamy pojedyncze wyrazy lub litery; np.:

Co innego znaczy «*jeż*», a *co innego* «*jesz*». — *Ten pi-sze* «*z*», a *ów* — «*s*».

( ) **Nawias.** Wyrazy, zamknięte nawiasem, czytają się głosem *nieco* *zniżonym*. Nawiasów używamy:

kiedy przytaczamy w zdaniu coś takiego, co dodatkowo tylko objaśnia lub dopełnia myśl naszą; np.:

Ortografia (pisownia) jest rzeczą bardzo ważną w nauce języka: — Nic piórem to, ani książką, ale (jak mówi Pi-smo Boże) niesprawiedliwością giną narody.

(...) **Kropki jako domyślник.** Znak ten wskazuje, że trzeba się *domyśleć* jakichś wypuszczonych wyrazów lub liter, a w czytaniu myśl dowolnie dopełnić sobie można; np.:

Człowiek ten łaknie chleba i wygod, ale przyjdą czasy... — Pan W... przysłał nam wiadomość o ojcu.

(-) **Łącznik.** Znaku tego używamy przy przenoszeniu wyrazów do nowego wiersza, albo do łączenia wyrazów składanych; np.: *blado-czerwony, górno-szląski, słownik łacińsko-polski.*

T R E Ś Ć.

	<i>Str.</i>		<i>Str.</i>
Część I.		19. Odmiana rzeczowników w liczbie podwójnej	84
1. Osoba lub rzecz, obraz, wy- obrażenie, wyraz	1	20. Odmiana rzeczowników złożonych	85
2. Zdanie	3	21. Odmiany nieforemne	—
3. Rzeczownik	9	22. Odmiana zaimków	87
4. Zaimek	16	23. Odmiana przymiotników	92
5. Przymiotnik	20	24. Rzeczowniki, odmieniają- ce się jak przymiotniki	95
6. Słowo (Czasownik)	25	25. Stopniowanie przymiotni- ków	98
7. Liczebnik	35	26. Odmiana liczebników	100
8. Przysłówek	38	27. Odmiana słów (czasowni- ków)	105
9. Przyimek	41	Rozdział trzeci.	
10. Wykrzyknik	46	Nauka o zdaniu (Składnia).	
11. Części mowy	47	28. Zdanie złożone i zdanie ściągnięte	121
12. Ciąg dalszy nauki o zdaniu prostem	48	29. Zdania współrzędne	124
a) Zdanie nierozwinięte	49	30. Zdanie poboczne.	128
b) Zdanie rozwinięte.	53	31. Okresy	138
Część II.		Rozdział czwarty.	
Rozdział pierwszy.		Pisownia czyli ortografia polska.	
Wiadomości z głosowni i ety- mologii.		A) Pisownia samogłosek	144
13. O głoskach	59	B) Pisownia spółgłosek	147
14. Samogłoski	60	C) Podwajanie głosek	149
15. Spółgłoski	61	D) Zwyczaj	150
16. O zgłoskach	64	E) Wyrazy złożone	151
17. Skład wyrazów	65	F) Duże litery	152
Rozdział drugi.		G) Przenoszenie wyrazów	153
Odmiany (Fleksja).		H) Użycie znaków pisarskich (Interpunkcja)	155
18. Odmiana rzeczowników.	67		
I) „ męskich	69		
II) „ nijakich	76		
III) „ żeńskich.	79		

WYDAWA
MICHAŁA ARCTA

53 Nowy-4

Podręcznik

WYŻSZA SZKOŁA PEDAGOGICZNA W KIELCACH
BIBLIOTEKA

150287

Biblioteka WSP Kielce

0124645

- Baraniecki M. A. Krótka Algieria w oprawie
 — Krótka Arytmetyka z wielu zadawite i wielorakie. W oprawie Cześć II. Ułamki. Reguła trz
 Badzkiewicz A. Wypisy polskie.
 — Wypisy polskie. Cześć średnia
 Jeske A. Arytmetyczka dla dzie okazowej. Wyd. V, przer. prze
 — Arytmetyka. Kurs elementarny pelnione przez Zb. Kamińskiego
 — Geografia metodyczna. Kurs elementarny. Z 210 rysunkami Wydanie V uzupełnione. W oprawie 1 25
 — Gramatyka języka polskiego. Wyd. 8-me. W oprawie . . . — 50
 — Mała stylistyka, zawierająca materiały i wskazówki metodyczne do pierwszych ćwiczeń piśmiennych w nauce języka polskiego. Wydanie 4-te. W oprawie . . . — 50
 Kamiński Zb. Wypisy polskie na kl. III i IV, w oprawie kartonowej . . . — 85
 Kozłowski Wł. M. Historia naturalna (Zoologja, Botanika, Mineralogja) z 17 tablicami kolorowemi i licznemi rysunkami, w ozdobnej oprawie . . . 1 50
 Kramsztyk St. Ziemia i niebo. Wykład popularny astronomji. Cześć I. Ziemia jako bryła niebieska. Z licznemi drzeworytami, brosz. 1 rb., w oprawie karton. 1 20
 Król K. i Nitowski J. Podręcznik do nauki historii literatury polskiej, brosz. rb. 2, w oprawie 2 30
 Kryński Ad. An. Gramatyka języka polskiego 1 20
 — Pisownia polska. Prawidła, ich uzasadnienie. Wyd. II. — 30
 Lande B. Wzory i tematy ćwiczeń stylistycznych . . . . . — 60
 Nałkowska A. Początkowe wiadomości o ziemi. (Geografia). Kurs I, z 90 rycinami i mapami, brosz. . . . . — 75
 w oprawie kartonowej. . . . . — 85
 — Kurs II, z 16 mapami brosz. rb. 1, w oprawie kartonowej 1 20
 Natanson Wł. Początkowa nauka fizyki, z licznemi rysunkami, brosz. 75 kop., w oprawie . . . . . — 90
 Nell prof. dr. Historia naturalna człowieka (Antropologja) przystępnie wyłożona. Przekład d-ra A. Fabjana. Ozdobiona 105 drzeworytami i tablicą kolorową 75 kop., w opr. karton. 1 —
 Petelenz I. Zoologja. Kurs wyższy, z licznemi rysunkami 1 —
 Wernic H. Druga książka do czytania dla dzieci od lat 8 do 10, z 50 obrazkami, w oprawie . . . . . — 50
 — Składnia polska. W oprawie . . . . . — 40
 Weychertówna Wł. Stylistyka. Teorja prozy i poezji. Do użytku szkolnego, broszurowana kop. 60, w oprawie kart. . . — 70